

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

133. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2020. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Cservenka Ferdinánd, PhD-hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem); *Farkas Kornél*, történész, főmuzeológus (Szépművészeti Múzeum); *Gyenezse Péter*, PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem); *Hegedűs Annamária*, könyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Juhász Balázs*, PhD, egyetemi adjunktus (ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék); *Kiss Gábor*, PhD, levéltárvezető (Hadtörténelmi Levéltár); *Kitanics Máté*, PhD, tudományos főmunkatárs (Pécsi Tudományegyetem); *Mohácsi Zoltán*, könyvtáros-informatikus (Hadtörténeti Könyvtár); *Pap Norbert*, az MTA doktora, egyetemi tanár (PTE Szentágotthay János Kutatóközpont, Pécs); *Sudár Balázs*, PhD, történész, turkológus, tudományos főmunkatárs (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet); *Szalai Gábor*, Msc, tudományos munkatárs (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, ELKH, Budapest)

Az angol nyelvű rezümét és a tartalomjegyzékeket *Kántás Balázs* fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Somogyi Gréta*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szabó Péter, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, M. Szabó Miklós, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordító, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2020

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.

Telefon: 325-16-00, e-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

SUDÁR BALÁZS

EGY HARCMŰVÉSZ A VÉGEKEN: MÜRTEZÁ PASA*

A XVII. század oszmán történetében talán még nagyobb szerepet játszott az előkelők közötti kapcsolatrendszer, mint a korábbi időkben. Azzal, hogy az irányítás súlya a szandzsákbégekről a beglerbégekre tevődött át, s hogy utóbbiak jelentős része a szultáni szerájból került ki, az oszmán belpolitika sokkal központosítottabb lett: kevesebb szereplő került színpadra, akik viszont jobban ismerték egymást és szorosabb volt közöttük a kapcsolat akár pozitív, akár negatív értelemben. Ráadásul a kapcsolati hálózatokba nem csupán a birodalom tisztviselői, hanem például a vazallusállamok vezetői, vagy a szomszédos országok előkelői is beletartoztak. Mindezek után könnyen belátható, hogy egy-egy térség eseményeinek megértése nehezen képzelhető el a szereplők pályájának felrajzolása és kapcsolati hálózatuk megértése nélkül.

Hősünk, Mürtezám pasa tipikus pályafutást mondhatott a magáénak: a szerájban szolgált hosszú ideig, s mindössze másfél évtizedig tartozott a vezető elithez (1621–1636), azonban ekkor komoly funkciókat töltött be.¹ A hódoltság szempontjából is fontos szereplője a kornak: ugyan tevékenységének egy része – eleje és vége – a keleti végvidékhez kötődik, meghatározó éveket töltött a nyugati fronton, s a magyar, főképpen az erdélyi vezetők kiemelt figyelemmel kísérték munkáját. Nem véletlenül: boszniai, budai vagy szilisztrai pasaként komoly befolyása volt a „magyar ügyekre”.

Mielőtt történetét elkezdhenénk, tekintsük át fő vonalaiban a 1620-as és 1630-as évek oszmán történelmét, azt a színpadot, amelyen Mürtezámnak meg kellett állnia a helyét!² Pályája felettébb válságos időszakban kezdődött: az ifjú és harcias II. Oszmánt a janicsárok 1622 májusában meggyilkolták, az Oszmán-ház történetében először került sor ilyesmire. Helyére az egyszerű már letett, félkegyelmű Musztafa került, akit a hárem-lobby édesanyja, Hálime anyaszultánna juttatott trónra. Alig egy év alatt azonban bebizonyosodott, hogy irányítása romlásba viszi az országot, ezért a fiatalabb anyaszultánna, Köszem 1623-ban puccsot szervezett ellene és kiskorú gyermekét, Murádot ültette trónra, aki helyett – nagyvezíreire keresztül – ő maga uralkodott. Ez a megoldás ugyan hozott valamiféle stabilitást, de amikor Murád 1632-ben nagykorú lett, mindenki meglepetésére – anyja, Köszem anyaszultánna támogatásával – magához ragadta a hatalmat. Az erőskezű, saját elképze-

* A tanulmány az NKFIH által támogatott, „Diplomáciai források a Magyar Királyság oszmán kapcsolatainak történetéhez (16–17. század)” című, 124 178 sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Életrajzát nagyon röviden összefoglalta *Gévay* 1841. 29. o.; *Süreyya* 1996. 1118. o. Jóval részletesebben: *Zahirović* 2010. 103–107. o.

² *Uzunçarşılı* 1995. 127–208. o.; *İnalçık* 2014. 167–228. o.; *Peirce* 1993. 91–112. o.; *Finkel* 2005. 196–222. o.; *Tezcan* 2010.

lésekkel rendelkező, jeles harcművész hírében álló szultán ugyan a régi nagy uralkodókat idézte, de tapasztalatok és kellő erkölcsi erő híján uralkodása féloldalasra sikeredett.

Az 1620-as évek elején a lengyel front okozott komoly problémákat, az 1621-ben megkötött béke azonban időlegesen rendezte a két ország viszonyát. A későbbiekben az anatóliai dzselálai-felkelések sora okozott fejfájást az isztambuli vezetőknek. A belső problémákat kihasználva a perzsa sah is támadásba lendült, és 1623-ban bevette Bagdadot, ezzel a keleti végvidék stabilitását veszélyeztette. Hadjáratok sora indult ellene, míg Murád végül sikerrel járt, és 1638-ban visszafoglalta a várost, és a kaszri-i sírini békével (1639) a hadakozás egy időre elcsitult. A „nagy” kérdések mellett persze bőven akadtak kisebb megoldandó feladatok is. Az ÉNy-i régióban például Bethlen Gábor támadásai a Magyar Királyság ellen, vagy a lengyel határzónában Sahin Giráj felkelése és a nogájok mozgásai.

Bethlen a 30 éves háborúban lehetőséget látott arra, hogy megszerezze Magyarország feletti hatalmat, s a Habsburg-dinasztia magyar királyságának véget vessen. A vállalkozás egyik kényes pontja azonban éppen az oszmánokkal való kapcsolat volt: az újonnan elfoglalt területek vajon Erdélyhez kapcsolódnak-e, s így a szultánnak részben alávetett területté válnak, vagy függetlenek maradnak, ami egyúttal azt is jelenti, hogy nem alkotnak Erdéllyel azonos államot? Bethlen kezdetben igyekezett az oszmán erőket kihagyni a hadjáratokból, s az általa elfoglalt területek függetlenségét hangsúlyozta, később azonban – katonai és politikai okokból egyaránt – egyre jobban támaszkodott az oszmán erőkre. Ezzel azonban elidegenítette magától a királyság magyar nemességét, s ezáltal az ország megszerzésére vezetett hadjáratai lényegében kudarcra voltak ítélve. Kelet-Magyarországon azonban sikerült megszereznie hét vármegyét és a békékben elfogadtatnia ezek birtoklását. Oszmán szempontból Bethlen hadjáratai (1619, 1621, 1623, 1626) ugyan komoly előnyökkel – a Magyar Királyság oszmán függésbe való kerülésével – kecsgettettek, ugyanakkor egy Habsburg–oszmán háború kirobbanásával is fenyegettek, amelyet a Porta mindenképpen el kívánt kerülni, mivel a vezetők a perzsa frontnak tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Ezért az isztambuli és a hódoltsági oszmán vezetők kettős játékot játszottak: részben támogatták Bethlent, részben fenntartották a bécsi kapcsolatokat és igyekeztek úgy tenni, mintha az erdélyi fejedelem magánakciókat vezetne. A nyilvánvaló ellenségeskedést ennek ellenére több békével kellett lezárni (Gyarmat 1625, Szöny 1627), de az oszmán vezetőknek sikerült a konfliktus kiszélesedését elkerülniük, s regionális szinten tartaniuk.³

Hasonló határvidéki problémák jelentkeztek a Krím térségében is. 1621-ben ugyan lezárultak a lengyel hadjáratok, és a békét többször is megújították (1625, 1630), a Krími Kánságban azonban belső válság ütötte fel a fejét. A Dzsánibek Giráj kánnal (1610–1624) elégedetlen vezetők egy száműzött herceget ültettek trónra oszmán segítséggel, Mehmedet. Az új kán igyekezett átszervezni az országot, és annak külpolitikai kapcsolatait is átszabta: az ösellenségnek számító kozákokkal, a lengyelekkel és a perzsákkal tárgyalt, ugyanakkor az oszmánokkal igyekezett minimalizálni a kapcsolatokat, és megtagadta a perzsa hadjáratban való részvételt is. Az oszmánok ugyan 1624-ben megpróbálták eltávolítani, de nem jártak sikerrel. 1628-ban azután az egyik államalkotó nemzetség, a Manszúrok segítségével mégis elűzték a kánt, akit nem sokkal később a kozákok meg-

³ Péter 1987. 656–687. o.; Jászay 1837. 39–75. o.; Cevrioğlu 2016.; Sudár: Bethlen.

gyilkoltak. Helyére újra Dzsánibeket ültették, aki azonban nem tudta ténylegesen stabilizálni a hatalmát, az ország életét állandó belső villongások terhelték.⁴

Mindeközben – mivel az Oszmán Birodalom éléről hiányzott a valóban potens, erőskezü vezető – különböző hatalmi csoportosulások alakultak, amelyek igyekeztek megszerezni maguknak az irányítást. Ezek között gyakran késhegyig menő harc dúlt, melynek eszköztárából nem hiányzott az ellenfél száműzésének vagy éppen kivégzésének lehetősége sem. Mürtezá tehát nehéz terepen mozgott, de minden bizonnyal segítette a tájékozódásban a 30 évnyi szerájbeli szolgálat és az ott szőtt kapcsolatok sokasága.

Mürtezá származásáról keveset tudunk. Neve viszonylag ritka és sokatmondó: kiválasztottat, szeretettet jelent, a szó Alinak, Mohamed próféta vejének az állandó jelzője. Erre rímel, hogy a pasa pecsétjén Ali két pengéjű kardja, a Zülfikár látható.⁵ Mindez esetlegesen a bektási dervisekkel való kapcsolatra is utalhatna, és eléggé különös, hogy a pasa ismereteink szerint nem alapított dzsámít, azaz komolyabb muszlim imahelyet. (Nergiszí, Mürtezá „életrajzírója” meg is emlékezik a pasa misztikus elkötelezettségéről – kérdés, hogy ez esetben valós tényekről, vagy egyszerű stílusbravúrról van-e szó.⁶) Mindebből persze nem kell messzemenő következtetéseket levonnunk. Ő maga szegény ember gyermekeként jellemezte magát,⁷ az oszmán krónikák azonban úgy tudták, hogy Dámád Ibrahim pasa nagyvezír rokona volt.⁸ 1627-ben azt állította magáról, hogy 46 éves – ami az általa megadott többi információ fényében valósnak tűnik –, tehát 1581 körül születhetett. Kezdeti lépéseit minden bizonnyal még maga Ibrahim pasa igazgathatta, aki 1601-ben, hősünk 20 éves korában hunyt el. A segítség elsősorban abban állhatott, hogy szegény rokonai gyermekét bejuttatta a szerájiskolába (amikor az nyolc éves volt) 1589–1590 körül. Itt azután 30 éven keresztül szolgált, ügyességével és harcművészeti képességeivel⁹ tűnt ki. Olyannyira jól teljesített, hogy magával Ahmed szultánnal (1603–1617) gyakorolhatta a lovaglást és az íjászatot, az oszmán elit „kötelező” sportjait.¹⁰ Ezek szerint talán a szultán személyes szolgálatában állhatott fegyverhordozóként. Abban a világban, ahol még a birodalom legrangosabb tisztségviselői közül is csak néhányan beszélhettek a szultánnal, a személyes, napi kapcsolat óriási értéknek és lehetőségnek számított: ezeken az embereken keresztül lehetett megközelíteni az uralkodót, a velük való jó kapcsolat igencsak kívánatosnak tűnt. A fiatal Mürtezának ez tehát komoly előnyöket jelentett. Ráadásul a pályafutása felívelésének idején regnáló szultán, IV. Murád (1623–1640) maga is kiváló harcművész és rendkívüli erejű ember hírében állt, minden bizonnyal értékelte a pasa kvalitásait.¹¹

Mürtezá kimagasló képességeiről egyébként számos forrás megemlékezik. Saját maga azt állította, hogy apródként társaival együtt a „szakadék tenger” – talán az Aranyszarv-

⁴ Katkó 2015. 137–180. o.; *Öztürk* 2004. 373–394. o.

⁵ Fekete 1932. taf. 1.

⁶ Zahirović 2010. 125. o.

⁷ Salamon 1867. 22. o.

⁸ Peçevi 1866–1867. II. k. 236. o.

⁹ Mint minden katonai alapú társadalom, az oszmánok is nagyra értékelték az egyéni harci képességeket, amelyeket különféle próbákkal – szinte sportteljesítményként – bizonyítottak. A fegyverforgatás „művészeinek” külön nevük is volt, *sziláhsórnak* hívták őket.

¹⁰ Salamon 1867. 22., 215. o. A követek azt is tudták, hogy kiváló agarai vannak. Salamon 1867. 225. o.

¹¹ A szultán képességeinek budai emlékéiről: *Sudár* 2009.

öböl – átlövésével szórakoztatták magukat.¹² Megerősíti ezt az életrajzíró Nergiszi is.¹³ Kemény János önéletrírásában egy másik íjászbravúrról olvashatunk: „Körmöczbányán az fejedelem [Bethlen Gábor] vendéglévé az budai vezért, és az materia hozván, látam hogy az sok közzül válogatott fegyverdereket [mellvértet] hozván elő, néhány pistolyokkal meglövöldözvén, csak meg sem holypasztotta azoknak golyóbisok; az vezér pedig sziliktarjának [fegyverhordozójának] adván kezében tartásra [a páncélt], nyillal kézjívöl úgy meglövé, hogy mellyén az fegyverderéknak az nyilnak vasa jól általhata.”¹⁴ Emellett remek dzsirit-játékos volt, vagyis magas fokon űzött egy hagyományos, lándzsavetésre épülő török lovassportot, tudását 1627-ben a magyar követek előtt is bemutatta Budán, 1632-ben pedig magával a szultánnal játszott Üszküdarban.¹⁵ Önmagát a „lovaglásban gyönyörködő” emberként jellemezte, és Nergiszi szerint a végvidék legjobb lovasa volt – a kötelező túlzások ellenére ez annyit mégis csak jelent, hogy mesterien lovagolt.¹⁶

Mürtezá karrierje a szokásos módon alakult, a belső szolgálat után a külső agák közé került, a dogandzsik – az egyik solymászcsapat – főnökévé emelkedett.¹⁷ (A vadászagák közül pedig éppen a dogandzsi volt a legközelebb a szultánhoz, esetünkben II. Oszmánhoz.)¹⁸ Ez a tisztség jó ugródeszkának számított a külső, tartományi szolgálathoz: Mürtezá hamarosan pasává nevezték ki – ezzel kezdődik történetének számunkra igazán érdekes része.

1621-ben dogandzsibasiként – fősolymászként – vonult a lengyel frontra, visszatérően azonban a nagy edirnei dívánon (1621. december 9.) a szultán damaszkuszi beglerbéggé tette, és a vezíri címet is megkapta hozzá: ez meglehetősen erős – még ha nem is példátlan – pályakezdésnek számított.¹⁹ Így 1622 tavaszán távol volt a szultángyilkosságtól forrongó Isztambultól. 1622 késő őszén Vanba vezényelték át, de hamarosan várakozási állományba került, és meg kellett elégednie Karahiszár-i sarkí (Ma: Şebinkarahisar) bégségével.²⁰ Itt viszont már bekerült az események sűrűjébe: 1623-ban a kaukázusi származású Abaza Mehmed pasa, Erzurum beglerbége úgy gondolta, hogy nem lett kellőképpen megtorolva a szultángyilkosság, ezért zászlót bontott. Számos efféle lázadás tört még ki a birodalomban a későbbiekben, de ne tekintsük ezt egyszerűen önbíráskodásnak: a tartományi katonai vezetők a központ elzüllesztését, a valós problémák megoldása helyett az egymással hadakozó hatalmi csoportokat látták, nem csoda, hogy visszaki-vánták a „régijó idöket”.²¹ Abaza Mehmed fegyverbe hívta a környék pasáit is, a szívaszi Tajjár Mehmed például mellé állt, Mürtezá viszont – aki tulajdonképpen a beosztottja volt, hiszen Karahiszár Erzurum tartományához tartozott – visszautasította. 1623 februárjában azonban Abaza Mehmed ostrom alá fogta Karahiszárban, és megadásra – így saját pártjára – kényszerítette.²² (Kérdés, hogy a solymász-agaként II. Oszmán közeli emberének

¹² *Salamon* 1867. 223. o.

¹³ *Zahirović* 2010. 129–132. o.

¹⁴ *Kemény* 1856. 110. o.

¹⁵ *Salamon* 1867. 172. o.; *Beke – Barabás* 1888. 19. o.

¹⁶ *Salamon* 1867. 209. o.; *Zahirović* 2010. 129. o.

¹⁷ *‘Abdülkādir* 2003. 711. o.

¹⁸ *Uzunçarşılı* 1988. 421. o.

¹⁹ *‘Abdülkādir* 2003. 757. o.

²⁰ *‘Abdülkādir* 2003. 768., 770. o.

²¹ A dzselálíkról: *Griswold* 2011.

²² *‘Abdülkādir* 2003. 774. o.; *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 35. o.

számító Mürtezá valójában mennyire ellenezte Abaza Mehmed célját, a szultángyilkosság felelőseinek kézre kerítését.) Amikor 1624 szeptemberében az új nagyvezír, Cserkesz Mehmed pasa a közép-anatóliai Kajszeri közelében legyőzte Abaza Mehmedet, Mürtezá – több más pasával és a türkmennel együtt – a felkelők oldaláról átpártolt a nagyvezírhez.²³ Ekkor újra vani pasaként emlegetik a források, de hamarosan leváltották és a szultáni udvarba küldték.²⁴

Nem teljesen világos, hogy mi állhatott az ügy háttérében. Úgy tűnik, az uralkodóváltások körüli frakcióharcok nem érintették Mürtezáat, valószínűleg még nem számított túlságosan jelentős szereplőnek, de egy bukott dzseláli-felkelésbe belekeveredni semmiképpen sem volt szerencsés. Az, hogy megpróbálta tartani Karahiszárt Abaza Mehmeddel szemben, minden bizonnyal jó pontnak számított, behódolása viszont nem. Lehetséges, hogy Cserkesz Mehmed nem bízott benne eléggé, de az is lehet, hogy a leváltás nem is róla szólt: egyszerűen kellett a vani poszt másnak, jelesül a korábbi ottani beglerbégnak, Mehmednek. Így viszont Mürtezá került várakozási állományba, és őt is ki kellett elégíteni valamivel, nyilván ezért kapta meg Boszniát.²⁵ Nem egyértelmű az sem, hogy ki állt a kinevezés háttérében: maga a nagyvezír vagy isztambuli helyettese, Gürdzsi Mehmed?²⁶ Az sem teljesen világos, ki volt Mürtezá előtt a boszniai pasa: 1623 végéig egészen biztosan Szarhos Ibrahim vitte az ügyeket, aki éppen sikeresen bonyolított le egy meglehetősen komoly méretű hadjáratot Bethlen Gábor oldalán.²⁷ Nem tudjuk, hogy ő pontosan mikor és miért került várakozási állományba, azonban tény, hogy 1626-ban még mindig letett (mázul) boszniai pasaként levelezett,²⁸ ami arra utal, hogy a központ nem sietett neki új állást adni. Nem lehetetlen, hogy leváltásának oka a Habsburgokkal nyílt konfliktushoz vezető 1623. évi hadjárat volt.

Mürtezá mindenestre új jövevény volt az ÉNy-i végvidék védelmi rendszerében, vezíri rangja pedig tiszteletet parancsolt. Budán azonban még nála is komolyabb személy ült, Szúfi Mehmed, aki tevékenyen részt vett I. Musztafa trónra ültetésében, többször volt a nagyvezírek kajmakámja (helyettese), ráadásul még a térségben is kiismerte magát, hiszen magyar származású volt.²⁹ Nem tudjuk, hogy kettejük viszonya milyen lehetett, annyi bizonyos, hogy 1625-ben a gyarmati tárgyalások sikerének előmozdítása végett a boszniai csapatokat is a pesti táborba rendelték, ahol komoly török fegyveres erő gyűlt össze.³⁰

1626-ban ismét felgyorsultak az események: Bethlen Gábor újra hadjáratra készült, s immár az egész végvidéket kirendelték mellé, még a budai pasát is, akit arra intettek, hogy kövesse a fejedelem utasításait. A korábbi hűvös viszony addigra a múlté volt, Bethlen és Szúfi Mehmed fogadott rokonai lettek egymásnak. Természetesen a boszniai erőket is kirendelték, Mürtezá pasa hadai élén augusztusban már a pesti táborban állt.³¹

²³ *Kátib Çelebi* 1879. II. k. 56. o. A csatára 1624. szeptember 4-én került sor.

²⁴ *’Abdülkâdir* 2003. 800–801. o.

²⁵ *’Abdülkâdir* 2003. 801. o.

²⁶ *Kátib Çelebi* 1879. II. k. 54. o.

²⁷ *Sudár*: Bethlen.

²⁸ *Szilágyi – Szilády* 1868. 467. o.

²⁹ *B. Szabó – Sudár* 2014. 29. o.

³⁰ *Szilágyi – Szilády* 1868. 421. o.; *Gergely* 1882. 465–466. o.; *Gergely* 1883a. 144. o. A békekötésre: *Jászay* 1837.

³¹ A seregek gyűjtésére, a boszniai felvonulásra: *Zahirović* 2010. 95–99. o.

Ő értesítette a Portát a hadművelet irányítójává, szerdára kinevezett budai pasa haláláról, felajánlkozott a hadjárat vezetésére, egyúttal magának kérte a budai pasaságot is.³²

Ebben az időben Háfiz Ahmed volt a nagyvezír, aki kevéssel korábban fejezte be Bagdad hosszú, nyolc hónapig tartó, sikertelen ostromát (1625. november–1626. július), Dijárbekir felé vonult vissza, s éppen a szultánnak küldendő jelentésével és saját későbbi sorsával volt elfoglalva: a budai pasaság kérdése kevéssé foglalkoztatta.³³ Efféle ügyekben amúgy is Isztambulban hagyott helyettese, kajmakámja döntött, aki viszont Bethlen régi szövetségese – fogadott atyja –, Gürdzsi Mehmed pasa volt. Csakhogy éppen ebben az időben Isztambulban is komoly változások zajlottak: a hatalomra törő Redzseb pasa megvádolta a kajmakámot, hogy nem támogatta eléggé a nagyvezírt, így a bagdadi veregésnek részben ő az oka. Érvelése célba ért, Gürdzsi Mehmedet 1626 augusztusának első felében kivégezték, helyét pedig maga Redzseb vette át, aki így tulajdonképpen a birodalmi politika irányítója lett.³⁴ Néhány nappal később érkezhettek a budai pasa – és egyben a Bethlen mellé kinevezett szerdár – halálának a híre, s így Redzseb egyik első intézkedése lehetett Mürtezá kinevezése (augusztus 29. vagy 30.).³⁵ Nem teljesen világos, hogy miért esett a választása Mürtezára, de egyvalami biztosan mellette szólt: a hadjárat küszöbön állt, s a térség legrangosabb katonai vezetője mégiscsak a vezíri ranggal bíró boszniai pasa volt.³⁶ Nem lehetetlen – ahogy egyes forrásaink tudják – azonban az sem, hogy valójában az erdélyi fejedelem kérése volt a döntő tényező: Bethlen talán még a mellette mindig kiálló Gürdzsi Mehmednek címezte a kérelmet. Ha így történt, akkor Mürtezának minden oka meglehetett a hálára és a fejedelem iránti hűségre, akit egyébként atyjafiának, tehát (fiktív) rokonának nevezett.³⁷

A kinevezés azonban cseppet sem hozta könnyű helyzetbe Mürtezá pasát. Egyfelől nem biztos, hogy jól átlátta az ÉNy-i végvidék helyzetét és teljességgel tisztában volt Bethlen szándékaival. De éppígy nem lehetett egyértelmű számára az sem, hogy a szultáni udvarban pontosan mit is várnak tőle. A sikertelen hadjárat után – valószínűleg a valóságnak megfelelően – azt állította, hogy nem is tudta, milyen célból rendelték a budai táborba, mivel sem Szúfi Mehmed, sem Bethlen nem tájékoztatta őt, azt pedig végképp nem gondolta, hogy szerdárként kell megállnia a helyét.³⁸ Ő ráadásul úgy tudta – legalábbis ezt állította –, hogy Szúfi Mehmed elsődleges feladata a béke fenntartása lett volna, de telhetetlen és kapzsi természete miatt a háborúskodást választotta, ám ő, ahogy a kinevezést megkapta, azonnal felvette a béketárgyalások fonalát a kapcsolatot Esterházy Miklóssal,

³² A pasa éppen akkor halt meg, amikor Mürtezá megérkezett. *Salamon* 1867. 216. o. A halálra lásd: *Zahirović* 2010. 99–100. o.

³³ Bagdad ostroma: *Küveli* 2010. 235–236. o.; *Römer* 1989.

³⁴ *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 54., 90. o.; A változások alaposan felkavarták a portai belviszonyokat. Boros Tamás úgy látta, hogy az udvar részben működésképtelenné vált, mert a divánulók vezírek „novitiusok és inexpertusok”; *Gergely* 1883b. 610. o.; Gürdzsi Mehmed kivégzésére mindenképpen augusztus 18. előtt került sor. Uo. Gürdzsi életére: *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 94. o.

³⁵ *Gévay* 1841. 29. o.

³⁶ Okként maga is ezt állítja: *Salamon* 1867. 216. o.

³⁷ 1626. december 10. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) P 123. II. 6. cs. no. 74. (Az adatért Kármán Gábornak tartozom köszönettel.) További adatok: *Szilágyi* 1882. 47., 75. o.; *Salamon* 1867. 13. o. (Már 1627 áprilisában!) Halála után pedig: „Istenben elnyugodt szerelmes atyánkfianak” nevezte. *Szilágyi* 1867. 274–245. o.

³⁸ *Salamon* 1867. 13., 16. o.

a Magyar Királyság nádorával.³⁹ Forrásaink szerint ez utóbbi állítása mindenképpen igaz volt, de a tárgyalásokból semmi nem lett, Bethlen diplomatái pedig később igyekeztek letagadni az egész ügyet.⁴⁰

Mürtezä számára a kinevezés mindenesetre rangemelkedéssel járt: már nem csak egy tartomány, hanem egy teljes régió feje, egyúttal egy komoly tömeget megmozgató hadjárat szerdárja lett. Ennek során azonban nem sok eredményt tudott felmutatni, hiába ostromolta az oszmánok szempontjából nagyon fontos Nógrádot, Bethlen magához rendelte Drégelypalánkhoz, ahol azonban nem bontakozott ki komoly csata: Bethlen valójában a törökök háta mögött ismét egyezkedni kezdett. Ezek után a visszavonuló törökök bevették az Ipoly menti út szorosát ellenőrző Damásdot – ami komoly diplomáciai bonyodalmakhoz vezetett –, és megszilárdította a Vác feletti oszmán uralmat.⁴¹

A rövid hadjárat azonban kiélezte a kapcsolatot a helyi törökökkel, akik az elhúzó hadműveletekkel voltak elégedetlenek. A helyzet lázadásig fajult: csak Bethlen és a magyar csapatok hirtelen feltűnése mentette meg a pasát, aki néhány főkolompost azonnal kivégeztetett.⁴² Az eset természetesen nem tett jót Bethlen megítélésének, a helyi törökök egyre kevésbé szimpatizáltak vele. Minden bizonnyal az ő véleményüket fogalmazta meg Ibrahim Pecsevi: „Néhányszor saját [Bethlen Gábor] fecsegő szájából hallottam: »Nem azért segíték, mert az iszlám népének hitét és őket magukat szeretem. De ahányszor csak a muszlimokat megvetni szándékoztam, mindig nagy bűnbánat és szerencsétlenség jutott nekem, és kárt szenvedtem.« Ebből is világos, hogy ha látszólag a hitetlenek segítségével történék is valamely hódítás, az tulajdonképpen a próféta segítségével történik. Azok [a keresztények] ugyanis a hit ellenségei. Még akik a legnagyobb barátságot mutatják is, azok sem kívánják a muszlimok diadalát.”⁴³ Mürtezä viszont kifejezetten jó viszonyt tartott fenn a fejedelemmel, és kemény kézzel rendezte át a hódoltsági erőviszonyokat. Megzabolázta a lázadó budai előkelőket, az aladzsahiszári záimokat, megölette a budai főmuftit, Naszreddinzáde efendit és Csifut Ahmed egri pasát is: ilyen leszámolást keveset látott a hódoltság.⁴⁴ Utóbbi kettőt azért végeztette ki, mert állítólag – nem csekély kenőpénz ellenében – nem képviselték eléggé határozottan a török érdekeket a gyarmati béketárgyaláson 1625-ben, s ez a vétség vezetett volna a háború kiújulásához. (Mindketten régi béketárgyalók voltak: már a zsitvatoroki béke létrejötté körül is bábáskodtak 1606-ban.)⁴⁵ A Mürtezáról minden rosszat elképzelni képes Ibrahim Pecsevi – a magyar végvidékről származó történetíró – persze büntetlenek állította be az áldozatokat, s az sem kétséges, hogy a pasa természetében jelen volt a kegyetlenség, az útjába állók minden eszközzel való eltakarításának vágya.⁴⁶ A pasa egyébként igen rosszban volt Deák Mehmeddel is, akit – egy török követség szerinte nem megfelelő utaztatása miatt – megfenyegetett, s szintén kiszorított a hódoltsági politikai életből.⁴⁷ Uralma mindenesetre új

³⁹ Salamon 1867. 221. o.

⁴⁰ Salamon 1867. 21–22. o. (1626. augusztus 23.; 1626. szeptember 1.) MNL OL P 123. II. i. no. 18.

⁴¹ A hadjáratra: Gyalóky 1929. 427–459. o.; B. Szabó 2014. 65–70. o.; Zahirović 2010. 153–186. o.

⁴² Kemény 1856. 108–109. o.

⁴³ Peçevî 1866–1867. II. k. 353. o.

⁴⁴ Peçevî 1866–1867. II. k. 352. o.

⁴⁵ Peçevî 1866–1867. II. k. 324. o.

⁴⁶ Peçevî 1866–1867. II. k. 144–145., 353. o.

⁴⁷ Salamon 1867. 20., 188. o.

szereplőket hozott játékba, például Papazoglu Mehmed pasát, aki valószínűleg már régóta az erdélyi fejedelem jó ismerőse és pártfogoltja volt, s most egri pasaként támogathatta őt.

Az 1626. évi hadjárat után a budai pasa nekirendelt a javadalombirtokosoknak is: úgy ítélte meg, hogy sokan nem jelentek meg a hadjáraton, pedig kötelességük lett volna. Ezeknek a személyeknek a birtokait elkobozta. Az eljárás komoly felháborodást váltott ki, a panaszosok Isztambulig mentek igazuk elismertetése végett, de pórul jártak: a portai vezetők Mürtezának adtak igazat, ráadásul a tartomány összeírását is elrendelték 1627-ben. Mindez valóban hatékonyabbá tette a hadba vonulást, de a pasa helyi népszerűségének aligha tett jót.⁴⁸

Mürtezá az 1626. évi rövid hadjárat után komolyabb háborúskodásba nem bonyolódott a hódoltságban. (Szerencséje volt: Bethlennek „elment a kedve” a hadakozástól.) Az 1627. évet elsősorban a szőnyi béketárgyalások töltötték ki, s a pasa valószínűleg azonnal nekilátott a várjavítási munkáknak is. Életrajzi műve impozáns leírást ad a különböző településeken végzett építkezésekről: a várfalak és az uralkodói dzsámik renoválásáról.⁴⁹ Minthogy a mű 1629 augusztusában készült el,⁵⁰ az erődítési munkáknak is le kellett addig zajlaniuk. Az építkezésekről egyébként egy egyes szám első személyben megfogalmazott, de név nélküli és dátátlan, Isztambulba került irat is megemlékezett.⁵¹

A nyugalom egészen Bethlen Gábor erdélyi fejedelem haláláig tartott (1629. november 25.), amikor is jókora öröklési válság alakult ki. Egy ideig Brandenburgi Katalin, majd Bethlen István (1630. szeptember 28. – november 26.), végül pedig Rákóczi György került Erdély trónjára (1630. november 26-tól).⁵² A budai pasa első lépésben a hajdúkkal próbált megegyezni: Papazoglu Mehmed egri pasát utasította, hogy tárgyaljon velük a Bethlen család támogatása végett. A pasa 2000 fős kísérettel vonult Debrecenbe. (Ugyanezen okból mozdultak meg a Temesvár környéki csapatok is.)⁵³ A felvonulást persze Esterházy nádor rossz szemmel nézte, sorra írta a panaszos leveleket, melyek eredményeképpen a budai pasa visszavonta csapatait.

A kiélezett helyzetben azonban Mürtezá – és emberét, Papazoglu Mehmedet – leváltották tisztségükből: Mürtezá Erdély túlfelére, Szilisztrába küldték. A leváltás lehetett a királysági panaszok eredménye – a helyi értelmezés legalábbis ez lehetett –, Bethlen István pedig azért tett lépéseket a Portán, hogy megakadályozza ezt.⁵⁴ Innen nézve akár büntetés is lehetett az áthelyezés. A döntést Isztambulban végső soron Hüsrev pasa nagyvezír hozhatta meg,⁵⁵ akinek két évvel későbbi halálában – mint alább látni fogjuk – Mürtezá komoly szerepet játszott: nem lehetetlen, hogy akkor a bosszú is vezérelte. A szilisztrai kinevezés azonban nemcsak büntetés lehetett, elképzelhető, hogy egyszerűen a lengyel végeken volt szükség a pasa képességeire.

E poszt birtokosainak elsősorban a lengyel és a kozák ügyekkel kellett foglalkozniuk. Mürtezá ismerte a vidéket, hiszen 1621-ben maga is részese volt a hotini hadjáratnak.

⁴⁸ Salamon 1867. 188. o.

⁴⁹ Zahirović 2010. 142–153. o.

⁵⁰ Zahirović 2010. 13. o.

⁵¹ Kiadása: Fodor 1985. 165–172. o.

⁵² Péter 1987. 687–694. o.

⁵³ Zahirović 2010. 13. o.

⁵⁴ Szilágyi 1882. 65. o.

⁵⁵ Uo.

A háború ugyan békével zárult, de a kozák sajkásokat, akik folyamatosan támadták a fekete-tengeri partvidéket, továbbra sem sikerült megfékezni (ugyanígy a krími tatárokat sem).⁵⁶ A békét ugyan 1625-ben megújították, de Mehmed Giráj krími kán egyre inkább oszmánellenes politikát folytatott, s a kozákokkal és a lengyelekkel is kapcsolatokat épített ki. 1628-ban ugyan sikerült megbuktatni, de a trónját visszakapó Dzsánibek hatalma nem volt túlságosan szilárd. 1629 augusztusában azután nagy nogáj-tatár portya indult Lengyelország ellen, ami ugyan kudarcral végződött, de a lengyelek újabb, komolyabb támadástól tartottak, s ezt megelőzendő, tárgyalásokba kezdtek az oszmánokkal. Először a határvidéki előkelők, Stanislaw Koniecpolski és a szilisztrai pasa, Mürtezä folytattak megbeszéléseket, amelyeket szeptember 9-én egy megegyezés zárt le. És talán itt érünk el a pasa kinevezésének másik okához: neki már komoly gyakorlata volt a határvidéki tárgyalások lebonyolításában, éppen az 1627. évi szőnyi béke miatt. Ez a tapasztalat azonban némiképp vissza is ütött: a pasa úgy vélte, hogy majd ő tető alá hozza a teljes megállapodást, ezért azután a szultánhoz küldött lengyel követet nem is kívánta továbbengedni Isztambul felé. Végül azonban belátta, hogy ez esetben mások a szokások, így Aleksander Piaseczynski végül is eljutott a fővárosba, és tárgyalásokba bocsátkozott Redzseb pasa kajmakámmal. A szultáni ahdnâme körülbelül akkor született meg, amikor Mürtezäék megegyezése, és lényegében egybeesett azzal: minden bizonnyal szoros egyeztetések zajlottak a háttérben.⁵⁷ A békét tehát megújították, a következő évben pedig a tatár hadak a perzsa fronton harcoltak, így 1631 a ritka békés évek közé tartozott a lengyel végvidéken. Közben azonban a szultáni udvarban lassan éleződött a különféle hatalmi csoportosulások közötti konfliktus.

1631 végén Mürtezät az udvarba hívták, és a szultán hamarosan (1632. január 22.) személyesen fogadta, sőt a jelek szerint együtt dzsiriteztek.⁵⁸ Talán ekkor kapott a pasa egy titkos megbízatást: látszólag díjrabekiri pasává nevezték ki, valójában azonban a Tokatban telelő Hüsrev pasa nagyvezír kivégzése volt a feladata. Bosnyák Hüsrev ellen úgy tűnik, sokan összefogtak az udvarban: a nagyvezír helyettese, a janicsárága, a sejhülszlám és a szultán belső agája, Músa is ellene fordultak.⁵⁹ Ők eszközölték ki a leváltást és a kivégzést. A szultán ugyan a későbbiekben megbánta döntését, és hírvivőt menesztett a kegyelemmel, de Mürtezä gyorsabban cselekedett: Hüsrev pasát kivégezték. Ennek következtében azonban Isztambulban is felgyorsultak az események: a pasa kivégeztetésén feldühödött portai alakulatok a szultán jelenlétében megölték Háfiz Ahmed pasa nagyvezírt (február 10.), és követelték a többi bűnös fejét is. A szultán ugyan megvédte alattvalóit, de Hüsrev fejének Isztambulba érkezése (március 11.) újra felkorbácsolta az indulatokat.⁶⁰ Ekkor már a janicsárágát és a defterdárt is megölték, a sejhülszlám pedig elmene-kült. Az események háttérében a feljebb említett Topal Redzseb állt, aki régi vezírként és kajmakámként magának akarta a hatalmat, de előbb Hüsrev, majd utóbb Háfiz Ahmed

⁵⁶ Charles King szerint éppen a kozák akciók voltak azok, amelyek megrendítették az oszmánok pozícióit a Fekete-tengeren, amely ekkor, a XVII. század elején veszítette volna el „beltenger” (Osman gölü) jellegét. King 2004. 132–134. o. Vö. még: *Kolodziejczyk* 2007. 125–139. o.

⁵⁷ *Kolodziejczyk* 2011. 139–141. o.; *Kolodziejczyk* 2000. 135–136. o.

⁵⁸ *Beke – Barabás* 1888. 19. o.

⁵⁹ Az események összefoglalása: *İnalçık* 2014. 207–217. o. Hüsrevre: *Uzunçarşılı* 1995. III/2. k. 381–383. o. Hüsrev kivégzése: *Peçevi* 1866–1867. II. k. 419–420. o.

⁶⁰ A dátumra: *Beke – Barabás* 1888. 5. o.

kinevezése miatt mellőzöttnek érezte magát. A lázongásokat kihasználva sikerült elérnie, hogy a szultán bizalmasainak körét megritkítsa, megszerezte a nagyvezíri pecsétet, s már a szultán leváltásán törte a fejét. A leszámolási hullám közepette Mürtezá joggal félt, hogy a bosszú – mint Hüszrev kivégzésének fogatosítóját – őt is utoléri, s Isztambulban már azt rebesgették, hogy ijedtében dzselálinak áll, azaz lázadó lesz.⁶¹ A szultán azonban megvédte: kitüntették és kinevezték a perzsa front szerdárjának (1632. május).⁶²

Ugyanekkor az uralkodó saját kezébe vette az események irányítását: a túlságosan is nagyra nőtt Redzsebet és embereit megölette csakúgy, mint valamivel később a pártját fogó sejhüliszlámot. Az addig kiskorúnak tekintett, s a hatalomból kiszorított Murád anyjára, Köszemre támaszkodva, erős kézzel – bár nem mindig szerencsésen – igazgatta birodalmát a következő nyolc évben. Fellépése a régi nagy szultánokat idézte. Az új rendszer kifejezetten kedvezett Mürtezának, aki a szultán emberének számított, s minden bizonynyal 1631 végi Isztambulba rendelése sem a véletlen műve volt. Ráadásul az új nagyvezír, Tabanijasszi Mehmed pasa Köszem és IV. Murád embere volt, aki felemelkedését a Köszemmel szorosan együttműködő Hadzsi Musztafa háremagának köszönhette. Homo novusnak számított, körülbelül tíz évvel volt fiatalabb Mürtezánál, akit állítólag kedvelt is.

Hamarosan, 1633 februárjában a szultáni kegy ismét Mürtezára mosolygott: I. Ahmed leányát, IV. Murád testvérét, Ajse szultánt kapta feleségül, akinek az anyja éppen Köszem szultán volt. Az eljegyzés tehát még szorosabban bekötötte Mürtezá pasát a hatalmi elitbe. A hölgy 1605 körül született, tehát körülbelül 25 évvel lehetett fiatalabb Mürtezánál, aki azonban így is a negyedik férje volt: 1612-ben Naszúh pasával, a későbbi nagyvezírral jegyezték el. Annak halála után a budai pasaként is tevékenykedő Karakas Mehmed felesége lett, aki azonban 1621-ben elesett Hotin ostrománál. 1626-ban Háfiz Ahmed vani pasához adták, akit mint feljebb láttuk, 1632-ben gyilkoltak meg. Utánuk következett Mürtezá: az eljegyzésre ugyan 1633 februárjában került sor, de a házasság csak 1635-ben kötött meg, minthogy a pasa legközelebb ekkor töltött hosszabb időt a fővárosban. De Ajse még vele sem ért révbbe: később a magyar származású Ahmed pasa,⁶³ majd a Krétán elhunyt Vojnuk Ahmed, végül pedig Ibsir Musztafa pasa felesége lett 1655-ben, míg 1656-ban maga is elhunyt.⁶⁴

Mürtezá 1632 közepétől a keleti végvidéken állomásozott, ahol megintcsak építkezett: Dijárbekirben renoválta a várbeli Szülejmán dzsámít – amit nem a szultánról, hanem Mohamed próféta egyik társáról neveztek el –, amit a későbbiekben az ő nevével is illeltek, mellé egy kisebb mecsetet és iskolát is építtetett, s a dzsámihoz csatlakozó nevezetes zarándokhelyet, a „Társak” (*szehábe*) türbéjét is megújíttatta.⁶⁵ A békés építkezés azonban nem tartott sokáig: 1633 nyarán kitudódott, hogy a perzsa sah támadásra készül. A célpont Van vára volt, amelyet az erzurumi Demirkazik Halíl pasának kellett volna támogatnia. Utóbb azonban Mürtezá nevezték ki hivatalosan szerdárnak, és Anatólia, Szivasz, Rakka, Karamán, Trabzon, Erzurum tartományok katonaságát, valamint négy udvari alakulatot (*bölük*) rendeltek mellé. Október 14-én azután Van közelében nyílt

⁶¹ *Beke – Barabás* 1888. 28. o.

⁶² *Beke – Barabás* 1888. 15. o.

⁶³ *B. Szabó – Sudár* 2014. 27. o.

⁶⁴ *Uluçay* 2001. 50–51. o.

⁶⁵ *Dikmen* 2013. 140–141. o.; *Şiün* 2010. 84. o. A társak Mohamed azon követői, akik már Mekkában a próféta mellé szegődtek, s ezért különösen nagy tiszteletben állnak az iszlám világban.

csatára került sor, amely ugyan döntetlenül végződött, de ahhoz elég volt, hogy a perzsa hadak visszavonuljanak. A hadműveletek során Mürtezá és Halil viszonya nagyon megromlott: a szerdár úgy érezte, hogy az erzurumi pasa nem kellő lelkesedéssel vesz részt a hadműveletben.⁶⁶ A sikeres várvédelem után, az év decemberében Mürtezázt ismét Isztambulba rendelték, mert a lengyel fronton volt rá szükség, ahol ismét kiújultak a harcok, s ahol újfent békét kellett teremteni.⁶⁷

1632-ben ugyanis III. Zsigmond lengyel király halála után fellángolt az orosz–lengyel háború, és a cár a szultán segítségét kérte. Murád az addig Boszniában állomásozó Abaza Mehmedet kinevezte szilisztrai pasává, aki a tatárokkal és a román vajdaságok csapataival benyomult Podóliába. Az 1633 októberében zajló harcokban azonban vereséget szenvedett, és visszavonulni kényszerült. 1634 februárjában azután a lengyelek Szmolenszknél megverték az oroszokat, júniusban békére kényszerítették őket, így felszabadult seregeiket pedig átdozták Podóliába. A szultán ugyan 1634 tavaszán maga is táborba szállt a lengyelek ellen, de azután júliusban inkább Mürtezázt nevezte ki lengyel szerdárnak (egyben szilisztrai pasának), saját tartományán túl a boszniaiakat és a rumélieiakat rendelte mellé, sőt az erdélyi hadakat is mozgósította.⁶⁸ A pasa kinevezése a kortársak szemében is a megegyezési szándékot tükrözte: „Murtazán passát ugyanazért választák szerdárnak, hogy azt remélnék, hogy ez az békeséget is szereti, ha kénálják velle, nem veti meg, favora is vagyon pedig az lengyeleknél, mert ha csak hadat akarnak vala, Abazára bizzák vala az szerdárságot”.⁶⁹ S valóban, Mürtezá régi jó embere, Sáhin aga azonnal követségbe indult Lengyelországba. A csapataival felvonuló pasa Jergökünél (Giurgiu) találkozott a lengyel követtel, ahol 1634 szeptemberében megújították az – ugyancsak Mürtezá közreműködésével tető alá hozott – 1630-as békét.⁷⁰ A sikeres akció tovább emelte a pasa tekintélyét: amikor decemberben visszatért Isztambulba, újabb komoly megtiszteltetés várta: Tabanijasszi Mehmed pasa nagyvezír helyettese, kajmakámja lett.⁷¹

Abaza Mehmed viszont rosszul járt: a sikertelen akcióért és a békebontásért végső soron őt tették felelőssé: 1634. augusztus 24-én, még a béke megkötése előtt kivégezték.⁷² Eltávolításában számos udvari ember érdekelt volt – egyesek szerint a pasa túlságosan is közel állt a szultánhoz, aki nagyra értékelte Mehmed kiállítását és személyes harci képességeit –, s a rossznyelvek szerint az ügyben Mürtezá keze is benne volt...

A békekötésre már csak azért is szükség volt, mert a szultán úgy határozott, hogy dülőre viszi a szafavidákkal fennálló konfliktust: gőzerővel folyt a reváni (Jereván) hadjárat előkészítése.⁷³ Ennek kezdetén úgy tűnik, hogy Mürtezá beteg lett, a köszvénytől még a dívánba sem tudott elmenni. Néhány hónappal később azonban már saját maga verte a szultáni sátor cövekeit Izmit közelében. Részt vett a hadjáratban, melynek során elérte, hogy Halil pasát – akivel Van felmentése kapcsán akaszkodtak össze – kivégezzék.

⁶⁶ *Sidki Paşa* 2006. 8. o.; *Küpeli* 2010. 137–140. o.

⁶⁷ *Gévay* 1841. 29. o.; *Uzunçarşılı* 1995. III/2. k. 179. o.

⁶⁸ *Na'ima* 1283. I. k. 580. o.; *Sidki Paşa* 2006. 31. o. 1634 augusztusában már gyűltek a hadak, Rákóczi György ugyan személyesen nem kívánt hadba vonulni, a csapatok élére Kemény Jánost vagy Szentpáli Jánost szánta.

⁶⁹ *Beke – Barabás* 1888. 131. o. (1634. július 27.)

⁷⁰ *Kolodziejczyk* 2011. 143–145. o.; *Kolodziejczyk* 2000. 137–139. o.

⁷¹ *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 318. o.

⁷² *İlgürel* 1988. 11–12. o.

⁷³ *Küpeli* 2010. 159. o.; *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 180–181. o.; *Na'ima* 1283. II. k. 830–831. o.

A szultán azonban gyorsan megbánta Halil elveszejtését, és haragja Mürtezá ellen fordult, akit büntetésből meglehetősen csekély feladatokkal bízott meg. A neheztelés azonban nem tartott sokáig: Reván eleste után az új tartomány élére IV. Murád éppen őt nevezte ki. A birodalmi sereg a fennmaradó hadjáratok időben több várat meghódított a környéken, a pasa Makut vette be októberben. Úgy tűnt tehát, hogy az új tartomány kiépítése jól halad, a szultán nyugodtan vonult haza. A sah azonban télen ellentámadásba ment át, ostrom alá fogta Revánt (1635. december 25.), amelyet a kemény télben a környező oszmán tartományok nem tudtak megsegíteni.⁷⁴ A személyesen is harcoló Mürtezá megsebesült, és hamarosan behalt sérüléseibe (1636 februárjának második felében),⁷⁵ s a rá bízott erődítmény is hamarosan elveszett (1636. április 1.). IV. Murádot azonban nem törte le a kudarc, 1638-ban minden korábbinál nagyobb hadjáratot vezetett a térségbe, visszavette Revánt és Bagdadot, s ezzel az oszmán pozíciókat hosszú távra megerősítette.

Mürtezá pasa holttestét a várat feladó tisztek magukkal vitték Haszankejf felé, s feltehetőleg Dijárbekirben temették el, a Társak türbéjében, amit néhány évvel korábban ő maga újjátartott fel, s látott el alapítványokkal.⁷⁶ Nem tudunk róla, hogy fiai lettek volna: az alulról jövő, magasra kapaszkodó pasa nem tudott dinasztiát alapítani. Egy leánya azonban biztosan volt: az 1658-ban elhunyt Hatidzse hanim dijárbekirben, szintén a Társak türbéjében nyugszik, atyja mellett.⁷⁷

Mürtezá élettörténete jól mutatja az Oszmán Birodalom kínálta lehetőségeket: kedvező hátere bejuttatta a szerájiskolába, ahonnan viszonylag sokára, 30 év múlva került ki, igaz, vezirként. Először a keleti fronton működött (1621–1623), azután az ÉNy-i végvidékre került (1624–1630), majd a lengyel fronton kellett megállnia a helyét (1630–1631), azután ismét keleten vártak rá komoly harcok: Van védelme, Reván ostroma, Maku bevétele, végül Reván védelme (1632–1636) következett, közben egy fél évre ismét a lengyel frontra vezényelték (1634). Vezirként nem túlságosan sok hadjáratot irányított, illetve inkább tárgyalásokkal igyekezett rendezni az ügyeket: hozzá kötődik a zsitvatoroki béke szőnyi megújítása 1627-ben, valamint az 1630-as és az 1634-es lengyel béke is. Az oszmán frakcióharcokban meglepő keménységgel lépett fel: ahogyan leszámolt hódoltsági ellenfeleivel (Ahmed pasa és Naszreddinzáde kivégeztetése), ugyanúgy bánt el a keletiekkel is (Halil pasa és Teffikizáde Mehmed Efendi izmiri kádi megöletése), ráadásul Hüsrev pasa nagyvezír kivégzésének is ő volt az eszköze – bár az elgondolás aligha hozzá kötődött.

Személyes harcművész kvalitásain és bátorságán túlmenően hadvezérként nem tűnik túl sikeresnek. 1623-ban Abaza Mehmed kiostromolta Karahiszárból; 1627-ben Behlen Gábor tulajdonképpen az orránál fogva vezette, és jókora serege ellenére sem ért el eredményt; 1633-ban Van mellett döntetlen csatát vívott; 1636-ban pedig valójában nem tudta megtartani Revánt.

Mürtezá mindemellett a kultúrára is fogékony volt. Ezt bizonyítja, hogy alkalmazta Nergiszí efendit, a kor egyik legjobb tollú prózáíróját, s vele íratta meg budai pasasága idején életrajzát, illetve budai tetteinek történetét. Minden bizonnyal az sem véletlen, hogy

⁷⁴ Az ostromra: *Küpel* 2010. 155–158. o.; *Kucak* 2007. 19–20. o.

⁷⁵ *Kara Çelebi-záde* 2005. fol. 59b.

⁷⁶ *Küpel* 2010. 159. o.; *Kâtib Çelebi* 1879. II. k. 180–181. o.; *Na'ima* 1283. II. k. 830–831. o.

⁷⁷ *Yıldırım* 2014. 26. o.

egy pesti születésű, s jóideig a hódoltságban tevékenykedő diván-költő, Hiszálí éppen hozzá írt dicsérő verset, melyben Murád szultán páratlan vezírjének nevezte őt.⁷⁸

Mürtezá személyében tehát egy jó helyzetfelméréssel bíró, cselekvő- és tárgyalóképes oszmán főember alakja sejlik fel előttünk, aki inkább a politizálással és kevésbé a hadvezéri erényekkel küzdött fel magát alacsony sorból a csúcsokra, míg végül a nagyvezír helyettese és a szultán sógora lett az oszmán történelem viharos évtizedeiben. Ha nem esik el harcban, talán sokra vihette volna: élvezte a szultán bizalmát, és pályatársaihoz képest meglehetősen fiatal volt: 55-56 éves lehetett, amikor elhunyt.

BIBLIOGRÁFIA

- '*Abdülkādir* 2003. Topçular katibi '*Abdülkādir (Kadrî) Efendi* tarihi. Haz. Ziya Yılmaz. Ankara, 2003.
- B. Szabó – Sudár* 2014. *B. Szabó János – Sudár Balázs: A hatalom csúcsain. Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében. Korunk*, 25. (2014) 11. sz. 24–30. o.
- B. Szabó* 2014. *B. Szabó János: Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész). Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 41–76. o.
- Beke – Barabás* 1888. I. Rákóczi György és a porta. Levelek és okiratok. S. a. r. *Beke Antal – Barabás Samu*. Budapest, 1888.
- Cevrioğlu* 2016. *Mahmut Halef Cevrioğlu: Garmat (1625) ve Sön (1627) Muahedeleri/The Peace treaties of Gyarmat (1625) and Szöny (1627). Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi / Journal of Aegean and Balkan Studies*, 3. (2016) 2. sz. 67–86. o.
- Dikmen* 2013. *Alaattin Dikmen: Diyarbakır'da Sahabe kabri olan Hz. Süleyman türbesinde yapılan dinî/geleneksel uygulamalar. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12. (2013) 44. sz. 140–141. o.
- Ercan* 2003. *Özlem Ercan: Peşteri Hisali Divanı tahlili (İnceleme-metin). Kézirat. (PhD-disszertáció, Uludağ Üniversitesi.)* Bursa, 2003.
- Fekete* 1932. *Fekete Lajos: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nikolaus Esterházy 1606–1645.* Budapest, 1932.
- Finkel* 2005. *Caroline Finkel: Osman's Dream. The History of the Ottoman Empire.* New York, 2005.
- Fodor* 1985. *Fodor Pál: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a XVII. század közepső harmadából. In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán.* Eger, 1985. 165–172. o.

⁷⁸ *Ercan* 2003. 22. o.

- Gergely* 1882. *Gergely Sámuel*: Adalék „Bethlen Gábor és a porta” czimű közleményhez. 1. közlemény. *Történelmi Tár*, 5. (1882) 434–469. o.
- Gergely* 1883. *Gergely Sámuel*: Adalék „Bethlen Gábor és a porta” czimű közleményhez. 3. közlemény. *Történelmi Tár*, 6. (1883) 609–644. o.
- Gergely* 1883b. *Gergely Sámuel*: Adalék „Bethlen Gábor és a porta” czimű közleményhez. 2. közlemény. *Történelmi Tár*, 6. (1883) 131–154. o.
- Gévay* 1841. *Gévay Antal*: A’ budai pasák. Bécs, 1841.
- Griswold* 2011. *William J. Griswold*: Anadolu’da Büyük İsyân, 1591–1611. Ankara, 2011.
- Gyalókey* 1929. *Gyalókey Jenő*: Bethlen Gábor mint hadvezér. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. (1929) 1. sz. 417–463. o.
- İlgürel* 1988. *Mücteba İlgürel*: Abaza Paşa. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. I. İstanbul, 1988. 11–12. o.
- İnalcık* 2014. *Halil İnalcık*: Devlet-i ,Aliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar. II. Tagayyür ve Fesâd (1603–1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi. İstanbul, 2014.
- Jászay* 1837. *Jászay Pál*: Értekezés a gyarmati békekötésről. In: Tudománytár, 1837. 2. k. 39–75. o.
- Kara Çelebi-zâde* 2005. *Kara Çelebi-zâde* Abdülaziz Efendi’nin Zafername adlı eseri (Tarihçe-i feth-i Revan ve Bağdad). Tahlil ve metin. Haz. *Nermin Yıldırım*. İstanbul, 2005.
- Kâtib Çelebi* 1879. *Kâtib Çelebi*: Fezleke. İstanbul, 1879.
- Katkó* 2015. *Katkó Gáspár*: Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán: Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). Kézirat. (PhD-disszertáció, ELTE.) Budapest, 2015.
- Kemény* 1856. *Kemény János* erdélyi fejedelem önéletírása. S. a. r. *Szalay László*. Pest, 1856.
- King* 2004. *Charles King*: The Black Sea. History. Oxford, 2004.
- Kolodziejczyk* 2000. *Dariusz Kolodziejczyk*: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents. Leiden, 2000.
- Kolodziejczyk* 2007. *Dariusz Kolodziejczyk*: Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and seventeenth centuries. In: Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe au XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu. Éd. *Faruk Bilici – Ionel Câdea – Anca Popescu*. Brăila, 2007. 125–139. o.
- Kolodziejczyk* 2011. *Dariusz Kolodziejczyk*: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). (A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.) Leiden, 2011.

- Kucak* 2007. *Ömer Kucak: Zafernâme (Tarihçe-i feth-i Revan ve Bagdad). Afyonkarahisar, 2007. (Yüksek lisans tezi) <http://studylibtr.com/doc/2741656/--tari%CC%87h%C3%A7e-i-%CC%87-feth-i%CC%87-revan-ve-ba%C4%9Fdad---%C3%B6mer-kucak-tarih> (A letöltés időpontja: 2020. március 27.)*
- Küveli* 2010. *Özer Küveli: Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XV–XVII. Yüzyıllar). History Studies, 2. (2010) 227–244. o.*
- Na'ima* 1283. *Na'ima Mustafa efendi: Tarih-i Na'ima. I. İstanbul, 1283.*
- Öztürk* 2004. *Yücel Öztürk: Özü'den Tuna'ya Kazaklar. İstanbul, 2004.*
- Peçevî* 1866–1867. *İbrahim Peçevî: Târîh. I–II. k. İstanbul, 1866–1867.*
- Peirce* 1993. *Leslie P. Peirce: The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. New York–Oxford, 1993.*
- Péter* 1987. *Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története. II. k. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, 1987. 617–783. o.*
- Römer* 1989. *Claudia Römer: Die Osmanische Belagerung Bagdads 1034–35/1625–26. Der Islam, 66. (1989) 119–136. o.*
- Salamon* 1867. *Salamon Ferenc: Két magyar diplomata a XVII. századból. Pest, 1867.*
- Sıdki Paşa* 2006. *Sıdki Paşa: Gazavat-ı Sultan Murad-i Rabi'. IV. Murad 'ın Revan Seferi. İstanbul, 2006.*
- Sudár* 2009. *Sudár Balázs: A Bécsi-kapu átdöfött pajzsa és a szultáni kar ereje. Keletkutatás, 37. (2009) ősz. 91–100. o.*
- Sudár: Bethlen* *Sudár Balázs: Bethlen Gábor török segélyhadai a harmincéves háborúban (1619–1626). (Kézirat.)*
- Süreyya* 1996. *Mehmed Süreyya: Sicill-i Osmani. Osmanlı Ünlüleri. I–VI. k. İstanbul, 1996.*
- Şüün* 2010. *Halis Fikri Şüün: Diyarbekir Abidelerinden Ulu Cami Kitabeleri. In: Küçük Mecmua. III. k. Haz. Ziya Gökalp. Antalya, 2010. 84. o.*
- Szilágyi – Szilády* 1868. *Török-magyarkori állam-okmánytár. I. k. S. a. r. Szilágyi Sándor – Szilády Áron. Pest, 1868.*
- Szilágyi* 1867. *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor utolsó tervei és halála. Budapesti Szemle, 7. (1867) 217–278. o.*
- Szilágyi* 1882. *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a porta. 2. Történelmi Tár, 5. (1882) 34–77. o.*
- Tezcan* 2010. *Baki Tezcan: The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World. New York, 2010.*
- Uluçay* 2001. *M. Çağatay Uluçay: Padişahların Kadınları ve Kızları. Ankara, 2001.*

- Uzunçarşılı* 1988. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin saray teşkilatı.* Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı* 1995. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı tarihi.* III/1. k. Ankara, 1995.
- Ünver* 1952. *Süheyl Ünver: Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi. Belleten,* 16. (1952) 64. sz. 547–577. o.
- Yıldırım* 2014. *Savaş Yıldırım: Diyarbakır Sahabeler Türbesi Çini Süslemeleri. İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 5. (2014) 23–35. o.
- Zahirović* 2010. *Nedim Zahirović: Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie: eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vaşfü l-kâmil fî-a'vâli l-vezîri l-hâdil).* Wiesbaden, 2010.
- Zeyrek* 1999. *Yunus Zeyrek: IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruz-Namesi.* Ankara, 1999.

Balázs Sudár

AN ARTIST OF WAR AT THE EDGE: PASHA MÜRTEZÁ

(Abstract)

The system of relations among noblemen played an even more important role in the 17th century Ottoman history than earlier. The comprehension of the events of a given region is very difficult without outlining the career of the characters and understanding their network of relations.

The life of Mürtezâ shows very well the possibilities offered by the Ottoman Empire: due to his advantageous background he enrolled the serai school which he left 30 years later as a vizier. At first he operated at the eastern front (1621–1623), then he was commanded to the north-western edge region of the Empire (1624–1630), then he also had to fight at the Polish front. Later he was expected by serious battles in the east once again: the defence of Van, the siege of Revan, the occupation of Maku, then finally the defence of Revan (1632–1636), and he was also commanded to the Polish front for a year (1634). As a vizier he did not supervise so many military campaigns, but did his best to make compromises via negotiations: the renewal of the Peace Treaty of Zsitvatorok in Szöny in 1627, and the Polish peace treaties of 1630 and 1634 are all connected to him.

That is, in the person of Mürtezâ we can imagine a high-ranking Ottoman official who was capable of negotiating, acting and realistically recognizing situations, and who reached the top of his career rather via politicizing than due to his military competences, reaching the positions of the Deputy Grand Vizier and brother-in-law of the sultan in the thunderous decades of the Ottoman history. If he did not decease in a battle, he might have reached even higher: the sultan trusted him, and in comparison with his fellow military leaders he was fairly young, only 55-56-year-old when he died.

A SZLOVÁK GYORSHADOSZTÁLY LÉTREHOZÁSA ÉS RÉSZVÉTELE A KIJEV KÖRNYÉKI HARCOKBAN

A szlovák haderő helyzete a Szovjetunió elleni hadbalépés előtt

A szlovák állam 1939. március 14-i megalakulása után a kormányzati, közigazgatási és egyéb szervekre fontos szervezési munkálatok vártak. Természetesen ez nem volt más-ként a szlovák haderő kiépítésével kapcsolatban sem. 1939 tavaszán a szlovák haderő jelentős átszervezésen esett át, amely nemcsak új katonai rendfokozatok bevezetését jelentette, hanem a tisztikar létszámának nagyarányú növelését is.¹ Az 1939. novemberi adatok szerint a szlovák haderő 1000 főt (838 szlovák – 83,8%, 108 cseh – 10,8%, 30 német – 3% és 24 ruszin – 2,4%) számláló tisztí karában nem találunk magyar nemzetiségű tisztet. Az 1014 őrmester² (798 szlovák – 80%, 176 cseh – 17,5%, 29 német – 3% és 8 ruszin – 1%) között 3 magyar (0,5%) nemzetiségű volt.³ A szlovák országgyűlés által 1940. január 18-án elfogadott 1940. évi 20. számú honvédelmi törvény értelmében a hadkötelezettség minden 20 és 50 év közötti szlovák állampolgárságú, egészségügyi szempontból alkalmas férfire vonatkozott.⁴ Az 1940. decemberi népszámlálás szerint Szlovákia 2 566 984 lakosa (2 213 761 szlovák – 86,24%, 129 689 német – 5,05%, 74 441 zsidó – 2,8%, 61 762 ruszin – 2,41%, 37 100 cigány – 1,44%, 3 024 cseh – 0,12%, 517 egyéb – 0,02%) közül 46 690 fő (1,82%) volt magyar nemzetiségű.⁵ A légénységi állomány nemzetiségi hovatartozásával kapcsolatban konkrét kimutatások nem készültek, így a magyar nemzetiségűek aránya pontosan nem kimutatható, ezáltal a légénységi állomány nemzetiségi megoszlására csupán a lakosság nemzetiségi összetétele alapján lehet némileg következtetni. A Gyorshadosztály tisztjei, őrmesterei és altisztjei között az 1941. évi kimutatások szerint valószínűleg nem volt magyar nemzetiségű, míg a légénységi állományhoz tartozók között ez nem megállapítható. Az 1940. évi 20. számú honvédelmi törvény 38. paragrafusa értelmében a zsidónak és cigánynak minősített személyeket katonai szolgálat helyett csupán munkaszolgálatra kötelezték.⁶ A szlovák állami vezetők részéről a magyar nemzetiségű lakosok megbízhatatlannak számítottak, ezért az államhatalom figyelemmel kísérte a magyar nemzetiségűek (elsősorban a hivatali dolgozók) tevékenységét.⁷

A szlovák haderő 1939 tavaszától több alkalommal is átszervezéseken esett át. 1940. októberétől két hadosztálykörzet-parancsnokságot és egy szárazföldi haderő-parancsnokságot létesítettek. A Trencsén központú hadosztálykörzet-parancsnokság alá az 1. hadosz-

¹ Cséfalvay 2008. 14. o.

² A szlovák haderőnél 1939 májusától 1940 októberéig használatos rendfokozatok tekintetében külön kategóriába sorolták az őrmestereket (tiszthelyettesek, zászlósok, őrmesterek). Az altisztek közé tartoztak a szakaszvezetők, tizedesi és az őrzetők rangot viselők. Klubert 2016. 52. o.

³ Cséfalvay 2008. 22. o.

⁴ Klubert 2016. 76. o.

⁵ Klubert 2016. 73. o.

⁶ Klubert 2016. 76. o.

⁷ Baka 2010. 247. o.

tály (1., 2. és 3. gyalogezredek, 1. tüzérezred, 1. lovas felderítő osztály, 1. gépkocsi zászlóalj, 1. utászászlóalj, 1. híradózászlóalj), az Eperjes központú hadosztálykörzet-parancsnokság alá a 2. hadosztály (4., 5. és 6. gyalogezredek, 2. tüzérezred, 2. lovas felderítő osztály, 2. gépkocsi zászlóalj, 2. utászászlóalj, 2. híradózászlóalj), a Besztercebánya központú szárazföldi haderő-parancsnokság alá pedig a harcoksziezred, a 11. és 12. tüzérezredek, a 11. gépkocsi zászlóalj, a 11. utászászlóalj és a 11. híradózászlóalj tartozott. A gyalogezredek két-két zászlóaljból, a tüzérezredek három-három osztályból, a harcoksziezred pedig egy harcoksziazászlóaljból és egy páncéltörő ágyús zászlóaljból állt. A Trencsén központú légierő-parancsnokság alá 4 repülőosztály tartozott. A légvédelmi ágyús tüzérezred négy, 2–4 üteggel rendelkező tüzérosztályból állt.⁸

A szlovák haderő fegyverzetét elsősorban csehszlovák gyártmányú fegyverek alkoták. A fegyverzettel kapcsolatos kimutatások nem pontosak, ugyanis a hivatalos adatok több esetben nem azonosak a valós adatokkal. Az egyes fegyvertípusok között vannak modernebbek, de régebbi típusúak is. A szlovák haderő a Szovjetunó elleni hadbalépés előtt mintegy 230 812 db puskával, 10 100 db könnyű géppuskával, 2 485 db nehézgéppuskával, 344 db aknavetővel, 230 db páncéltörő ágyúval, 109 db légvédelmi ágyúval, 137 db 100 mm-es tarackkal, 49 db 150 mm-es tarackkal, 27 db 105 mm-es ágyúval,⁹ 3 OA vz.¹⁰ 27 és 17 OA vz. 30 páncélgépkocsival, 30 Tč. vz. 33 kisharcokocsival, valamint 27 Lt. vz. 34, 52 Lt. vz. 35,¹¹ 10 Lt. vz. 38 és 21 Lt. vz. 40 könnyű harcokocsival és egy IOV–40 páncélvonattal rendelkezett.¹²

A szlovák haderő létszáma 1941. június 22-e előtt 33 675 fő volt, ebből 1 350 tiszt, 1 202 őrmester, 1 427 hivatásos altiszt.¹³ A Szovjetunó elleni hadbalépés után 1941. július 5-ig 68 018 tartalékost mozgósítottak. 56 858 fő vonult be, ezáltal a szlovák haderő létszáma 90 533 főre nőtt.¹⁴

A Gyorshadosztály létrehozása, helyzete és tevékenysége 1941 augusztusában

1941. június 22-én a német hadvezetés megindította a Barbarossa-hadműveletet. Szlovákia a Szovjetunó elleni hadbalépésével csatlakozott a Németország által megszervezett „európai antibolsevista koalícióhoz”, amelyhez Finnország, Románia és Magyarország is tartozott. Június 23-án Jozef Tiso szlovák köztársasági elnök és Vojtech Tuka miniszterelnök kiáltványt adtak ki, amelyben közölték, hogy szlovák csapatok is csatlakoznak a támadó német haderőhöz, ugyanakkor az ellenséget konkrétan nem nevezték meg, ezzel Tiso kitért a Szovjetunó elleni egyenes hadüzenet elől.¹⁵ A Rudolf Pilfousek¹⁶ vezérkari ezredes vezette

⁸ Mičianik 2007. 15–17. o.

⁹ Mičianik 2007. 20–21. o.

¹⁰ A csehszlovák gyártmányú fegyvereknél a vz. (=vzor) rövidítés a mintát (a magyar „M” [mintájú] rövidítésének felel meg), az utána lévő szám pedig a rendszerítés évszámát jelöli.

¹¹ Klubert 2016. 52. o.

¹² Klubert 2016. 87. o.

¹³ Cséfalvay 2008. 24. o.

¹⁴ Klubert 2016. 95. o.

¹⁵ Klubert 2016. 93. o.

¹⁶ Rudolf Pilfousek (1899–1980) szlovák vezérkari ezredes. Német nemzetiségűként kiválóan beszélte a német nyelvet. A Gyorscsoport, majd a Gyorsdandár parancsnoka volt. 1941 augusztusában visszatért Szlovákiába. 1942 augusztusától 1943 augusztusáig a Biztosító hadosztály parancsnokaként működött. 1944 augusztus-

– 1 910 főből álló – szlovák Gyorscsoport egyes alakulatai már június 25-én a Szovjetunió területére léptek.¹⁷ A Gyorscsoport június 26-án részt vett a Wojtkowa környéki,¹⁸ június 27-én pedig a Zaluž környéki¹⁹ harcokban. A Gyorscsoportot 1941. júliusában további alakulatokkal erősítették meg, amelyből július 7-én létrehozták a Gyorsdandárt,²⁰ melynek parancsnoka Rudolf Pilfousek vezérkari ezredes maradt. A 4 902 főből álló Gyorsdandár 1941. július 22-én részt vett a lipoveci ütközetben.²¹

Lipovec német kézre kerülése után, 1941 nyarán két olyan szlovák hadosztályt hoztak létre, amely harcoló, és/vagy megszálló hadosztályként teljesített szolgálatot a Szovjetunió területén. A Gyorshadosztály és a Biztosító hadosztály²² létrehozására 1941. augusztus első felében került sor. A Gyorshadosztályt a kezdetektől úgy építették ki, mint egy frontvonalbeli magasabb köteléket, amelynek feladata, hogy az első vonalban helyettesítse a Gyorsdandárt. Ebből kifolyólag a hadosztályt a Gyorsdandár, valamint a Lemberg (Lvov)–Przemyśl–Sztrí térségében állomásozó szlovák 1. és 2. hadosztályok alakulataiból állították fel. A Gyorshadosztálynak motorizált harcoló alakulatnak kellett lennie, hadrendje a következő volt:²³

<i>Parancsnokság</i>	<i>Törzsszárad, őrszakasz, gépkocsioszlop, tábori csendőrszakasz, tábori bíróság, motorkerékpáros-szakasz</i>
20. gépkocsizó gyalogezred	20/I. és 20/II. gyalogzászlóalj, 20. (gépvontatású) páncéltörő ágyús század, 20. (gépvontatású) hegyi ágyús század
21. gépkocsizó gyalogezred	21/I. és 21/II. gyalogzászlóalj, 21. (gépvontatású) páncéltörő ágyús század, 21. (gépvontatású) hegyi ágyús század
11. (gépvontatású) tüzérezred	11/I. és 11/II. tüzérosztályok
11. felderítő osztály	
2. (gépkocsizó) híradózászlóalj ²⁴	távbeszélő-század, rádiós híradószázad
11. (gépkocsizó) utászászlóalj	11/1. és 11/2. utászszázadok, hadihíd-oszlop

tusában belépett a Waffen-SS-be, majd november végén a szlovákiai német nemzetiségűeket felsorakoztató SS-Heimatschutz parancsnokává nevezték ki. A frontvonal közeledtével elhagyta Szlovákiát. Életének további szakasza ismeretlen. *Cséfalvay* 2013. 197–198. o.

¹⁷ *Klubert* 2016. 102. o.

¹⁸ *Cservenka* 2019a.

¹⁹ *Cservenka* 2019b.

²⁰ *Cservenka* 2019c.

²¹ *Cservenka* 2019d.; *Cservenka* 2019e.

²² Az 1. és 2. hadosztályok alakulataiból létrehozott – 8 135 főből álló – Biztosító hadosztály 1941. augusztus végén és szeptember elején Sztarokonsztantinov–Polonne–Sepetovka térségében állomásozott. Egy hónappal később a Biztosító hadosztály Kijevtől nyugatra, Zsitomir, Ovrucs és Mazir térségében teljesített szolgálatot. Feladata a közlekedési útvonalak, kommunikációs vonalak biztosítása, és a partizánok elleni harc volt. *Klubert* 2016. 127. o.

²³ *Mičianik* 2007. 191. o.

²⁴ Tomáš Klubert a könyvében 1941. szeptember 1-ig 11. híradózászlóaljat említ, később azonban már a 2. híradózászlóalj elnevezést használja. *Klubert* 2016. 118–119. o.

<i>Parancsnokság</i>	<i>Törzsszászad, őrszakasz, gépkocsioszlop, tábori csendőrszakasz, tábori bíróság, motorkerékpáros-szakasz</i>
11. (gépvontatású) páncéltörő ágyús század	
11. (gépvontatású) hegyi ágyús század	
Légvédelmi tüzércsoport	8. (gépvontatású) nehéz és 13. könnyű légvédelmi ágyús ütegek
felderítő repülőszázad	
műhelyszázad	

A hadosztály csupán két gépkocsizó gyalogezredből állt, amely egyenként csak két zászlóaljjal rendelkezett. A gyalogság létszáma nagyobb volt, mint a korábbi Gyorsdandárnak, de a német és szovjet gépkocsizó hadosztályokkal szemben létszámában alulmaradt, ugyanis azok három ezreddel, és az ezredek egyenként három zászlóaljjal rendelkeztek. A Gyorshadosztály gépkocsizó gyalogezredeinek tüzérségi támogatását természetesen a 11. tüzérezred adta, míg a fő erők harcait gépesített támogató alakulatok segítették. A Gyorsdandárral ellentétben a Gyorshadosztály tüzérsége egy tüzérosztályalal gyengébb volt, mert a hadosztály csupán két meggyengült tüzérosztályt kapott, mivel négy tüzérüteg hiányzott. A 11. tüzérezred hadrendje a következő volt:

<i>Hadrendi elem</i>	<i>Fegyverzet</i>
I. tüzérosztály (3 üteg)	12 db 100 mm-es vz. 30 tarack (ütegenként 4 db tarack)
II. tüzérosztály (2 üteg)	4 db 100 mm-es vz. 30 tarack és 4 db 105 mm-es vz. 35 ágyú

Vinnyicán 4 db vz. 30 tarack és 2 db vz. 35 ágyú tartalékban maradt. A Gyorshadosztály a Gyorsdandárral ellentétben nem kapott harckocsikat, bár az eredeti terv értelmében egy harckocsiszázadot ígértek. A harckocsikat üzemképtelennek és harcképtelennek minősítették, ezért Ferdinand Čatloš²⁵ nemzetvédelmi miniszter engedélyezte a harckocsik visszatérését Szlovákiába.²⁶

²⁵ Ferdinand Čatloš (1895–1972) szlovák tábornok, nemzetvédelmi miniszter. 1939 márciusában a megalakult Szlovák Köztársaság nemzetvédelmi minisztere lett. 1939 áprilisában Čatloš vezérkari alezredest dandártábornokká, majd egy hónappal később első osztályú tábornokká nevezték ki. Már 1943 végén próbálkozott Szlovákia átállásával a Hitler-ellenes koalícióhoz, de nem kapott támogatást még a szovjetektől sem. A szlovák nemzeti felkelés és a német megszállás után Besztercebányára ment, ahol felajánlotta együttműködését a felkelőknek, ők ezt azonban nem fogadták el. 1944 októberében a Szovjetunióba szállították. 1947-ben a szovjetek kiadták őt a csehszlovák hatóságoknak. A Jozef Tiso elleni perben nyújtott segítsége miatt csupán 5 évre ítélték el. 1948-ban szabadon engedték. Később hivatalnokként dolgozott. *Klubert* 2016. 42–43. o.

²⁶ *Mičianik* 2007. 191. o.

A Gyorshadosztály parancsnoksága a Kriváň fedőnevet kapta. A hadosztály főbb alakulatainak fedőnevei:²⁷

<i>Alakulatok</i>	<i>Fedőnevek</i>
20. gépkocsizó gyalogezred	Matuš
21. gépkocsizó gyalogezred	Dávid
11. tüzérezred	Berta
11. utászszázlálj	Ctibor
2. híradószázlálj	Bruno

Az alakulatoknak – német mintára – gépjárműveik első és hátsó sárhányóján fel kellett tüntetniük szimbólumaikat. A hadosztály parancsnokságának jelképe a szarvas lett. A főbb alakulatok jelképei:²⁸

<i>Alakulatok</i>	<i>Jelképek</i>
20. gépkocsizó gyalogezred	négylevelű lóhere
21. gépkocsizó gyalogezred	üstökös
11. páncéltörő ágyús század	lófej
11. tüzérezred	sellő

1941 augusztusában a hadosztály létszáma²⁹ a következő volt:³⁰

<i>Összlétszám</i>	<i>Tisztek</i>	<i>Altisztek</i> ³¹	<i>Legénység</i> ³²
8 521 fő	371 fő	90 fő	8 060 fő

²⁷ VHA 55-57-7, kr. 57, Vel. RD, Čís: 2008/Taj. 3 oddel. 1941, SV. 14. august 1941.

²⁸ Pecina 2005. 59–60. o.

²⁹ Mičianik adatai szerint a hadosztály létszáma 8 451 fő volt, ebből 301 tiszt, 90 őrmester, valamint 8 060 altiszt és közlegény. Mičianik 2007. 191. o. Bystrický tanulmányában a Gyorshadosztály létszámát 8 521 főre, míg az őrmesterek számát 90 főre teszi. Bystrický 1998. 46. o.

³⁰ Cšefalvay 2008. 84. o. Ezeket az adatokat Jozef Pecina is alátámasztja a tanulmányában. Pecina 2005. 60. o.

³¹ A szlovák haderőnél 1940 októberétől használatos rendfokozatok esetében az őrmesterek (rotmajstri) továbbra is külön kategóriába tartoztak, mégis a szlovák szakirodalom jelentős része az altisztek közé sorolja. Az altisztek kategóriájába sorolták a zászlósokat (zástavníci), a „rotník” rangot viselőket (nincs magyar megfelelője, a szakaszvezető és a zászlós közötti rang, korábban az őrmesterek kategóriába tartozott) és a szakaszvezetőket (čatníci). Klubert 2016. 86. o.

³² A szlovák haderőnél 1940 októberétől a tizedesi (desiatnik) és az őrzetői (slobodník) rangot viselők a legénységi állományuk kategóriájához kerültek. Uo.

A hadosztály fegyverzete (1941. augusztus):³³

<i>Fegyverzet</i>	<i>Darabszám</i>
Pisztoly	2 111
Puska	4 895
Könnyű géppuska	265
Nehézgéppuska	57
81,3 mm-es vz. 36 aknavető ³⁴	22
20 mm-es Oerlikon légvédelmi gépágyú ³⁵	12
37,2 mm-es vz. 37 páncéltörő ágyú	40
75 mm-es vz. 15 hegyi ágyú	12
100 mm-es vz. 30 tarack	16
105 mm-es vz. 35 ágyú	4
8,8 cm-es Flak 18 légvédelmi ágyú ³⁶	4

A közlekedést biztosító kerékpárok, motorkerékpárok, személygépkocsik³⁷ és tehergépkocsik száma (1941. augusztus):³⁸

<i>Közlekedési eszköz</i>	<i>Darabszám</i>
Kerékpár	282
Motorkerékpár	185
Személygépkocsi	235
Tehergépkocsi	893

A gyalogság nem rendelkezett sem géppisztolyokkal, sem olyan páncéltörő fegyverekkel, amelyek hatékonyak lettek volna a szovjet közepes és nehéz harcokocsikkal szemben

³³ *Mičianik* 2007. 191–192. o.

³⁴ *Klubert* 2016. 117. o.

³⁵ A svájci Oerlikon cég által gyártott légvédelmi gépágyú eredeti elnevezése 2 cm Infanterie-Granaten-Maschinengewehr volt, amelynek a szlovák haderónél használt hivatalos elnevezése VGPL vz. 36 lett. *Klubert* 2016. 237. o.

³⁶ A német gyártmányú Flak 18 légvédelmi ágyú szlovák haderónél használt hivatalos elnevezése 8,8 cm kanón PL vz. 18 volt. *Klubert* 2016. 238. o.

³⁷ *Mičianik* adatai szerint a motorkerékpárok száma 138 (ebből 9 oldalkocsis), a személygépkocsiké pedig 201 volt. *Mičianik* 2007. 192. o.

³⁸ *Cséfalvay* 2008. 84. o. Jozef Pecina adatai szintén megegyeznek a szövegben feltüntetettekkel. *Pecina* 2005. 60. o.

(a szovjet T-34 és KV harckocsik³⁹ ellen csupán a 105 mm-es vz. 35 ágyúkat és a 8,8 cm-es Flak 18 légvédelmi ágyúkat lehetett hatékonyan és megbízhatóan használni). A hadosztály támadókészségének gyengeségét jelentette az a tény is, hogy nem rendelkezett sem páncélgépkocsikkal, sem harckocsikkal, sőt lánctalpas járművekkel sem, amelyek a gumikerekes járművekkel ellentétben használhatóbbak voltak az őszi és tavaszi hónapokban. A gépjárművek műszaki állapota rossz volt.⁴⁰

Komoly problémát okozott a térrépeken való tájékozódás, ugyanis némely települések neve a térrépen 1:300 000 mérték szerint volt feltüntetve, eltérően az 1:100 000 mértékű térképektől, valamint olykor a helyi lakosság teljesen más elnevezést használt az egyes településekre. Minél keletebbre nyomult a hadosztály, annál inkább pontatlanabbak voltak a térképek.⁴¹

1941. augusztus 1-jén a Gyorshadosztály parancsnokává Jozef Turanec⁴² tüzérezredest nevezték ki, aki korábban az 1. hadosztály parancsnoka volt. A hadosztálytörzs tisztjeit maga választhatta. A hadosztály vezetését augusztus 12-én vette át annak tudatában, hogy ismerte a szlovák haderő állapotát. Már 1941. július végétől kritikáját fejezte ki az átszervezésekkel kapcsolatban. Becslései szerint egy gyalogezrednek legalább 250 tehergépkocsival kell rendelkeznie. Tudatosította azt is, hogy a gépkocsiknak nemcsak a legénység, hanem a felszerelés és fegyverzet szállítását is meg kell oldaniuk, különösen a hegyi lövegek szállítását kell biztosítani nemcsak az utakon, hanem a terepen is. Javaslatait Čatloš tábornok nem tette magáévá, így a hadosztály megerősítésére nem került sor. Turanec ezredes augusztus elején látogatást tett az 1. és 2. hadosztályok azon egységeinél, amelyek részei lesznek a Gyorshadosztálynak.⁴³ Ellátogatott Illincibe, a Gyorsdandár parancsnokságára, ahol beszélgetést folytatott Pilfousek ezredessel, valamint Tatarko⁴⁴

³⁹ A szovjet T-34/76 közepes harckocsi 500 LE teljesítményű motorral rendelkezett, maximális sebessége elérte az 50 km/h-t, páncélatának vastagsága 18–45 mm volt, fegyverzetét pedig egy 76,2 mm-es harckocsiágyú és két 7,62 mm-es géppuska alkotta. A KV-1 nehézharckocsi motorjának teljesítménye 550 LE, maximális sebessége 35 km/h, páncélatának vastagsága 75–100 mm volt, fegyverzetét egy 76,2 mm-es harckocsiágyú és négy 7,62 mm-es géppuska alkotta. A KV-2 nehézharckocsi motorjának teljesítménye ugyanolyan volt, mint a KV-1 típusé, sebessége 26 km/h, páncélatának vastagsága néhol elérte a 110 mm-t, fegyverzete pedig egy 152 mm-es tarack és két 7,62 mm-es géppuska volt. *Ravasz* 1996. 488. o.

⁴⁰ VHA VA – 1941, kr. 1, sig. 12, č. 2030/Taj. 3. odel. 1941. Osobitný rozkaz č 3, SV. 17. august 1941.

⁴¹ *Pecina* 2005. 60. o.

⁴² Jozef Turanec (1892–1957) szlovák tüzérezredes. 1941 augusztusától a Gyorshadosztály parancsnoka egészen novemberig, amikor a hadosztály parancsnokságát átadta Augustín Malár vezérkari ezredesnek, és visszatért Szlovákiába. 1942. január 1-jén tábornokká nevezték ki, majd 1942 áprilisában visszavette a Gyors-hadosztály parancsnokságát. Részt vett a Rosztovért folytatott harcokban. 1942 szeptemberében ismét átadta a hadosztály vezetését, ezúttal Štefan Jurech vezérkari ezredesnek, és visszatért Szlovákiába. 1944 januárjában a szlovák szárazföldi haderő parancsnoka lett, majd augusztusban a szlovák nemzeti felkelés kitórésekor elfogták, és a következő hónapban a Szovjetunióba szállították. Szlovákiába mint szovjet fogoly tért vissza 1947 februárjában, ahol később halálra ítélték, de végül 1949 májusában az ítéletet enyhítették, és 30 év fogságra ítélték. A lipótvári börtönben vesztette életét 1957-ben. *Segeš* 2015. 310. o.

⁴³ *Mičianik* 2007. 192–193. o.

⁴⁴ Štefan Tatarko (1904–1977) szlovák vezérkari alezredes. Čatloš nemzetvédelmi miniszter közeli munkatársa volt. 1943 januárjában vezérkari ezredessé léptették elő, 1943 augusztusában pedig az 1. gyaloghadosztály 20. gyalogezredének parancsnoka lett. Három hónapig tartó szlovákiai tartózkodása után ismét visszatért alakulatához. 1944 augusztusában a kelet-szlovákiai haderő 2. hadosztályának parancsnokává nevezték ki. A szlovák nemzeti felkelésben nem vett részt. A háború után, 1947-ben letartóztatták, 1948-ban 3 év fogságra ítélték, de 1949-ben szabadon engedték. Nyugdíjba vonulásáig gyári munkásként dolgozott. *Cséfalvay* 2013. 244–245. o.

és Kanák⁴⁵ alezredesekkel, akiktől megtudta, hogy a dandár speciális fegyverzetének és gépjárműveinek nagy része a harcokban megsemmisült. Pilfousek a dandár katonáit és tisztjeit gyávának titulálta, mivel szerinte a legénység általánosságban véve a szovjet tűzérési tűz kezdetekor menekülni kezd, a tisztok a támadás során hátul, visszavonulás esetén pedig elől tartózkodnak, sőt előfordulnak olyan esetek is, hogy egyes katonák és tisztok szándékosan sebesülést okoznak maguknak. Elismerően csupán az elesett fiatal tisztokról szólt.⁴⁶

Čatloš tábornok utasítást adott ki, miszerint augusztus 12-én az összes, a keleti fronton tartózkodó szlovák szárazföldi alakulatot vonják össze egy tábori hadtestbe Anton Pulanich⁴⁷ tábornok vezetése alatt. A hadtest parancsnokságának székhelye Lemberg lett, így a Gyorshadosztály is a hadtest parancsnoksága alá került. Szeptember 20-án viszont teljes átalakításra került sor, amely során a hadtest parancsnokságát megszüntették és egyébb, a harcoló egységeket kiszolgáló alakulatokat hoztak létre.⁴⁸

Turanec ezredes jegyzéket készített a hadosztály számára a szükséges készleteket illetően. Arra törekedett, hogy a Gyorshadosztály legalább annyi harcocsival rendelkezzen, amennyivel korábban a Gyorsdandár. Növelni akarta a tüzegegységek számát (két könnyű tarackokkal felfegyverzett tüzeosztály, két vz. 35 ágyúval felfegyverzett tüzeosztály, három páncéltörő ágyús század, két nehéz légvédelmi ágyús üteg) is. A légi támogatást egy felderítő, egy vadászrepülő és egy bombázó repülőszázaddal akarta megoldani. Turanec szerint, ha a Gyorshadosztálytól elvárják, hogy alacsony veszteségeket szenvedve sikeresen harcoljon, és fenntartsa a szlovák haderő jó hírét, akkor feltétlenül szükséges az említett fegyverekkel felszerelni.⁴⁹

A hadosztályt érintő hiány ismert volt Čatloš tábornok és a Nemzetvédelmi Minisztérium tisztjei számára is. Čatloš presztízszokokból minél hamarabb szeretne volna harcba vetni a Gyorshadosztályt, és nem szándékozott eleget tenni Turanec követelményeinek. A szlovák haderőnek volt ereje a hadosztály megerősítésére, de Čatloš a szerény tartalékok felhasználását nem akarta csupán egy hadosztályra korlátozni. Azzal számolt, hogy a Gyorshadosztályt rövid ideig tartó harci tevékenysége után a felszerelés és fegyverzet hiánya miatt a frontról kivonják, nehogy a megsemmisülés várjon rá. A szlovák Nemzetvédelmi Minisztériumban feltételezték, hogy a kivont hadosztályt egy új, első-

⁴⁵ Viliam Kanák (1900–1944) szlovák vezérkari ezredes. 1941 nyarán rövid ideig a Szovjetunió területén lévő szlovák alakulatoknál tevékenykedett, majd visszatért Szlovákiába. 1944 januárjában vezérkari ezredessé léptették elő, majd rövid ideig a kelet-szlovákiai haderő 2. hadosztályának parancsnoka lett. A szlovák nemzeti felkelés idején elfogták. A Fubietovai fogolytáborba való szállításakor, 1944. október 13-án a község mellett agyonlőtték. *Cséfalvay* 2013. 113. o.

⁴⁶ VHA RD 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 34.

⁴⁷ Anton Pulanich (1884–1962) szlovák tábornok. 1939 májusában tábornokká léptették elő. 1939 szeptemberében a szlovák 1. hadosztály parancsnokaként részt vett a lengyelországi hadjáratban. Később a szlovák légierő parancsnoka lett. 1941. augusztus 12-én a szlovák tábori hadtest parancsnokává nevezték ki. Visszatért Szlovákiába, és 1941. szeptember végétől ismét a szlovák légierő parancsnoki tisztét töltötte be. 1942 augusztusában a szlovák szárazföldi erők parancsnoka lett. 1945 márciusában a front elől Ausztriába ment. A háború után visszatért Szlovákiába, 1947 végén a csehszlovák haderő tartalékos tisztje lett. 1950-ben tisztí rangjától megfosztották. 1991 novemberében rehabilitálták, dandártábornoki rangját elismerték. *Segeš* 2015. 280. o.

⁴⁸ *Cséfalvay* 2008. 83. o.

⁴⁹ *Mičianik* 2007. 193. o.

sorban német felszereléssel és fegyverzettel⁵⁰ jól felszerelt gyorshadosztály váltja majd fel, amely harcokcsikkal, hatékony páncéltörő ágyúkkal és erős tüzérséggel lesz ellátva.⁵¹

Turanec ezredes kérései nem teljesültek, kivéve, hogy a hadosztály kapott 22 db aknavetőt. A Gyorshadosztályt tehát harcokcsikkal nem fegyverezték fel, a három helyett csupán egy páncéltörő ágyús századot, a kettő helyett csak egy nehéz légvédelmi ágyús üteget kapott, lánctalpas traktorokat pedig egyáltalán nem. A tábori tüzérség csupán két tüzérosztállyal és 20 löveggel rendelkezett a négy tüzérosztály és 48 löveg helyett. A hadosztály légi támogatását csupán egy repülőszázad biztosította a három helyett. Turanec ezredes tudomásul vette a történeteket, de egyben szkepticizmusát fejezte ki a Gyorshadosztály jövőjét illetően, miszerint ez a szlovák hadosztály nincs olyan erős, és a harcokban nem olyan mozgékony, mint egy német gyalogezred.⁵²

1941 augusztusában a Gyorshadosztály katonáira kiképzés várt az alapoktól egészen a motorizált gyalogság mozgatásáig, és szükség volt az egységek összekovácsolására is. Turanec ezredes tisztjeinek felvilágosítást adott arról, hogy a gyakorlat során főleg az alakulatok előnyomulásának biztosítására helyezték a hangsúlyt, és készek legyenek a bármilyen irányból érkező esetleges ellenséges rajtaütések elhárítására.⁵³ Gyakorolni kellett a hadoszlopban való intenzív előnyomulást, a kiszállást és beszállást a gépjárművekből a különböző harci helyzetekben. A kiképzés az egyes egységek parancsnokait és a hadosztálytörzs tisztjeit is érintette, akik nem rendelkeztek gyakorlati tapasztalatokkal. A kiképzésnél jelen volt néhány tapasztalt német tiszt is a szlovákiai német katonai bizottságtól, akik segítségével a hadosztálynak rövid idő alatt sikerült elérnie a harci készséget. Minden zászlóaljnak, századnak és szakasznak négy napon keresztül gyakorolnia kellett, hogy összehangoltan tudjanak együttműködni. A két gyalogezred a Lembergtől északnyugatra lévő Janov melletti tüzérségi lőtérre éleslövészetet tartott. A tüzérségi támogatást a kiképzés során a szlovák Biztosító hadosztály 31. tüzérezredének I. tüzérosztálya biztosította, mert a 11. tüzérezred még Illinciben állomásozott. Az augusztus 12-én (a 20. gyalogezred) és 13-án (21. gyalogezred) lezajlott hadgyakorlaton jelen volt Čatloš tábornok, von Otto tábornok, a szlovákiai német katonai bizottság parancsnoka és természetesen Turanec ezredes is. A gyalogság a két zászlóaljban indított első vonalbeli támadást gyakorolta, amelyet a gyalogsági fegyverek, nehézgéppuskák, aknavetők, hegyi lövegek és a tüzérségi lövegek is támogattak. A szlovák katonák és tisztek tehát minőségi kikép-

⁵⁰ 1941 júliusában a pozsonyi német katonai attasé, Heinrich Becker alezredes, és a Szlovákiában működő német katonai bizottság parancsnoka, Paul von Otto tábornok közreműködésével majdnem sikerült Németországtól felszerelést és fegyverzetet beszerezni. Ez valójában tehergépkocsikat, 27 Lt-38 könnyű harcocsit, két 8,8 cm-es légvédelmi ágyúkkal felfegyverzett légvédelmi tüzérüteget, három 2 cm-es légvédelmi ágyúkkal felszerelt légvédelmi tüzérüteget, három vadászrepülő és két felderítő repülőszázadot (csehszlovák gyártmányú repülőgépek), négy vz. 37 páncéltörő ágyúkkal felszerelt páncéltörő tüzérüteget, négy 7,5 cm-es ágyúkkal felfegyverzett tüzérüteget, 86 db lángszórót, 40 000 db kézigránátot és egyéb municiót, valamint különféle híradástechnikai, utász, egészségügyi felszerelést stb. jelentett. A szlovák Nemzetvédelmi Minisztérium érdeklődése később 142 német gyártmányú bombázó, közlekedési és felderítő repülőgépek tervezett megvásárlására is kiterjedt. Az 1942. január 24-én megérkező német válasz csalódást jelentett a szlovák fél számára, ugyanis a német fél csupán a felszerelés, fegyverzet és munició részenként történő átadásával értett egyet, és a többi kérést visszautasította, amely mindenekelőtt a légierőt érintette. *Bystrický* 1998. 46. o. 1942-től a szlovák haderő több ízben kapott fegyvereket (kézifegyverek, légvédelmi, páncéltörő és tábori lövegek, aknavetők, harcokcsik, vadászgépek) a német haderőtől.

⁵¹ *Mičianik* 2007. 193. o.

⁵² *Mičianik* 2007. 194. o.

⁵³ VHA RD 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 36.

zést kaptak az elkövetkező harci cselekményekben való sikeres helytálláshoz. A hadgyakorlatok után a Gyorshadosztály alakulatai Lembergől nyugatra gyülekeztek, és augusztus 14-én készek voltak az előrenyomulásra keleti irányban.⁵⁴ A hadosztály parancsnokságának utasítása szerint a szlovák seregtestnek Lembergen, Tarnopolon és Vinnyicán keresztül kellett előrenyomulnia Illinci irányába.⁵⁵ Augusztus 15-én a hadosztályparancsok készülséget rendelt el.⁵⁶

A Gyorshadosztály részvétele a Kijev környéki harcokban

1941. augusztus 18-án a kora reggeli órákban a Gyorshadosztály megkezdte az előrenyomulást Illinci irányába. Délelőtt megérkeztek Lembergbe, majd tovább haladtak Tarnopol felé, miközben az út során megjelentek az első hiányosságok (némelyek nem tartották be az előírt sebességet és a követési távolságot stb.), és az egyes hibák miatt már az első napon 22 gépjárműre nem lehetett számítani. Másnap a hadosztály Zlocsovról folytatta az előrenyomulást tovább Tarnopol és Proszkurov irányába.⁵⁷ A hadosztályparancsnok írásban is figyelmeztetett az egyes hibákra, pl. az előőrs katonái nagyon lassan ugrottak ki a gépjárműveikből, és nem kaptak azonnali fedezőtűzet, illetve az előőrs parancsnokának határozatlansága okozta, hogy az elővéd katonái teljesen beleütköztek az előőrsbe, ami természetesen zavart keltett. Szintén problémát jelentett, hogy az álló gépjárművek védtelenek maradtak a nyílt terepen.⁵⁸ A Gyorshadosztály azon az úton haladt, ahol 1941. június végén a német 9. és 16. páncélosadosztályok vívtak harcot a szovjet 4., 8. és a 15. gépesített hadtestekkel. Az említett szovjet hadtestek gyakorlatilag megsemmisültek ezekben a harcokban. A harcok nyomait az elhagyott és kiégett szovjet harckocsik, egyéb harcjárművek, gépjárművek és fegyverek⁵⁹ látványa is bizonyította.⁶⁰

A Gyorshadosztály előrenyomulása egyébként a hibák elemzése után tovább folytatódott. 1941. augusztus 20-án a hadosztály reggel 6 órakor megindult Vinnyica irányába. Az előrenyomulás során a szlovák katonák gyakorlatot is tartottak, majd elérték Vinnyica települést, ahol tájékoztatták a hadosztályparancsnokot, hogy az alakulatnak nem Illinci, hanem Belaja Cerkov irányába kell előrenyomulnia. Vinnyicán két nap pihenő következett, amelyet arra használtak ki, hogy a korábbi Gyorsdandár alárendeltségébe tartozó néhány alakulat a hadosztályhoz kerüljön, amelyek augusztus 21-én Illinciről ide vonultak.⁶¹ A korábbi Gyorsdandár néhány tisztjével (Kallo őrnagy, Dualský főhadnagy stb.) kapcsolatban problémák merültek fel, ugyanis nem gondoskodtak a feleslegessé váló legénység hazaszállításáról. Ezzel szemben az említett alakula-

⁵⁴ *Mičianik* 2007. 194. o.

⁵⁵ VHA 55–57–7, kr. 57, Veliteľstvo RD, č.: 2008-Taj. oper. 3. odd. 1941, Operačný rozkaz č. 1, SV. 14. august 1941.

⁵⁶ VHA 55–57–7, kr. 57, Veliteľstvo RD, č.: 2.010-Taj/3.odd. 1941, Osobitný rozkaz č. 1, SV. 15. august 1941.

⁵⁷ *Mičianik* 2007. 195. o.

⁵⁸ VHA RD 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 41.

⁵⁹ Több harckocsi, löveg stb. harcképes állapotban volt. Meglepő, hogy Turanec ezredes meg sem próbálta megerősíteni alakulatát ezekkel a fegyverekkel. Valószínűleg a háttérben az állt, hogy a német hadvezetésnek nem volt inyére ezeket a szovjet fegyvereket a szlovák haderő rendelkezésére bocsátani. *Mičianik* 2007. 196. o.

⁶⁰ *Mičianik* 2007. 195–196. o.

⁶¹ *Mičianik* 2007. 197. o.

tok négy hétig Illinciben tartózkodtak. A dandár néhány tisztje elvitte a működő gépkocsikat, és visszatért Szlovákiába.⁶² Az eset eredményeképpen a 11. tüzérezred korábbi parancsnokát, Ján Kallo őrnagyot Jozef Vogl⁶³ őrnagy váltotta a parancsnoki székben.⁶⁴ A katonák hazaszállításáról később maga Turanec ezredes gondoskodott annak ellenére, hogy nem kapott utasítást rá, míg a korábbi Gyorsdandár parancsnoksága azzal védekezett, hogy parancs hiányában nem cselekedhettek.⁶⁵

A két napig tartó pihenőt elsősorban a gépjárműműhelyek használták ki intenzíven, amelyek ugyanis éjjel-nappal készenlétben voltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a gépjárműműhelyek száma nem lesz elegendő, mert a hosszú és megerőltető előrenyomulás során egyre több gépjármű mondja fel a szolgálatot. A Vinnyicára tartó út során 11 motorkerékpár, 6 személygépkocsi és 27 tehergépkocsi üzemképtelenné vált. A tehergépkocsik közül a Praga RV volt a legsérülékenyebb, amely Turanec ezredes szerint jól működött a pozsonyi aszfaltutakon, de kevésbé a terepen. A kijavítandó hibák, károsodások nem voltak komolyak, ugyanis a javítás csupán 6-8 órát vett igénybe, viszont a műhelyek és szerelők száma nem volt elegendő, ezért a javítási munkálatok elhúzódtak. Időközben pedig egyre több gépjármű szorult javításra.⁶⁶

1941. augusztus 21-én megemlékezést és koszorúzást tartottak a Lipovecnál elesett szlovák katonák sírjainál, ahol jelen voltak a Gyorshadosztály alakulatainak küldöttségei és a hadosztály parancsnoka, valamint a szlovákiai német katonai bizottság vezetője, von Otto tábornok is.⁶⁷

Augusztus 21-én a Gyorshadosztály a német Dél Hadseregcsoport parancsnokságától parancsot kapott az előrenyomulásra a Vinnyica–Mahnovka–Bialopol–Rollbahn Mitte–Szkvira vonalon, amelynek augusztus 23-án a kora reggeli órákban kellett megindulnia. A hadosztály hadoszlopban haladt előre. Az egyes járművek közötti távolság 25 m volt. Az előrehaladás komoly szervezettséget igényelt, mert az ellenkező irányban a német hadtáp-oszlopok haladtak, az utak pedig siralmas állapotban voltak. Az 1939 előtti lengyel-szovjet határig az utak kemény alapzattal rendelkeztek, míg a határ mögötti területen már nem. (Kemény alapzatúak, illetve aszfaltburkolatúak helyenként csupán a Kijevtől és Belaja Cerkovtól nyugatra lévő városokba vezető utak voltak.) Ezek közül az aszfaltút rendkívül ritka volt, a többi pedig nagyrészt kövekkel volt kirakva, amely azonban keskeny volt, különösen a tehergépkocsik számára. A gépjárművezetők az akadályokat leküzdötték, és a hadoszlop augusztus 23-án megérkezett Szkvira településre.⁶⁸

1941. augusztus 24-e és szeptember 12-e között a Gyorshadosztály Szkvira településen tartózkodott, mint a Gerd von Rundstedt tábornagy vezette Dél Hadseregcsoport parancs-

⁶² VHA RD 30/1/7, Dennik gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 43.

⁶³ Jozef Vogl (1900–1990) szlovák tüzérőrnagy. 1941 júniusától a 11/III. tüzérosztály parancsnoka volt, majd rövid ideig a 11. tüzérezred parancsnoki tisztét is betöltötte. 1942-ben alezredessé léptették elő. 1943-ban a Gyorshadosztály hadrendjébe tartozó 11. tüzérezred parancsnoka lett ismét, de még ez év novemberében visszatért Szlovákiába. A szlovák nemzeti felkelés kitörése után a Kriváň nevezetű partizánbrigád parancsnoka lett. 1945-ben ezredessé léptették elő. 1955-ben letartóztatták, és 1956-ban 12 év szabadságvesztésre ítélték. 1964-ben feltételesen szabadlábra helyezték. 1990-ben bekövetkezett halála után rehabilitálták, és vezérőrnaggyá léptették elő. *Csésfalvay* 2013. 263–264. o.

⁶⁴ *Pecina* 2005. 59. o.

⁶⁵ VHA RD 30/1/7, Dennik gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 45.

⁶⁶ *Mičianik* 2007. 197. o.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Mičianik* 2007. 197–198. o.

nokságának mozgó tartaléka,⁶⁹ amely az ellátás szempontjából a Walter von Reichenau tábornagy vezette német 6. hadsereg parancsnoksága alá tartozott. A szlovák hadosztály katonái a pihenőnapjaikat elsősorban a gépjárművek javításával, valamint hadgyakorlatokkal töltötték. A hadgyakorlatokon különösen az ún. „rókalyukak”⁷⁰ és a bunkerek elleni harcot, valamint a lejtőkön, hegyoldalon kialakított állások elleni támadást gyakorolták. A katonák tájékoztatást kaptak arról, hogyan kell az egységek biztosítását megoldani az előrenyomulás során, hogyan kell a szálláshelyeken esedékes kisebb létszámú szovjet csapatok rajtaütéseivel szemben fellépni, továbbá oktatást kaptak az aknamezők felfedezéséről és megszüntetéséről, a harckocsik elleni sikeres harcokról, a hadifoglyok őrzéséről stb.⁷¹ Augusztus 27-én 8 órától az 1. tüzérezred és a híradószakasz bemutató-gyakorlatot tartott Berezjanka községtől északra az ezred parancsnoka, valamint a törzstisztek és törzstisztjelöltek jelenlétében. A gyakorlaton részt vett a Gyorshadosztály parancsnoka, Turanec ezredes is, aki a 11. tüzérezred tisztjeihez intézett előszavában a modern harcmódról is beszélt. A hadgyakorlat Korda⁷² tüzérszázados parancsnoksága alatt zajlott és Turanec ezredes távozásával ért véget 10 óra 30 perckor. Augusztus 29-én a 11./II. tüzérosztály hadgyakorlatára került sor, amely 10 óra 10 perckor ért véget. Ezután elemezték a történeteket.⁷³ A hadosztály légvédelmét készenlétebe helyezték az esetleges szovjet légitámadások miatt, ezért az egyes gépjárműveket szétszórta helyezték el és álcázták. Mindkét gyalogezred egy-egy zászlóaljra, a 11. tüzérezred pedig egy könnyű űteget helyezett készségbe. A készségben lévő alakulatok 24 óránként váltották egymást. A többi egység egy-egy szakaszt állított készségbe (1 tiszt, 30 közlegény, 3 könnyű géppuska, fejenként 2 db kézigranát).⁷⁴

A Gyorshadosztály katonáinak a pihenő ellenére nem sok szórakozás jutott. Legjelentősebb a vasárnapokon és ünnepnapokon tartott katolikus és evangélikus istentiszteletek voltak, amelyen a helyi lakosság is szép számban képviseltette magát. A legénység egészségügyi állapota is romlani kezdett, ugyanis a helyi víztől súlyos bélfertőzést lehetett kapni, ezért a hadosztály parancsnoksága megtiltotta annak fogyasztását. Akik a parancsot nem tartották meg, megbetegedtek. Az élelmiszerkészletek romlásnak indultak, ezért a katonák megjavítottak egy helyi malmot, amely nagy segítséget jelentett. A Szkvira településen való huzamosabb tartózkodás miatt az 1. felderítő repülőszázadot Vinnyicáról és Belaja Cerkovból a Szkvirától 4 km-re lévő repülőterre helyezték át.⁷⁵

Turanec ezredes szigorú fegyelmet rendelt el katonának és tisztjeinek. A tiszteknek elrendelte, hogy figyelemmel kísérjék a legénység hangulatát, és tartassák be a rendet és

⁶⁹ A Gyorshadosztálynak mint mozgó tartaléknak az volt a feladata, hogy a Dél Hadseregcsoport alárendeltségébe tartozó előrenyomuló és harcoló alakulatok számára szükség esetén azonnali támogatást nyújtson.

⁷⁰ Az ún. „rókalyukak” U alakban kiásott gödrök voltak, amelyekben általában két katona tartózkodott. Klubert 2003. 21. o.

⁷¹ *Mičianik* 2007. 198. o.

⁷² Alexander Korda (1907–1958) szlovák tüzérszázados. 1941 nyarán a keleti fronton tartózkodott, majd szeptember 19-én visszatért Szlovákiába. 1943-ban őrnaggyá léptették elő. Már 1941-től tagja volt az illegálisan működő „Victoire” ellenállási csoportnak. A szlovák nemzeti felkelés kitörése után az 1. csehszlovák hadsereg 25. gyalogzászlóaljának parancsnoka volt. Még ebben az évben alezredessé, majd 1946-ban ezredessé léptették elő. 1949-ben letartóztatták és börtönbe zárták. 1958-ban halt meg. 1990-ben rehabilitálták és vezérőrnaggyá léptették elő. *Cséfalvay* 2013. 123–124. o.

⁷³ VHA RD škat. 159, Del. pl. 11, I. oddiel, 2. bateria, Vojnový denník 13.7.1941-16.4. 1942, s. 3.

⁷⁴ *Mičianik* 2007. 199. o.

⁷⁵ Uo.

fegyelmet. A hadosztály parancsnoka gyakran meglátogatta katonáit, beszélgetett velük és buzdította őket. A legénység hangulata általánosságban véve jó volt. Néhány tartalékos gépkocsivezető azonban panasszal élt a nemzetvédelmi miniszter ígéretével kapcsolatban, miszerint visszatérhetnek Szlovákiába. Turanec kijelentette, hogy sajnos ez egyelőre lehetetlen. A hadosztály parancsnoka megtiltotta azt is, hogy az ő tudta nélkül bárki is engedélyt kapjon a Nemzetvédelmi Minisztériumtól a hazatérésre, és ezzel megakadályozta a protekció elterjedését.⁷⁶

Még augusztus 30-án Turanec ezredes Umanyban találkozott Von Rundstedt tábornaggal, a Dél Hadseregcsoport parancsnokával, aki nagyon szívélyesen fogadta őt, és dicséretét fejezte ki a Gyorshadosztály tevékenységét illetően. Von Rundstedt kijelentette, hogy a Gyorshadosztály csupán akkor kerülhet bevetésre, ha a német katonák átlélik a Dnyeper folyót, és annak bal partján nagyobb hídfőállást alakítanak ki, feladatuk akkor az lesz, hogy fedezzék őket. Meglepődött viszont Turanec ezredesi rangján, mivel a jelenlévők is tábornoknak gondolták őt.⁷⁷ A szlovák hadosztály parancsnoka új parancsot nem kapott, ezért a találkozó után visszatért alakulatához.

Szeptember 9-én a Gyorshadosztály a Dél Hadseregcsoport parancsnokságától megkapta az első parancsot, amely szerint az alakulatot mozgó tartalékként a német 6. hadsereg alárendeltségébe helyezték. Szeptember 11-én a szlovák hadosztály a Ferdinand Schaal altábornagy vezette német XXXIV. hadtest hadrendjébe került. Feladatuk az volt, hogy a Kijevért folyó harcok során védelmi állásokat építsenek ki a Dnyeper folyó nyugati partján lévő Ukrajinka–Hodoszovka szakaszon. A bevetés pontos ideje még nem volt meghatározva, ezért másnap Turanec ezredes elindult Kaharlik településre, ahol Schaal altábornagy parancsnoksága helyezkedett el. A hosszú ideig tartó esőzések miatt azonban az utak sártengerré váltak, amely során Turanec Praga AV típusú terepjáró gépkocsija is elakadt. Schaal ezért egy könnyű konstrukcióval rendelkező VW 82 Kübelwagen terepjáró gépkocsit küldött érte, de a 160 km-es utat még így is hat óra alatt tudta megtenni. A XXXIV. hadtest parancsnoka pontosította a szlovák hadosztály feladatait, és megkérte Turanec ezredest, hogy állítson fel egy külön csoportot, amely egy vz. 35 ágyúkkal felfegyverzett ütegből,⁷⁸ egy 20 mm-es légvédelmi ágyúkkal felfegyverzett szakaszból, egy 8,8 cm-es ágyúból (a bunkerek ellen) és a teljes hadihíd-oszlopból álljon. A csoport feladata az volt, hogy segítsen a német 132. gyaloghadosztálynak a Dnyeperen való erőltetett átkelés során. Turanec ezredes a megbeszélés és a közös ebéd után visszatért Szkvirára. Az út során találkozott a német 294. gyaloghadosztály parancsnokával, akitől megtudta, hogy a Gyorshadosztály a német 514. gyalogezredet⁷⁹ fogja leváltani. Szeptember 14-én reggel 7 órára Turanec ezredes menetkészültséget rendelt el. Nem várt problémát okozott a pontos és minőségi térképek hiánya, ugyanis csak régi orosz térképek álltak rendelkezésre, amelyek többsége ráadásul cirill betűkkel íródott. A települések többségének elnevezése és az útvonalak sem feleltek meg a valóságnak, ez pedig az orientáció elvesztését eredményezte, így biztosabb volt nappal az utakon a Nap, éjszaka pedig a Sarkcsillag alapján orientálódni. A helyzet akkor javult, amikor sikerült új szovjet katonai térképeket

⁷⁶ *Mičianik* 2007. 199. o.

⁷⁷ VHA RD 30/1/7, *Dennik gen.* Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 52–53.

⁷⁸ Ez a 11/5. tüzérüteg, valamint egy utászszakasz. *Cséfalvay* 2008. 84. o.

⁷⁹ Turanec ezredes a naplójában (több alkalommal is), valószínűleg tévesen, 515. gyalogezredet említ. VHA RD 30/1/7, *Dennik gen.* Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 59.

zsákmányolni, és ezeket sokszorosítani. 1941. szeptember 14-én a kora reggeli órákban tehát a szlovák Gyorsadosztály megkezdte az előrenyomulást.⁸⁰

A Kijevért folytatott harcok már javában zajlottak. A német Dél Hadseregcsoport nagy nehézségek között nyomult előre keleti irányba. 1941. augusztus elejéig a német csapatoknak sikerült megsemmisíteniük az Umanynál körülfért szovjet 6. és 12. hadseregeket. A hadseregcsoportnak azonban nem volt elég ereje ahhoz, hogy keleti irányban mélyen benyomuljon. Szabaddá vált az út a krivoj rogi érclelőhelyekhez, a fekete-tengeri kikötők-höz (Ogyessza és Nyikolajev) és a Dnyeper nyugati partjának elfoglalásához Cserkasszi városától Zaporozsjeig. A német Dél Hadseregcsoporttal szemben helyezkedtek el Kijev térségében a Mihail Petrovics Kirponosz vezérezredes vezette szovjet Délnyugati Front erői. Ezzel szemben a Fedor von Bock tábornagy vezette német Közép Hadseregcsoport már július közepén elfoglalta a Kijevtől nyugatra lévő Szmolenszk városát. Von Bock tábornagy, Heinz Guderian tábornok (a 2. páncélos csoport parancsnoka) és Hermann Hoth tábornok (a 3. páncélos csoport parancsnoka) is Moszkva irányába akarta folytatni a támadást. Adolf Hitler azonban nem értett egyet ezzel a tervvel, mert számára fontosabb volt a Krím-félsziget, az ipari és nyersanyag szempontból kiemelkedő jelentőséggel bíró Donyec-medence elfoglalása, valamint, hogy elvágja a szovjetek utánpótlási vonalait a kaukázusi olajmezőktől. A további előrenyomulás iránya tehát vitát váltott ki a német hadvezetésnél. Augusztus 25-én Hitler parancsa⁸¹ értelmében a német 2. páncéloscsoport dél felé fordult, hogy segítséget nyújtson a Dél Hadseregcsoportnak.⁸²

A szovjet hadvezetés is bizonytalan volt a német támadás irányát illetően, ezért erőiket egyenlően kellett elosztaniuk a front egész szélességében. Joszif Sztálin tartott attól, hogy a német csapatok már augusztus elején átkelnek a Dnyeper folyón, és elfoglalják Kijevet, ezért Kirponosz vezérezredesnek elrendelte, hogy védelmi állásokat építsen ki a Dnyeper folyó nyugati partján. Sztálin számolt a körülfért szovjet 6. és 12. hadseregek igénybevételeivel is. A két hadsereg megsemmisítése után Szemjon Mihajlovics Bugyonnij marsall a Délnyugati irány parancsnoka azt javasolta, hogy a Déli Front erői az Ingul folyó mögé vonuljanak, mert a Dnyeper ívével Kijev körül ezek az erők nyugatra tolódnának, és a bekerítés fenyegetné őket. Sztálin a javaslatról dühbe gurult, megtiltotta a visszavonulást, és új védelmi vonalat jelölt ki. Továbbá elrendelte, hogy a délnyugati irányt 19 lövész- és 5 lovashadosztállyal erősítsék meg. Ezek a hadosztályok nem voltak jól szervezettek, nem rendelkeztek gyakorlattal, és gyengén felfegyverezettek voltak, viszont nagy számban rendelkeztek T-28⁸³ és T-34 közepes harckocsikkal. Sztálin augusztus 16-i 270. számú parancsa megtiltotta a visszavonulást, akik pedig német fogságba kerültek, áruológoknak kell tekinteni, mert megszegették esküjüket, és elárulták hazájukat. A családtagokra is nehéz sors várt. A szökevényekre golyó általi halál várt, míg családtagjaik nem kaphattak semmilyen állami támogatást és segítséget.⁸⁴

⁸⁰ *Mičianik* 2007. 200. o.

⁸¹ Hitler 1941. augusztus 12-i 34. hadműveleti utasítása értelmében a cél nem Moszkva, hanem Leningrád, a Krím és a Donyec-medence elfoglalása. *Szabó – Számvéber* é. n. 18. o.

⁸² *Mičianik* 2007. 201. o.

⁸³ A T-28 szovjet közepes harckocsi teljesítménye 500 LE, maximális sebessége 37 km/h volt, fegyverzetét egy 76,2 mm-es harckocsiágyú és három 7,62 mm-es géppuska alkotta. Páncélzatának vastagsága 20 és 80 mm között mozgott. *Ravasz* 1996. 488. o.

⁸⁴ *Mičianik* 2007. 202. o.

A Délnyugati Front parancsnoksága már 1941. július elejétől megkezdte Kijev védelmének megszervezését. A védelmi munkálatokban körülbelül 50 000 civil is részt vett, sőt felhasználták a volt Sztálin-vonal erődítményeit is. A kisebbeket ismét géppuskákkal és kisebb űrméretű ágyúkkal szerelték fel, a gyalogság, valamint a harckocsik ellen akadályokat létesítettek, építettek. A fő védelmi vonalat 55 km szélességben és 6-10 km mélységben építették ki félkörívben a város mellett, amely a várostól 30-35 km-re nyugatra helyezkedett el. Ennek a védelmi vonalnak a nagy részét harckocsik ellen épített árkokkal és falakkal, valamint drótkadályokkal látták el. Ezenkívül még két tartalék védelmi vonalat is kiépítettek. A város szélén lévő, kőből készült épületeket kisebb erődítményekké alakították át, a főbb utcákon pedig harckocsiakadályokat létesítettek. Az aknák hiánya azonban mindenütt megmutatkozott. A város felkészült a lehetséges utcai harcokra is.⁸⁵

A támadó német alakulatoknak eleinte nagy erőfeszítések árán sikerült csak áttörni a szovjet védelmet. A 2. páncélos csoportnak csak nehezen sikerült a Gyeszna folyón hídfeállást létesíteni azért, hogy déli irányban támadjon a Kijevet védő szovjet erők ellen. Szeptember 3-án a németek kezébe került a szovjet 13. és 21. hadseregek védelmének terve, amelyben fény derült a hadseregek közti összeköttetések gyenge pontjára. Azonnal a kialakult rés irányába küldték a német 3. páncélosadosztályt, amely szeptember 9-én elérte Konotop települést, és visszaverte a szovjet 40. hadsereget. A német 3. páncélosadosztály csapatai mögött törtek előre a 4., 17. és 18. páncélosadosztályok, valamint a 10. és 29. gépkocsizó hadosztályok, amelyek sikeresen növelték a rés nagyságát. Szeptember 10-én déli irányból az 1. páncéloscsoport is támadásba lendült, és még aznap Kremencsugnál átkelt a Dnyeper folyón, áttörte a szovjet 38. hadsereg védelmét, és északi irányba nyomult előre. Eközben a szovjet erőket nyugati irányból szorították vissza a német 2., 6. és 17. hadseregek. Bugyonnij marsall szorgalmazta a visszavonulást, amelyet Sztálin elvetett.⁸⁶

A német egységek előrenyomulása folytatódott. Szeptember 13-án az 1. páncéloscsoport Lubni irányába támadást indított, és a szovjet 297. lövészadosztály elleni harcok során másnap elfoglalta a várost. A 2. páncéloscsoport visszaverte a P. F. Lagutyin ezredes vezette 293. lövészadosztály és a K. A. Szemencsenko tábornok irányította 10. páncélosadosztály ellenlökéseit. A két páncéloscsoport mindössze 50 km-re helyezkedett el egymástól. Szeptember 14-én a német 3. páncélosadosztály Lohvica, majd Lubni irányába tört előre, és Kijevtől 200 km-re keletre helyezkedett el. 1941. szeptember 15-én reggel a német 3. páncélosadosztály előőrsei találkoztak az 1. páncéloscsoport hadrendjébe tartozó 9. páncélosadosztállyal. A német csapatok bekerítették az 5., 26. és 37. hadseregeket, valamint a 21. és 38. hadseregek egyes részeit.⁸⁷

A Kijevért folytatott harcokba bekapcsolódott a szlovák Gyorshadosztály is, amelynek alakulatai szeptember 15-én 8 óráig elfoglalták a részükre, Kijevtől délre kijelölt védelmi szakaszt, kivéve a 21. gyalogezredet, amely másnap érkezett meg. A Gyorshadosztály parancsnoksága még szeptember 14-én este Mala Olsanka községbe költözött át, és előkészítette a német 514. gyalogezred leváltását. Az előrenyomulás sebességét 6-8 km/h-ra

⁸⁵ *Mičianik* 2007. 202. o.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Mičianik* 2007. 203. o.

lassították le a kedvezőtlen útviszonyok, ugyanis néhol a keréknyomok elérték az 1 m mélységet. A Dnyeper jobb partján lévő védelmi szakaszban elhelyezkedő szlovák hadosztálytól északra a német 95. gyaloghadosztály, délre pedig a 294. gyaloghadosztály helyezkedett el. A Rudolf Sintzenich altábornagy vezette német 132. gyaloghadosztály támogatására létrehozott külön csoport Julius Orthofer utászfőhadnagy vezetése alatt Kaharlikra, majd onnan Pii településig nyomult előre.⁸⁸

A Gyorshadosztály által kialakított védelmi állások kiépítését különböző terepviszonyok határozták meg. A védelmi szakasz északi részét tisztásokkal tarkított fenyőerdő borította, amely az első vonaltól 3-5 km mélységig húzódott. Az erdő mögött, a fő védelmi állásokkal párhuzamosan egy 50-100 m magasságú hegyerinc húzódott. A védelmi vonal előtt 50-100 m távolságban a Dnyeper egy Kozinka elnevezésű folyóága terült el. A Dnyeper és folyóága között egy sűrű növényzettel benőtt körülbelül 2 km szélességű sziget húzódott. Az erdő széle jó rejtékhelyet nyújtott a szlovák katonák gyalogsági fegyvereinek, amelyekkel ellenőrzés alatt lehetett tartani a Dnyeper folyó ágát és a szigetet. A védelmi vonal keskenyebb déli része nyitottabb volt, valamint több település és tanya alkotta, emellett az egyik oldalról a Dnyeper fő ága érintette. Tripolje településnél egy körülbelül 100 m magasságú hegyerinc alkotta a védelmet, amelyről jó kilátás nyílt a hadosztály teljes védelmi vonalára, a Dnyeper keleti partján lévő szovjet állásokra, és jó időben akár Kijev városára is. A védelmi vonal teljes szakaszát homokos talaj borította, amely megnehezítette a gépjárművekkel való közlekedést, sőt számos helyen a szovjet katonák által elaknásított terület volt. A védelmi vonalban a terepviszonyokat figyelembe véve taktikai szempontból helyezték el az egyes szlovák alakulatokat. A védelmi vonal szélesebb északi részét a 21. gyalogezred két zászlóalja foglalta el, míg a déli részén a 20/I. gyalogzászlóalj helyezkedett el. A hadosztály tartalékát a 20/II. gyalogzászlóalj adta. A védelmi vonal északi részének tűzérségi támogatását a 11/I. tűzérosztály két ütege, míg a déli részének a 11/II. tűzérosztály szintén két ütege biztosította. A védelmi állásokat a teljes vonalon a szlovák katonáknak kellett kiépíteniük.⁸⁹ Turanec ezredes összességében védelemre alkalmasnak ítélte a kijelölt szakaszt, sőt egyes helyekről jó rálátással az ellenségre. Különösen kedvezőnek Kozin keleti széle és a 187-es magassági ponttól Tripoljéig vezető út mutatkozott, amely kiváló megfigyelési lehetőségeket nyújtott. Innen látható volt az egész folyófelszín, valamint Kijev templomtornyai, néhány háza és kéményei is.⁹⁰

A Gyorshadosztály feladata a Dnyeper két ága közt lévő sziget védelme volt, valamint hogy megakadályozza a szovjet katonák átkelését a folyón Ukrajinka település térségében. Az esteleges szovjet támadások ellen tartalékokat hoztak létre. A tartalékot a Nyescserovon elhelyezkedő 20/II. gyalogzászlóalj, a Kopacsin lévő 11. felderítő osztály és a Malá Olsanka településen tartózkodó 11. páncéltörő ágyús század alkotta. A szovjetek a védelmi állásaikat a Dnyeper keleti partján építették ki. 1941. július végétől itt volt védelemben a Fjodor Jakovlevics Kosztyenko altábornagy vezette 26. hadsereg 7. gépkocsizó hadosztálya. A Gyorshadosztály védelmi övezetében a Dnyeper nyugati partján, Kozinkáig előretolt szovjet egységek is voltak, amelyek csupán kisebb felderítő tevékenységet folytattak, és rajtaütésszerű támadásokat vezettek. A szlovák védelmi

⁸⁸ *Mičianik* 2007. 203. o.

⁸⁹ *Mičianik* 2007. 203–204. o.

⁹⁰ VHA RD 30/1/7, *Denník gen. Turanca* (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 61.

vonat déli részére a szovjetek helyenként jól ráláthattak. A szlovák tüzéség tüzet nyitott a szovjet állásokra, a 11. utászászlóalj pedig eltávolította a szovjet csapatok által hátrahagyott taposóaknákat, valamint a szlovák gyalogság is javított a védelmi állások helyzetén. A szlovák 1. repülőszázad feladata a felderítő tevékenység volt, azonban a Szkvirától északra fekvő, elázott talajú repülőtérről a gépek nem tudtak felszállni. A szovjet alakulatok is csupán tüzéségi tüzet nyitottak a szlovák 20/I. gyalogzászlóaljra, egyéb harci tevékenységet nem folytattak.⁹¹

A német XXXIV. hadtest parancsnoksága szeptember 17-e reggelén tervezte a Dnyeper folyón való átkelést azzal a céllal, hogy eltorlaszolja a Perejaszlav–Jerkovici közti útvonalat, és ezzel megakadályozza a bekerített szovjet alakulatok visszavonulását keleti irányban. A támadást a német 294. és 132. gyaloghadosztályoknak kellett végrehajtania. A szlovák tüzéségnek megtévesztésként tüzet kellett nyitnia a szovjet csapatokra. A felderítő repülőszázad feladata az volt, hogy megállapítsa vajon a Perejaszlav–Boriszpol közti útvonal szovjet hadoszlopokkal van-e tele, és a támadó német alakulatok ellen érkeznek-e szovjet erősítések, valamint hogy hol helyezkednek el a szovjet tüzéség tüzezőállásai. A Gyorshadosztály parancsnokságát szeptember 15-én délután ismertették a meghatározott feladatokkal. Másnap aktivizálódtak a szovjet alakulatok is. Szeptember 16-án 3 óra körül a sötétben a szlovák 20/2. század védelmi szakaszán öt csónak segítségével kisebb szovjet alakulat sikertelen kísérletet tett a Dnyeperen való átkelésre. A csónakok egy részét elsüllyesztették, míg a többi délebbre sodródott a folyón egészen a német 515. gyalogezred szakaszáig, ahol a szovjet katonákat fogságba ejtették. A szlovák 1. repülőszázad egy Letov Š-328⁹² típusú repülőgépe 6 óra 25 perctől felderítő repülést hajtott végre, amelynek egyébként még szeptember 15-én kellett volna megtörténnie, de a felszállópálya alkalmatlannak bizonyult. Két gépből álló vadászrepülő raj kíséretében a pilóták Guzentci–Rogoszov–Moszkovici–Perejaszlav–Traktomirov légterében végeztek felderítést, és Perejaszlav mellett tüzet nyitottak a szovjet tehergépkocsikra. A Dnyeperen való átkelés zavartalanul ment végbe. 9 óra 25 perckor a pilóták visszatértek a bázisukra. Még aznap egy másik Š-328 típusú repülőgép a Balika mellett lévő átkelőhely légterében folytatott megfigyelést és felderítést. A repülőgépre néhányszor tüzet nyitottak a szovjet légvédelmi ágyúk, de nem okoztak semmilyen kárt benne. Reggeltől tüzet nyitott a szlovák tüzéség is azzal az elterelő szándékkal, hogy a támadás a Gyorshadosztály szakaszán fog megindulni. A nap folyamán a védelmi vonalat északabbra tolták ki a Visenki–Dvor Zaszpa–Hodoszovka vonalig.⁹³ 13 óra után a Gyorshadosztálynál látogatást tett a nemzetvédelmi miniszter, Čatloš tábornok, aki a németektől (Mann repülő ezredestől) kölcsön vett Fi-156 Storch⁹⁴ repülőgéppel Malá Olsanka településre repült. Megtekintette a hadosztály védelmi állásait, és Turanec ezredessel együtt a Tripolje melletti dombra ment, ahol a hadosztályparancsnok megfigyelőállása helyezkedett el. Kijev nem volt látható a tüzéségi tűz okozta füstfelhő miatt, csupán a bazilika körvonalai. Mivel a német pilóták az Fi-156 Storch gépet nem tudták beindítani, így a nemzetvédelmi miniszter a

⁹¹ *Mičianik* 2007. 204. o.

⁹² A Letov Š-328 felderítő és könnyű bombázó repülőgép egyben. Kezelő személyzete 2 fő volt. Fegyverzetét két 7,92 mm-es vz. 30 géppuska, valamint öt 100 kg-os bomba alkotta. *Klubert* 2016. 245. o.

⁹³ *Mičianik* 2007. 204–206. o.

⁹⁴ A Fi-156 Storch (Gölya) futár és sebesültszállító repülőgép volt. Ez a repülőgép képes volt néhány géphossz távolságon belül is felemelkedni. Kis terekről, utcákról is üzemeltethető volt. *Ravasz* 1996. 114. o.

Gyorshadosztály parancsnokságán töltötte az éjszakát, és másnap reggel 7 órakor gépkocsival utazott Kazatinba.⁹⁵

A német 132. gyaloghadosztály támogatására létrehozott, Orthofer főhadnagy parancsnoksága alatt lévő külön csoport a 11/5. tüzerütegből, a 13. könnyű légvédelmi ágyús szakaszból, a hadihíd-oszlopból, valamint egy 8,8 cm-es légvédelmi ágyúból és kezelő-személyzetéből állt. A csoport fegyverzetét 4 db vz. 35 ágyú, 2 db Oerlikon légvédelmi gépágyú és természetesen az 1 db 8,8 cm-es légvédelmi ágyú alkotta, létszáma 328 fő (7 tiszt, 1 altiszt, 320 tisztes és közlegény) volt. Szeptember 15-én a külön csoport Pii településről a Dnyeper folyótól körülbelül 5 km-re elterülő Uljanki községre vonult. Orthofer főhadnagy Balikára utazott, ahol a 132. gyaloghadosztály katonái 14 gumicsónakkal a folyón való átkelésre készültek, és megtekintette a terepviszonyokat. A szovjet tüzéség egész éjszaka tüzet zúdított Balikára és Uljankira. A német támadás szeptember 16-án 4 óra 45 perckor vette kezdetét, tehát a tervezettől egy nappal korábban. 6 óra 30 perckor a csoport parancsot kapott, hogy pontonhidakat létesítsen. A harcokba bekapcsolódott a Pavol Palaščák tüzerfőhadnagy vezette 11/5. tüzerüteg is, amely Balikától keletre, a légvédelmi ágyús szakasz pedig nyugatra létesített tüzelőállást. A németek ezen a szakaszon nem rendelkeztek távolabbi célpontok támadására is alkalmas ágyúkkal, ezért nem tudtak hatékonyan fellépni az erős szovjet tüzéséggel szemben. A szlovák tüzegek négy szovjet tüzerüteget vélték felfedezni. A német támadást már reggeltől támogatták a 11/5. tüzerüteg ágyúi, emellett viszont csak egy szovjet üteget sikerült kiiktatniuk.⁹⁶

A Dnyeper bal partján lévő német hídfő kialakítása után a szlovák utászok hozzáálltak a ponton kikötők megépítéséhez. A munkálatokat a folyó jobb partján Ján Lihan főhadnagy és Pavol Baláž zászlós, míg a bal parton Ján Kollár hadnagy irányította. A ponton kikötő építését 8 óra 30 perckor kezdték meg a Dnyeper jobb partján. A szovjet tüzéségi lövedékek, gránátok becsapódása kárt tett a pontonokban és az elraktározott anyagkészletekben. A szétszóródó lövedékszilánkoktól Baláž zászlós súlyos, Gabudža és Ďureca őrzetők pedig könnyű sérülést szenvedtek. Az utászok a közelben lévő pataokban rejtőztek el, de a szovjet aknavetők tüze itt is elérte őket. Később a tüzéségi támadás abba maradt, és a szlovák utászok folytathatták munkájukat. A szovjet lövegek tüze később a német lövegek ellen irányult. A szlovák utászok rövid idő alatt megépítették a ponton kikötőt, és megkezdték a pontonok vízre bocsátását. A Dnyeper bal partján építendő ponton kikötő elkészülte előtt a folyó partját mentesíteni kellett az aknáktól. Orthofer főhadnagy, a létrehozott külön csoport parancsnoka is igyekezett a folyó túlsó oldalára jutni. Röviddel ezután 3 szovjet I-16⁹⁷ vadászpilóta intézett támadást a ponton kikötő építéskor, melynek során Orthofer főhadnagy és František Medový közlegény életét veszítette, Pyšný és Štajger közlegények súlyos, Cifra őrzetető pedig könnyű sérülést szenvedett. A túlélők a zűrzavar közepette a vízbe ugrottak, és a partra úsztak, majd elrejtőztek a közeli erdőben. A ponton kormányosának, Štefan Nypča őrmesternek sikerült a pontont megmentenie a pusztulástól, és a kijelölt helyre vinnie.⁹⁸

⁹⁵ VHA RD 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 20. 6. – 16. 9. 1941), s. 63.

⁹⁶ *Mičianik* 2007. 206. o.

⁹⁷ A szovjet I-16 vadászgép maximális sebessége elérte a 450 km/h-t. Fegyverzetét négy 7,62 mm-es géppuska és két 20 mm-es gépágyú alkotta. *Ravasz* 1996. 490. o.

⁹⁸ *Mičianik* 2007. 206–207. o.

Orthofer főhadnagy halála után a külön csoport vezetését Lihan főhadnagy vette át, aki azonnal gondoskodott arról, hogy a sebesülteket a kaharliki tábori kórházba, a holtakat pedig Balikára szállítsák. A károsodást szenvedett pontonokat kicserélték és javították. A bal parti ponton kikötő elkészülte után megkezdődött a német alakulatok átszállítása, amely egészen estig zökkenőmentesen ment végbe. További két ponton is a Gyorshadosztály védelmi szakaszán: a pinszki folyami flottilla egy felfegyverzett hajója a Kozinka sziget mögött tartózkodott, amikor tüzet nyitott rá a 20. hegyi ágyús üteg Jozef Špalko főhadnagy vezetésével, minek következtében 17 óra után elsüllyedt. Időközben a szlovák felderítő repülőszázad pilótái 16 órától 17 óra 31 percig felderítő tevékenységet folytattak Perejaszlav–Sztaroje–Szofijevka–Rzsicsev–Kaharlik térségében, melynek célja a szovjet járműoszlopok felderítése volt.⁹⁹

Szeptember 17-én a német támadás tovább folytatódott. A német repülőgépek szüntelenül támadták a keményen védekező szovjet csapatokat, melynek egyes alakulatai igyekeztek a szlovák Gyorshadosztály védelmi állásaiba betörni. A 20. gyalogezred védelmi vonalán összecsapásokra került sor, amely során a szovjet csapatok megkezdték a visszavonulást. Délután a 21. gyalogezred védelmi állásaiba egy szovjet gyalogszakasz akart betörni, de sikertelenül. A szlovák tüzérség egész nap a visszavonuló szovjet járműoszlopokat, az aknavetőfészeket és egyéb célokat támadta. A Gyorshadosztály parancsot kapott a kijelölt védelmi szakaszának kiszélesítésére déli irányban. A szlovák alakulatoknak le kellett váltaniuk a német 294. gyaloghadosztályt egészen Grebeni településig. Az Ukrajinka–Tripolje szakaszt a 21. gyalogezred és a 11/1. utászszázad foglalta el, a 20. gyalogezred pedig leváltotta a Tripolje–Grebeni szakaszon korábban elhelyezkedő német alakulatokat. A 11/I. tüzérsztyályt a 21. gyalogezred, a 11/II. tüzérsztyályt pedig a 20. gyalogezred alárendeltségébe helyezték. A 11. felderítő osztályt és a 11/2. utászszázadot tartalékba helyezték. Szeptember 18-án a német 294. gyaloghadosztály a XXIX. hadtest alárendeltségbe került. A német hadosztály Mirovka–Cserniahov–Sztajki–Sztaroje védelmi szakaszát a szlovák alakulatok vették át. A német egységeket a Dnyeper bal partjára helyezték át, hogy üldözőbe vegyék a visszavonuló szovjet csapatokat. A Gyorshadosztály feladata az volt, hogy minél nagyobb szovjet erőket kössön le, és megakadályozza a szovjet csapatok esetleges átkelését a Dnyeper jobb partjára.¹⁰⁰

A szlovák tüzérség, hegyi ágyúk és aknavetők tüze közepette a szovjet járműoszlopok, a harcokocsik, a lovas- és a gyalogos alakulatok keleti és délkeleti irányban folytatták visszavonulásukat. A felderítő repülőszázad gépei néhány sikeres támadást hajtottak végre a visszavonuló szovjet hadoszlopok ellen. Ezek nagy zavart keltettek a visszavonuló szovjet csapatok körében. Szeptember 19-én a Gyorshadosztály védelmi vonalát északon Vltá Litovszkaja településig bővítették ki, s ezáltal a tartalékok is bevetésre kerültek. A német egységek Kijev ellen támadtak, és elhagyták korábban kialakított pozíciójukat. A Gyorshadosztály védelmi szakaszának szélessége 20 km-ről 40 km-re nőtt, ennek ellenére a hadosztály ismét parancsot kapott védelmi szakaszának újabb kibővítésére Kijev déli részén. A szlovák hadosztály létszáma nem volt elegendő ekkora szélességű szakasz megfelelő védelmére. Időközben a szovjet hadoszlopok ellen támadást indítottak a szlo-

⁹⁹ *Mičianik* 2007. 207. o.

¹⁰⁰ Uo.

vák felderítő repülőszázad gépei, és több tehergépkocsit sikerült felgyújtaniuk. A szlovák tüzérség is tüzet nyitott az ellenséges erőkre. A gyalogság pedig a Kozinka sziget felderítésére indult, és megállapította, hogy a szigeten szovjet egységek tartózkodnak. A 21. gyalogezred járőrei az aknavetők támogatása mellett eljutottak a Dnyeper fő ágához, és sikerült néhány tucat szovjet katonát fogságba ejteniük. A létrehozott „külön csoport” katonái a szovjetek tüze ellenére is folyamatosan szállították át a német katonákat a folyó túlsó partjára.¹⁰¹

Az egyre erősödő német nyomás hatására a Kijev környékén harcoló szovjet alakulatokat katasztrófa fenyegette, ezért a Délnyugati Front parancsnoksága a német gyűrűből való kitörést szorgalmazta. Szeptember 18-án a Vörös Hadsereg moszkvai főhadiszállásán csupán a kijevi megerősített térség kiürítését, valamint az Andrej Andrejevics Vlaszov tábornok vezette 37. hadsereg alakulatainak a Dnyeper bal partjára történő átszállítását engedélyezte. A szovjet 37. hadsereg egyúttal parancsot kapott Kijev kiürítésére, amelyet szeptember 19-én kezdett meg. A hadsereg utóvédjét a N. I. Vasziljev ezredes vezette 87. lövészadosztály és az NKVD¹⁰² 4. hadosztálya alkotta, amelynek parancsnoka F. M. Mazsirin ezredes volt. A német alakulatoknak délelőtt sikerült a városba benyomulniuk, és estére teljesen ellenőrzés alá vonniuk. Szeptember 20-án a szovjet 37. hadsereget kettéválasztották. A hadsereg egy részének sikerült déli irányban kitörni a gyűrűből, míg alakulatainak nagy része megsemmisült a katlanban. A Délnyugati Front törzse és katonai tanácsa még szeptember 18-án éjszaka Lohvicánál a D. F. Maksanov ezredes vezette 289. lövészadosztály segítségével kitört a német gyűrűből, és másnap Gorodiscse községben kapcsolatba került, és egyesült az 5. hadsereg törzsével és a 31. lövészhadtest maradványaival. Ez a csoport 3 000 főből állt, 6 páncélozott gépjárművel és néhány légvédelmi géppuskával volt felfegyverezve. Szeptember 20-án reggel a Kirponosz tábornok vezette csoport elfoglalta Voronykit, átkelt a Mnogu folyón és a Lohvicától 15 km-re délnyugatra lévő kis erdőben állt meg. A német csapatok azonban felfedezték és megtámadták őket. Kirponosz tábornok el akarta kerülni, hogy fogságba essen, ezért kilátástalan helyzetében valószínűleg föbe lőtte magát, de az is lehet, hogy elesett a harcokban. A törzs egy részének sikerült a gyűrűből kitörnie, a hátramaradt tisztek és katonák még egy napig tartották magukat. A Délnyugati Front törzsét és katonai tanácsát megsemmisítették. A bekerített szovjet alakulatoknál káosz uralkodott és pánik tört ki, az egyes hadosztályok és ezredek igyekeztek elmenekülni a német gyűrűből.¹⁰³

A szlovák Gyorshadosztály védelmi szakaszával szemben elhelyezkedő szovjet csapatok is igyekeztek északi és déli irányból kelet felé menekülni. A Vörös Hadsereg ukrán nemzetiségű katonái közül sokan kétségbeesett helyzetükben és a szlovák pilóták által ledobott röpcédulák hatására megadták magukat. Csónakba ültek, vagy átúsztak a folyó túlsó oldalára. Csak szeptember 20-án 700 ellenséges katona adta meg magát a szlovák katonáknak. A szlovák 21. gyalogezred a helyzetet kihasználva megtisztította a Kozinka szigetet a szovjet csapatoktól, és 60 főt fogságba ejtett. A 20. gyalogezred alakulatainak járőrei a folyó túlsó oldalán teljesítettek szolgálatot, melynek során egy szovjet tisztet és

¹⁰¹ *Mičianik* 2007. 207–208. o.

¹⁰² Az NKVD (Belügyi Népbiztosság) szovjet állambiztonsági hatóság. 1934-ben jött létre. *Ravasz* 1996. 329. o.

¹⁰³ *Mičianik* 2007. 208–209. o.

egy komisszárt elfogtak. Az akció során kitüntetésben részesült Juraj Pihurik hadnagy, aki a szlovák járőröket szállító gumicsónak parancsnoka volt, és katonáival, valamint a felderítő őrséggel együtt mélyen benyomult a szovjet védelembe. Amikor pedig aknamezőre tévedtek, saját kezüleg hatástalanított 120 taposóaknát, majd a járőröket a foglyokkal együtt biztonságosan alakulataikhoz szállította. Ugyancsak bátran viselkedett Viliam Pejko közlegény, aki Ján Vojček főhadnagy felhívására önként jelentkezett, hogy átkeljen a Dnyeper túlsó oldalára. Mindketten szerencsésen átkeltek a folyón, és egy nagy aknamezőre léptek. Megtisztították az átjárót, és eljutottak a legközelebbi községbe, amely elhagyatott volt. A felderítők visszatértek a hírekkel és tájékoztatták a parancsnokságot.¹⁰⁴

Ezen a napon élénk tevékenységet folytatott az 1. felderítő repülőszázad, amelynek gépei néhány felderítő repülést hajtottak végre. A pilóták látták, hogy a Gyorshadosztállyal szemben elhelyezkedő ellenséges lövészárkok üresek. Voronkov és Revnoje térségében körülbelül 700 tehergépkocsit feltek felfedezni, és támadást intéztek egy 3 db 152 mm-es tarackkal felfegyverzett, traktorokkal vontatott szovjet üteg ellen. Szeptember 20-án éjjel a Gyorshadosztály szakaszát északi irányban utolsó alkalommal szélesítették ki, egészen Kijev elővárosáig. A német 95. gyaloghadosztály alakulatait a szlovák 11. felderítő osztály (Turanc ezredes utolsó tartaléka) váltotta fel. A Gyorshadosztály védelmi szakaszának szélessége 48 km-re nőtt. Szeptember 21-én reggel a szlovák légierő jelenlévő alakulatai ismét élénk tevékenységet folytattak. 5 óra 35 perckor egy Š-328 repülőgép két B-534¹⁰⁵ vadászgép kíséretében a kijelölt célpontok meghatározását hajtotta végre. A Dnyeper folyó átrepülése után a szovjet légvédelem tüzet nyitott rájuk, és eltalálták az egyik B-534 vadászgépet, amelynek pilótája, Vojtech Kaliský életét vesztette. Az Š-328 repülőgép Rogoszov térségében felfedezett nagyjából 800 gépjárművet. 9 órakor az 1. repülőszázad 7 Š-328 repülőgépe szállt fel, hogy a célterületre érkezzen, amely előtt a repülőgépekhez csatlakozott a 12. vadászrepülő-század 5 B-534 repülőgépe is. A légitámadás sikeres volt, ugyanis sok gépjárművet semmisítettek meg, a hadoszlopokat szétverték, s ezáltal nagy zavart keltettek a visszavonuló alakulatoknál. A megsemmisített célpontok pontos számát nem lehetett megállapítani a heves légvédelmi tűz miatt. A szovjet légvédelem aktivitásának ellenére a szlovák repülőgépek a sikeres légitámadás után sértetlenül tértek vissza bázisukra.¹⁰⁶

A szovjet erők nagy része időközben elhagyta a Dnyeper keleti partját, ezért szeptember 21-én délután a Gyorshadosztály utasítást kapott a XXXIV. hadtest parancsnokságtól az előrenyomulásra Belaja Cerkov térségébe. Szeptember 21-ről 22-re virradó éjszaka a Gyorshadosztály eredetileg kijelölt védelmi szakasza csupán gyengén volt biztosítva. A nap folyamán a 20. gyalogezred némely alakulatai az ellenségtől megszerzett csónakokon átkeltek a Dnyeper túlsó partjára, ahol óriási zsákmányt találtak, amely nagy mennyiségű sértetlen gépjárművekből állt, némelyik élelemmel, csokoládéval, rummal stb. volt megrakva.¹⁰⁷ A hadosztályparancsnok sajnálatát kifejezve tudomásul vette, hogy a hadihíd-oszlop még mindig a német 132. gyaloghadosztálynál van, ezért a Gyorshadosztály számára szükséges és hasznos zsákmány elszállítását nem tudják megoldani, így azok a

¹⁰⁴ *Mičianik* 2007. 209–210. o.

¹⁰⁵ Az Avia B-534 vadászgép maximális sebessége 380 km/h volt, fegyverzete pedig négy 7,92 mm-es vz. 30 géppuskából, hat 20 kg-os bombából, vagy négy 20 kg-os bombából állt. *Klubert* 2016. 244 o.

¹⁰⁶ *Mičianik* 2007. 210–211. o.

¹⁰⁷ *Mičianik* 2007. 211. o.

német alakulatok zsákmánya lett. A szlovák katonák még aznap estig 650 szovjet katonát ejtettek fogságba. A hadosztálynak, a kapott parancs értelmében Belaja Cerkov térségében kellett összpontosulnia, ahonnan Turanec szerint majd további parancsot kapnak a délkeleti irányba történő előrenyomulásra Kremencsug településen keresztül.¹⁰⁸ A szlovák hadosztályt ismét a német Dél Hadseregcsoporthoz tartálékába helyezték. A szlovák alakulatok szeptember 22-én megkezdték az előrenyomulást. A korábbi védelmi szakaszt a német 294. gyaloghadosztály 513. gyalogezerde vette át. A szlovák katonák részvétele a Kijevért folytatott küzdelemben ezzel véget ért.¹⁰⁹

A Ján Lihan főhadnagy vezette szlovák külön csoport egy része továbbra is a német 132. gyaloghadosztály alárendeltségében maradt. A Gyorshadosztályhoz visszatért a légvédelmi ágyús szakasz és a 11/5. tüzérüteg. Mindkét alakulat sikeresen helytállt. A szlovák légvédelmi tüzérek tüze néhányszor visszavonulásra készítette a szovjet vadászpilótákat, és lelőttek egy I-16 vadászgépet, amelynek kényeszerleszállást kellett végrehajtania. A tábori tüzérek szétverték két szovjet tüzérüteget. A német 132. gyaloghadosztály parancsnoka elismeréssel illette tevékenységüket. Szeptember 22-e után a szlovák 11. hadihíd-oszlop egészen szeptember 25-ig a német 132. gyaloghadosztály alárendeltségében maradt. Az alakulat szeptember 19-ig a német harcokcsik és felszereléseik, fegyvereik, gépjárműveik szállítása mellett a szovjet foglyok (nagyjából 10 000 fogoly), a zsákmány, a muníció, az élelem stb. szállításával is foglalkoztak. A kikötői hidak javításánál olykor igénybe vették a szovjet foglyok segítségét is. A Dnyeper mögötti szovjet alakulatok megsemmisítése után a szlovák utászok a német alakulatokat visszaszállították a Dnyeper jobb partjára. Több pontonhidat is építettek. A munkálatokat szeptember 25-én fejezték be, és az alakulat szeptember 28-án Onufrijevkánál csatlakozott a Gyorshadosztályhoz.¹¹⁰ 1941. szeptember 25-én a Gyorshadosztály létszáma 8 671 fő volt.

A Kijevért folytatott harcok mérlege és a Gyorshadosztály tevékenysége 1941 szeptembere után

A Kijevért folytatott harcok során a szovjet csapatok utolsó ellenállását 1941. szeptember 26-án számolták fel. A német Dél Hadseregcsoporthoz 2., 6. és 17. hadserege, valamint az 1. és 2. páncéloscsoport szétverte a szovjet Délnyugati Frontot, a Központi Front 21. hadseregét, a Déli Front 6. és 12. hadseregét. A kitörés csak 4 000 szovjet katonának sikerült. 1941. július 7-től a szovjetek vesztesége 616 304 halott és eltűnt, 411 harcokcsi, 28 419 löveg és aknavető, 343 repülőgép volt. Kirponosz, a Délnyugati Front parancsnoka elesett vagy öngyilkos lett. Utóda Szemjon Konsztantyinovics Tyimosenko marsall lett.¹¹¹ A Szovjetunió elveszítette Ukrajna egész területét, és a németek előtt megnyílt az út a Krím-félsziget és a Donyec-medence irányába. A szlovák Gyorshadosztály volt az egyetlen olyan nem német alakulat, amely a Wehrmacht oldalán vett részt a Kijevért folytatott harcokban. A hadosztály egy nyugodt szakasz védelmét kapta feladatul, és a harcokban aktívan csupán a létrehozott külön csoport vett részt. A szlovák katonák jól tar-

¹⁰⁸ VHA RD 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 17. 9. – 27. 11. 1941), s. 4.

¹⁰⁹ *Mičianik* 2007. 212. o.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ *Szabó – Számvéber* é. n. 19. o.

tották magukat, csak egy olyan eset volt, hogy a külön csoportból két fő dezertált, akik csakhamar visszatértek saját alakulatukhoz, mivel rájöttek, hogy nem lesz mit enniük.¹¹² Turanec ezredesnek, a hadosztály parancsnokának nehézségei akadtak Jozef Vogl őrnaggyal, a 11. tüzérezred parancsnokával, akit szeptember 17-én 9 órakor ittas állapotban talált meg.¹¹³ Turanec alkoholistának nevezte őt, és javasolta neki, hogy távozzon a hadosztálytól.¹¹⁴ Szeptember 22-én Vogl őrnagyot Ernest Badík¹¹⁵ őrnagy váltotta a 11. tüzérezred parancsnoki székében.¹¹⁶

Természetesen a Gyorshadosztálynál is előfordultak különböző balesetek is. Erre például szolgált az az eset, amikor szeptember 18-án a 2. tüzéruteg előretolt lövegének közepében körülbelül 1 órakeresztben a légénység az ór „Sztój! Sztój!” (Állj! Állj!) felszólítására ébredt, amikor három puskalövés dördült el, és egy sebesült ember kiáltása hangzott fel. Megállapították, hogy a löveg mellett álló ór tévedésből kétszer rálőtt a géppuskás Dančík őrzetőre, aki épp leváltani jött bajtársát, és szóban nem azonosította magát. Az egyik lövést az oldalába, a másikat a lábába kapta. Gépkocsival azonnal az osztály rendelkezésére szállították, ahol az orvos megállapította, hogy könnyebb sérüléseket szenvedett. Az előretolt löveget nyugatabbra helyezték át, hogy nagyobb terület ellenőrzésére legyen alkalmas.¹¹⁷

A szlovák Gyorshadosztály katonái 1 650 szovjet foglyot ejtettek, elsüllyesztettek egy felfegyverzett folyami hajót, lelőttek egy szovjet vadászgépet, kiiktattak három szovjet tüzéruveget, és megsemmisítettek több tucat tehergépkocsit. A hadosztály vesztesége 9 fő (3 halott, 1 eltűnt, 5 sebesült) volt. A hadosztály tevékenységét elismeréssel illette a német 6. hadsereg parancsnoka, Walter von Reichenau tábornagy is. Négy fő megkapta a II. osztályú vaskeresztet. A katonák önbizalma és büszkesége nőtt, és ez a morál erősödéséhez vezetett. A német Dél Hadseregcsoportnak a Gyorshadosztályhoz intézett parancsa az volt, hogy a hadosztály tovább nyomuljon előre keleti irányban, és vegyen részt a Barbarossa-hadművelet befejező fázisában.¹¹⁸

A Gyorshadosztály – Kijev német kézre kerülése után – a Dnyeper folyó mentén, délkeleti irányban folytatta előrenyomulását. A hadosztály alakulatai 1941–1942 telén Golodajevkától nyugatra, a Miusz folyó nyugati partján építettek ki védelmi állásokat, ahol egészen 1942 nyaráig voltak fedezékben. 1942 júliusában a Gyorshadosztály részt vett a Rosztovért vívott harcokban. Rosztov német kézre kerülése után a szlovák sereget déli irányban előrenyomulva a Kaukázus előterébe, Gorjacsij Kljucs térségébe érkezett. Feladata a településtől délre elterülő Psekups folyó jobb partjának biztosítása volt. 1943. január 1-jén a szovjet erők ellentámadásba mentek át a Kaukázus északi részén is. A visszavonuló szlovák katonák egy kisebb részét sikerült légi úton kimenteni, míg a többség – hajók segítségével a Kercsi-szoroson keresztül – a Krím-félszigetre került. 1943.

¹¹² *Mičianik* 2007. 212–213. o.

¹¹³ VHA RD 30/1/7, *Dennik gen. Turanca* (Ib: 17. 9. – 27. 11. 1941), s. 1.

¹¹⁴ VHA RD 30/1/7, *Dennik gen. Turanca* (Ib: 17. 9. – 27. 11. 1941), s. 4.

¹¹⁵ Ernest Badík (1905–?) szlovák tüzérőrnagy. 1941-ben a 11. tüzérezred parancsnoka volt, majd november végén visszatért Szlovákiába, és a 2. tüzérezred parancsnoka lett. 1942-ben alezredessé léptették elő. 1944-ben az 1. tüzérezred parancsnoka lett. Mivel a szlovák nemzeti felkelésben nem vett részt, ezért karrierjét nem tudta tovább építeni. *Cséfalvay* 2013. 14. o.

¹¹⁶ *Pecina* 2005. 62. o.

¹¹⁷ VHA RD škat. 159, Del. pl. 11, I. oddiel, 2. bateria, *Vojnový dennik* 13.7.1941-16.4. 1942, s. 7.

¹¹⁸ *Mičianik* 2007. 213–214. o.

március második felében a Melitopol térségében tartózkodó (légi úton ide került) alakulatokat a Krím-félszigetre vezényelték, hogy csatlakozzanak a hadosztály többi alakulatához. A Gyorshadosztály feladata az volt, hogy a Perekopi-földszoroson védelmi állásokat létesítsen. 1943 nyarán a Gyorshadosztályt és a Biztosító hadosztályt átszervezték, és augusztus 1-jén átnevezték 1., illetve 2. gyaloghadosztállyá. 1943 szeptemberében az 1. gyaloghadosztály fő erői a Dnyeper folyó torkolatától keletre helyezkedtek el, ahol erődítési munkálatokban vettek részt, és biztosították a kommunikációs vonalakat, valamint a partszakasz védelmét. Körülbelül 1 600 szlovák tiszt és katona továbbra is a Krím-félszigeten maradt. 1943 októberében a szovjet alakulatok Melitopol térségében áttörték a frontot, a szlovák 1. gyaloghadosztály fő erői pedig fokozatosan nyugati irányban vonultak vissza. A szlovák alakulatoknál (1. és 2. gyaloghadosztályok) egyre nőtt a dezertálások száma. A Krím-félszigeten maradt körülbelül 900 szlovák katonát 1944. április végén evakuálták, akik egy hónappal később csatlakoztak az 1. gyaloghadosztály fő erőiehez.¹¹⁹ Időközben, 1943 októberében a szlovák 2. gyaloghadosztályt átszervezték Műszaki dandárrá, és a mai Fehéroroszország területéről Olaszországba vezényelték. Feladatuk elsősorban erődítési munkálatok végzése, védelmi állások kiépítése, kommunikációs vonalak létesítése és fenntartása volt. 1944. májusában az 1. gyaloghadosztályt és a Műszaki dandárt átszervezték, és június 1-jén hivatalosan is átnevezték 1. és 2. műszaki hadosztállyá. A szlovák 1. műszaki hadosztály katonái Románián és Magyarországon keresztül fokozatosan vonultak vissza Ausztria területére, ahol 1945. május 7-én Amstetten mellett a szovjetek internálták őket. A Bécsújhelyen összpontosuló 1. műszaki hadosztály, valamint a Veronától nyugatra tartózkodó 2. műszaki hadosztály katonáit 1945. nyarán Szlovákiába szállították.¹²⁰

BIBLIOGRÁFIA

- Baka* 2010. *Baka, Igor: Politický systém a režim slovenskej republiky v rokoch 1939–1940. Bratislava, 2010.*
- Bystrický* 1998. *Bystrický, Jozef: Ťaženie slovenskej armády na východnom fronte v roku 1941. Vojenská história, 2. (1998) 2. sz. 39–61. o.*
- Cséfalvay* 2008. *Cséfalvay, František et al.: Vojenské dejiny Slovenska V. (1939–1945). Bratislava, 2008.*
- Cséfalvay* 2013. *Cséfalvay, František et al.: Vojenské osobnosti dejín Slovenska 1939–1945. Bratislava, 2013.*
- Cservenka* 2019a. *Cservenka Ferdinánd: A szlovák Gyorscsoport első harci bevetése a „Barbarossa” hadműveletben: A Wojtkowa környéki harcok. Honvédségi Szemle, 147. (2019) 4. sz. 134–145. o.*
- Cservenka* 2019b. *Cservenka Ferdinánd: A szlovák Gyorscsoport Zaľuz környéki harcai. Honvédségi Szemle, 147. (2019) 6. sz. 127–138. o.*

¹¹⁹ *Klubert* 2016. 112–126. o.

¹²⁰ *Segeš* 2015. 306–315. o.

- Cservenka* 2019c. *Cservenka Ferdinánd: A szlovák Gyorsdandár harci tevékenysége 1941. július 7-től 21-ig. KRE-DIt* (a Károli Gáspár Református Egyetem Doktorandusz Önkormányzatának online tudományos folyóirata), 2. (2019) 1. sz. 28 000 k. Forrás: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/cservenka-ferdinand-a-szlovak-gyorsdandar-harci-tevekenysege-1941-julius-7-tol-21-ig/> (A letöltés időpontja: 2020. március 29.)
- Cservenka* 2019d. *Cservenka Ferdinánd: A lipoveci ütközet első szakasza. A szlovák Gyorsdandár támadása Lipovec ellen. KRE-DIt*, 2. (2019) 2. sz. 57 290 k. Forrás: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/cservenka-ferdinand-a-lipoveci-utkozet-elso-szakasza/> (A letöltés időpontja: 2020. március 29.)
- Cservenka* 2019e. *Cservenka Ferdinánd: A lipoveci ütközet második, befejező szakasza. A szovjet 44. hegyi lövészadosztály ellenlökése és Lipovec német kézre kerülése. KRE-DIt*, 2. (2019) 2. sz. 38 630 k. Forrás: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/cservenka-ferdinand-a-lipoveci-utkozet-masodik-befejezo-szakasza/> (A letöltés időpontja: 2020. március 29.)
- Klubert* 2003. *Klubert, Tomáš: Boj pri Lipovci. Vojenská história*, 7. (2003) 2. sz. 15–35. o.
- Klubert* 2016. *Klubert, Tomáš: Slovenská armáda v druhej svetovej vojne slovom a obrazom. Bratislava, 2016.*
- Mičianik* 2007. *Mičianik, Pavel: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944) I. Banská Bystrica, 2007.*
- Pecina* 2005. *Pecina, Jozef: Poľné delostrelectvo Rýchlej divízie 1941–1942. (Od Kyjeva po rieke Mius). Vojenská história*, 9. (2005) 1. sz. 56–73. o.
- Ravasz* 1996. *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Ravasz István. Budapest, 1996.*
- Segeš* 2015. *Segeš, Vladimír – Dangl, Vojtech – Čaplovič, Miloslav – Bystrický, Jozef – Štaigl, Jan – Štefanský, Michal – Purdek, Imrich: Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov. Praha, 2015.*
- Szabó – Számvéber* é. n. *Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. [Nagykovács, é. n.]*

RÖVIDÍTÉSEK

VHA	Vojenský historický archív, Bratislava
RD	Rýchla divízia
VA	Veliteľstvo armády
Del. pl.	Delostrelecký pluk

Ferdinánd Cservenka

THE FORMATION OF THE SLOVAKIAN MOBILE DIVISION AND THEIR
PARTICIPATION IN THE FIGHT NEAR KIEV

(Abstract)

The Slovakian Mobile Division formed in August 1941 was subordinated to Army 6 under the command of Colonel Jozef Turanec as the reserve force of the Army Group South. On 11 September the Slovakian Division was subordinated to Corps XXXIV commanded by Lieutenant General Ferdinand Schaal. Its mission was to establish defence posts along the western bank of the river Dnyeper during the fight for Kiev. The Mobile Division performed well in defence operations, Slovakian soldiers took 1650 Soviet prisoners, sank an armed river boat, shot down a Soviet fighter, eliminated three Soviet batteries and annihilated several dozens of lorries.

KÖZLEMÉNYEK

JUHÁSZ BALÁZS

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS OSZTRÁK–MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS AZ OLASZORSZÁGI EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZER*

A nemzetközi megállapodások által szabályozott sorsú, tömeges hadifogoly áradat egyike volt az első világháború számos újdonságának. A Monarchia katonái jórészt a keleti és az olasz fronton estek hadifogságba, vagy azok közül, akik a szerbek kezére kerültek, szintén sokan megjárták az itáliai félsziget hadifogolytáborait. Az olasz hátszországban tartózkodó nagyszámú hadifoglyokról keveset tudunk a téma feldolgozatlan-sága miatt, hiszen az 1930-as évek óta nem született nagyobb átfogó munka a témában. Az olaszországi hadifogság jelentette katonasorsnak számos aspektusa közül a hazatérés az egyik, amelyről már született tanulmány.¹ A szökésen kívül ugyanis létezett egy legális hazatérési lehetőség, hiszen a Monarchia és az Olasz Királyság között – ugyan némi megszakítással, de – működött az úgynevezett nagybetegek cseréje. A frontszolgálatra és bármiféle más hadi tevékenységre való alkalmatlanságot az egészségügyi rendszer alkalmazottai mondták ki, de ismereteink az olaszországi hadifoglyokat is kezelő egészségügyi rendszerrel felettébb hiányosak. Jelen tanulmány célja ennek az ellátási formának a bemutatása, különös tekintettel az egyik táborra, Calcira, amely a nagybetegek cseréjében is fontos szerepet kapott.

Út a frontról a hadifogolytáborokig

Az olaszországi hadifoglyok helyzetét az úgynevezett Spingardi-féle szabályzat határozta meg. Ezt folyamatosan bővítették, az első változata 1915. augusztus 29-én keletkezett,² amely 1918 augusztusára már több, mint egy 40 oldalas előírás gyűjteményévé vált.³ A szabályozás az 1907-es második hágai konferencia hadifoglyokkal kapcsolatos végzései alapján nyújtott gyakorlati tanácsokat,⁴ és természetesen a hadifoglyok lehetséges betegségeinek terjesztését is meg kívánta akadályozni. Ennek fényében a Monarchia katonája – egészségügyi állapotától függetlenül – közvetlenül a hadifogságba esés után automatikusan találkozott az olasz egészségügy valamelyik képviselőjével: a hadifoglyot

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében létrejött MAEÖ2018-2019/280233. számú támogatási szerződés tette lehetővé.

¹ Keglovich 2016.; Juhász 2019.

² HL I. VH Rendezetlen, 4360. Spingardi az összes hadifogoly részleg parancsnoknak és Hadtest Parancsnokságnak, 1915. augusztus 29., 1392. sz. körlevél.

³ ACS Com. Supr. R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili, 774. Raccolta delle disposizioni di carattere permanente relative ai prigionieri di guerra e ai disertori del nemico. Agosto 1918.

⁴ Tortato 2004. 25. o.

elfogása után azonnal el kellett különíteni, majd szőrtelenítették (haját levágták, a levágott haját/szőrt elégették), testüket élőködő-mentesítették, tiszta és lúgos vízzel lemosták, öltözküket gőzzel fertőtlenítették. Ezt követte egy 15 napos megfigyelés a karantén táborban, ahonnan annak letelte után elszállították őket a hátország egyik táborába. A karanténban beoltották himlő ellen a hadifoglyokat, ha esetleg korábban ez nem történt meg. Ha a megfigyelési időszak alatt bármi betegsége utaló jelet észleltek rajtuk, akkor azonnal elkülönítették őket.⁵ A karantén táborokról nem maradt fenn teljes ségre törekvő nyilvántartás. Ami a 2. és a 3. olasz hadsereget illeti, északról dél felé haladva Credában, a Natisone folyó partján volt egy egészségügyi megfigyelő állomás; Civaldében és Udinében egy-egy járványkórház, illetve egy-egy hadifogoly és menekült megfigyelő tábor; Manzanóban egy menekült karantén tábor; Castelletóban és Blanchisban egy-egy megfigyelő állomás, Cormonsban és Russiz helységben egy-egy járványkórház; Langorisban egy lábadozó tábor; Palmanovában egy menekült és egy hadifogolytábor; Visco és Palmanova között, ahogy La Fredda és Muscoli településeken is egy másik járványkórház; Villa Vicentinában és Belignában pedig egy-egy megfigyelő állomás üzemelt.⁶ Azonban ez a lista egy 1915-ös, vagyis korábbi állapotokat tükröz, és az idő múlásával további táborokat is létesítettek. Az 1916 augusztusában fogságba esett Telman Sándor például a Cormons melletti kis gyűjtőtábor után Bagnaria Arsában várta ki a karantén végét.⁷ A 4. hadsereg esetében 1917 májusából is fennmaradt egy kimutatás, habár ez nem teljes: a Cordevole környékén fogságba ejtetteket Saviner di Caprilében gyűjtötték; a Travignolo környéki foglyokat pedig Cencenighében, de Fiera di Primiero is felmerült másodlagos karantén táborként, ahonnan a Belluno melletti Giamosába vitték tovább a hadifoglyokat.⁸ Az 1. hadseregnek a veronai Forte Procolo volt a fő karantén tábora, de mindegyik, 1. hadsereghez tartozó hadtestnek saját fertőtlenítő és előzetes megfigyelő állomása volt, melyeknek nem ismerjük a helyszínét.⁹ A többi karantén táborról a caporettoi áttörés előtti időszakban sajnos nem sikerült információkat szerezni. 1918 őszére, az 1918. szeptember 22-ikei 23 900. számú körövény alapján a helyzet úgy változott, hogy az 1. hadsereg karantén tábora Grezzana és Verona,¹⁰ Castenedolo és Montichiari, a 3. és a 10. hadseregé Scorzè, a 4-iké Cittadella, a 6-iké Mirabella

⁵ HL I. VH Rendezetlen, 4360. Spingardi az összes hadifogoly részleg parancsnoknak és Hadtest Parancsnokságnak, 1915. augusztus 29., 1392. sz. körlevél.; Uo, Vittorio Zupelli hadügyminiszter szám nélküli és keltezetlen körlevele a hadifoglyok egészségügyi ellenőrzéséről. Ezt az 1915. október 3-ai, 20 300.1.3. sz. körlevéllel küldték körbe az összes prefektusnak. Lásd: ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili, 445.

⁶ AUSSME F–11, 127, 6. keltezés nélküli térkép a ragályos betegségek kezelésével foglalkozó egészségügyi szolgálat szervezetéről a 2. és a 3. hadsereg illetékességi területén. Összeállította Adolfo Olivetti vk. szds.

⁷ HL I. VH Rendezetlen, 4360. Telman Sándor feljegyzései.

⁸ AUSSME B–3, 63, 189. olvashatatlan aláírás a 4. hadsereg Parancsnokságának 1917. május 25., 6944. sz.

⁹ AUSSME E–7, 45, 407. Eugenio Minici orvos ezredes, az 1. hadsereg egészségügyi felügyelőségének vezetője az alá tartozó hadtest parancsnokságok egészségügyi részlegeinek 1916. november 8., 21924. sz.; Uo. Uő: A III., V., X., XVIII., XX., XXII. hadtest és a 37. hadosztály egészségügyi részlegének 1916. október 19., 20 864. sz.

¹⁰ Pontosabban a veronai Forte Procolo, Forte San Felice Forte Bersaglio és Castel San Pietro. 1918. november végén, a 7. hadsereg felosztatásakor az alá tartozó hadifogolytáborok felügyeletét az 1. hadsereg kapta meg. AUSSME F–11, 126, 4. Comando della 1° Armata, Stato Maggiore: Relazione sulla costituzione e sul funzionamento dei campi concentramento prigionieri austriaci. 1919. március 3., 16 875. sz.

(Breganze), a 7-iké Castenedolo és Montichiari,¹¹ a 8. és a 12. hadseregé Resana településen volt. Ha ezek beteltek volna, akkor az alábbi szükség karantén táborokkal számoltak még: Conselve (Rovigo), Bondeno, illetve Quingentole (S. Benedetto Po).¹² A rendszer messze nem volt tökéletes. Valószínűleg a szűkös kapacitás lehetett az oka, hogy még 1916 októberében is azért kellett körlevélben az 1. hadsereg egészségügyi főfelügyelőjének megfednie a renitenseket, mert a hadifoglyokat nem teljesen külön kórházban, hanem a rendes tábori kórházakban tartották karantén alatt, így az általuk hordozott betegségeket az olasz katonák is megkapták.¹³

A cividalei karantén hadifoglytábor napi létszámjelentéseiből közvetlenül a 11. isonzo-i csata után, vagyis egy relative mozgalmal időszakban lehet rekonstruálni a létszám-változásokat. 1917. szeptember 7-e kivételével folyamatos az adatsor, viszont a könnyebb áttekinthetőség miatt a táblázatban nem tüntettem fel azokat a napokat, amikor nem történt semmiféle mozgás. A felesleges üres oszlopok elkerülése végett egy *-jel betoldásával jeleztem, ha valaki kórházba került vagy a kórházból érkezett.¹⁴

Dátum	Hadifoglyok						
	tisztek			legénység			összesen
	újjak	elment	maradt	újjak	elment	maradt	
1917. 09. 01.	–	–	104	9	2*	3105	3209
1917. 09. 02.	2	–	106	10	2*	3113	3219
1917. 09. 03.	–	40	66	5	2*	3116	3182
1917. 09. 04.	–	–	66	–	1*	3115	3181
1917. 09. 05.	–	–	66	16*	1*	3130	3196
1917. 09. 06.	–	–	66	6*	2*	3134	3200
1917. 09. 08.	–	–	66	–	4*, 1000	2161	2227

¹¹ Castenedolo esetében tudjuk, hogy napi 4000 fő fertőtlenítését tudták megoldani. A felsoroltakon kívül a 7. hadseregnek Medolában és Ponte S. Marcóban is volt egy gyűjtőtábor. Castenedolóban 1918. november 6-tól, Ponte S. Marcóban november 16-tól kezdődött meg a fertőtlenítés, Medolában november 18-tól fogadták a már fertőtlenített hadifoglyokat. AUSSME F–11, 126, 4. Comando della I Armata, Stato Maggiore: Relazione sulla costituzione e sul funzionamento dei campi concentramento prigionieri austriaci. 1919. március 3., 16 875. sz.

¹² AUSSME F–11, 127, 6. Badoglio 1918. november 7-ei, 58 702. sz. körölvény.

¹³ AUSSME E–7, 45, 407. Eugenio Minici orvos ezredes a Veronai Hadtest Parancsnokság és a 37. hadosztály alá tartozó egészségügyi igazgatóságoknak, illetve a Bresciai Tartalék Katonai Kórháznak és a 149. sz. Tábori Kórháznak. 1916. október 24., 21 159. sz.

¹⁴ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili, 445. Tricesimói egészségügyi felügyelet táviratai a Hadügyminisztériumnak. 1917. 09. 02. (2680. sz.), 1917. 09. 03. (2682. sz.), 1917. 09. 04. (2684. sz.), 1917. 09. 04. (2685. sz.), 1917. 09. 05. (2686. sz.), 1917. 09. 06. (2690. sz.), 1917. 09. 07. (2692. sz.), 1917. 09. 9. (2700. sz.), 1917. 09. 10. (2701. sz.), 1917. 09. 11. (2705. sz.), 1917. 09. 12. (2706. sz.), 1917. 09. 13. (2708. sz.), 1917. 09. 14. (2710. sz.), 1917. 09. 15. (2714. sz.), 1917. 09. 16. (2716. sz.), 1917. 09. 17. (2718. sz.), 1917. 09. 18. (2721. sz.), 1917. 09. 19. (2738. sz.), 1917. 09. 20. (2740. sz.), 1917. 09. 21. (2743. sz.), 1917. 09. 22. (2745. sz.), 1917. 09. 23. (2750. sz.), 1917. 09. 24. (2752. sz.), 1917. 09. 25. (2756. sz.), 1917. 09. 26. (2758. sz.), 1917. 09. 27. (2760. sz.), 1917. 09. 28. (2763. sz.), 1917. 09. 29. (2765. sz.), 1917. 09. 30. (2770. sz.), 1917. 10. 01. (2772. sz.), 1917. 10. 02. (2776. sz.), 1917. 10. 02. (2779. sz.), 1917. 10. 04. (2782. sz.), 1917. 10. 06. (2788. sz.), 1917. 10. 08. (2782. sz.), 1917. 10. 07. (2790. sz.), 1917. 10. 09. (2795. sz.), 1917. 10. 11. (2800. sz.), 1917. 10. 12. (2802. sz.) 1917. 10. 13. (2804. sz.), 1917. 10. 14. (2810. sz.).

<i>Dátum</i>	<i>Hadifoglyok</i>						<i>összesen</i>
	<i>tisztek</i>			<i>legénység</i>			
	<i>újak</i>	<i>elment</i>	<i>maradt</i>	<i>újak</i>	<i>elment</i>	<i>maradt</i>	
1917. 09. 09.	–	–	66	10*, 1	–	1172	1238
1917. 09. 10.	–	40	26	1	1*, 1000	172	198
1917. 09. 11.	–	–	26	–	1*	172	198
1917. 09. 13.	–	–	26	5	–	177	203
1917. 09. 15.	–	–	26	34	–	221	237
1917. 09. 16.	–	–	26	6	2*	215	241
1917. 09. 18.	–	–	26	–	2*	213	239
1917. 09. 19.	–	–	26	–	2*	211	237
1917. 09. 20.	–	–	26	2	2*	211	237
1917. 09. 21.	–	–	26	1	2*	210	236
1917. 09. 22.	–	–	26	2*	–	212	238
1917. 09. 23.	–	–	26	1	–	213	239
1917. 10. 25.	–	–	26	?	1*	212	238
1917. 09. 26.	–	–	26	1	–	213	239
1917. 09. 28.	–	–	26	1	–	213	240
1917. 09. 29.	–	25	1	1	49	166	167
1917. 09. 30.	1	–	2	1	–	167	169
1917. 10. 01.	–	–	2	2	–	169	171
1917. 10. 02.	–	–	2	2	–	171	173
1917. 10. 08.	–	–	2	2	3	172	174
1917. 10. 09.	–	–	2	2	1*	171	173
1917. 10. 11.	–	1	1	3	83	91	92
1917. 10. 12.	–	–	1	5	–	91	97
1917. 10. 13.	–	–	1	6	–	96	103

Civiale a Tolmin mögötti térség első karantén tábora volt, és többezres befogadó képességgel üzemelt. A táblázatban nem tüntettem fel, de a jelentések a negatív széklet-elemzések számát is feltüntették, amely általában egyezett a teljes hadifogoly létszámmal, vagyis itt tényleges biológiai ellenőrzés is folyt. Mivel a kórházba küldött vagy onnan visszaérkezők mozgása is rendszeresnek számított, a többi egészségügyi intézménnyel kapcsolatban is állandónak ítéelhetjük az emberek áramlását. A 26 fős tiszti létszám több mint 15 napig nem változott, vagyis, vagy ezen személyek állapota nem tette lehetővé az egyik hátszági táborba való szállítást, vagy nem tűnt kifizetődőnek a kis létszám önálló mozgatása. A nemzetiségi összetétel nem ismert, és az olasz fél azonnal két nagy nemzetiségi kategória szerint választotta szét a hadifoglyokat (magyarok és németajkúak együtt,

a szlávok és románok külön), így az is lehet, hogy valamiféle nemzetiségi indok állhatott a nevezett tiszték hosszabb cividalei tartózkodásának hátterében.

A karantén amúgy nem csak az egészségügyi dolgozók számára tette lehetővé a kapcsolattartást a hadifoglyokkal: például Alfonso Catalano, aki 1915. szeptember közepétől 1916 márciusáig S. Giovanni di Manzanóban a 74. számú tábori kórház tábori lelkésze volt, rendszeresen átvárt a folyó túlsópartján lévő hadifogly karantén táborba, ahol egy német tolmács segítségével prédikált és kegytárgyakat osztogatott.¹⁵ Azonban mindez ütközött a karantén táborokra vonatkozó szabályzatban lefektetett előírásokkal.¹⁶ A karantén hosszát a hadifogly/dezertőr elfogásától/felbukkanásától számították, de a tényleges időtartam állandóan változott. 1915. december elején még betartották a hivatalosan előírt 15 napot,¹⁷ míg 1916 augusztusában egyes esetekben ez már csak 9 napig tartott.¹⁸ A rövidülés mögött egy 1915. decemberi változás állt, miszerint a hadifoglyokra is kiterjesztették a Közegészségügyi Főbiztosság 1915. június 24-ei 20 300. számú körözüvényének hatályát, amely különleges „fertőtlenítő” és elkülönítő vagonnal is felszerelt szerelvényt kívánta célba juttatni a menekülteket. Ez a kiskapu pedig lehetővé tette, hogy a karantén egy részére nem a front közvetlen közelében, hanem részben a vonaton, részben pedig a célállomásnál kerüljön sor.¹⁹ A karantén viszont így messze nem volt tökéletes. 1916. március elején például úgy bocsátottak útnak menekülteket, hogy tele voltak tetvekkel.²⁰ A „rövidítésekből” adódó egyéb problémák miatt egyáltalán nem véletlen, hogy a 15 napig tartó karantén végig benne maradt a Spingardi-féle szabályzatban.²¹ Igaz, a 15 nap is eleve egy kompromisszum eredménye volt, hiszen a tífusz esetén 20 napos, a kolera esetén pedig 5-6 napos lappangással számoltak. A szükséges karantén teljes hosszának betartása érdekében végül minden egyes hadifoglynál számon kellett tartani: hol, mennyi időt töltött elzárva, ez pedig a bürokrácia további burjánzását eredményezte.²²

A karantén után szállították a tényleges táborokba a hadifoglyokat. Az út mentén, az alábbi helyeken is voltak vöröskeresztes állomások. A csillaggal megjelöltek kivételével ezek akár ragályos betegek fogadására is alkalmasak voltak, a kurzivált helyek egyben hadi-

¹⁵ Pignoloni 2014. n. 23., 146–149. o.

¹⁶ AUSSME E-7, 34, 372. Direzione di Sanità Militare del Corpo d'Armata di Milano. Norme per il servizio interno negli ospedali di prima osservazione. Keltezés és iktatószám nélkül.

¹⁷ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. A Szárazföldi Erők Főfelügyelőségének átirata a Főparancsnokság Civil ügyi Főtitkárságának 1915. december 20., 8696. sz.

¹⁸ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. Alessandro Messea, a Belügyminisztérium Egészségügyi Főfelügyelőségének felelősének távirata a Főparancsnokság Civil ügyi Főtitkárságának 1916. augusztus 18. 21:30., 16 797. sz.

¹⁹ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. Vittorio Alfieri, a Szárazföldi Erők főhadbiztosának átirata a Főparancsnokság Civil ügyi Főtitkárságának 1915. december 2., 20 748., csatolva a 20 300. sz. körözüvény szövege.

²⁰ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. A firenzei prefektus távirata a Belügyminisztériumnak 1916. március 15., 1575Gab. sz.

²¹ Az 1918-as utolsó kiadásban ez a 26. oldalon a 126. cikkelyben olvasható. Lásd: ACS Com. Supr. R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 774. Raccolta delle disposizioni di carattere permanente relative ai prigionieri di guerra e ai disertori del nemico. Agosto 1918.

²² AUSSME E-7, 45, 407. Vittorio Zupelli hadügyminiszter 14 339. sz. körlevelének továbbítása az Egészségügyi Főfelügyelőség részéről a Hadsereg és Hadtest Parancsnokságoknak 1915. augusztus 2., 1481S. sz.

fogolytáborot is jelöltek:²³ *Alessandria*,²⁴ Bassano, Veneto, Belluno, Benevento, *Bologna*, *Brescia*, Brindisi, *Caserta*, Castelfranco Veneto, *Castellamare Adriatico, *Catania*, Cervignano, *Chiusi, Chiavasso, Cittadella, Cividale, Faenza, Feltre, Ferrara, *Firenze Campo Marte*, Foggia, Foligno, *Genova Brignole*, *Genova Piazza Principe*, Mantova, Messina, Mestre, *Metaponto, Milano Centrale, Milano Porta Sempione, Milano Porta Vittoria, Montebelluna, *Nápoly*, *Orte, *Padova*, *Paola, Parma, *Pavia*, *Piacenza*, *Pieve di Cadore, Pisa, Pistoia, Pordenone, Portogruaro, *Potenza*, Rimini, Roma, Portonaccio, Roma Termini, Roma Tuscolana, *Rovigo*, *Salerno*, S. Giorgio Nogaro, *Sulmona*, Taranto, Udine, Velence, Verona Porta Vescovio, *Vicenza*, *Villa San Giovanni. A meglehetősen egyenletesen eloszló egészségügyi ellátóhely választék nem ellensúlyozta, hogy a hadifoglyok szállítása zárt vagonokban történt, és nem engedték ki őket egészségügyi sétára se, ha valahol megállt a szerelvény.²⁵ Mellesleg az ivóvízkészlet szerelvényeken történő szétosztása sem volt mindig megoldott.²⁶

Megesett persze, hogy a hadifogoly a frontról nem valamelyik karantén táborba, hanem rögtön kórházba került. Az összesített olaszországi adatok alapján a civil és katonai kórházakban az első világháború során 40 757 hadifogoly halt meg (a szám a Központi Hatalmak területéről származó összes hadifoglyot tartalmazza), akik közül 13 127 fő a fronton szerzett sebesülését nem élte túl, 27 740-en pedig betegség következtében haltak meg. Ezzel el is érkeztünk a táborok egészségügyi rendszeréhez. Minden táborban volt gyengélkedő. A meglátogatott táborokban ezeket automatikusan meg is tekintették, így ahol járt semleges állam képviselője, a római spanyol nagykövetségről a nagykövet, vagy a katonai attasé, vagy egy egyházi ember,²⁷ ott érdemes volt odafigyelni a gyengélkedő és a lábadozó betegek állapotára. Amennyiben a látogató problémát észlelt, abból nemzetközi szintű jegyzékváltás lett, és a másik fél kezében lévő hadifoglyokon csattanhatott a bosszú ostroma. Számos hadifogoly viszont kimaradt, ugyanis a nem teljes körű tájékoztatásból adódóan a hadifoglyok se tudtak mindig a látogatásról vagy ennek lehetőségéről, illetve az olasz hatóságok a vatikáni államtitkárságnak se adták oda a teljes táborlis-

²³ Tortato 2004. 30–32. o.

²⁴ A helyi püspök 1916 májusában eleve „campo contumaciale”-ként, tehát karantén táborként hivatkozott az alessandriai hadifogolytáborra. ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 133 rubrica 244 H 2C, fol. 168., n. 16814. Giuseppe Capecci, Alessandria püspöke Gasparrinak 1916. május 2.

²⁵ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. fol. De Roberto, az Államvasutak Főigazgatóság Mozgatóügyi részlege vezetőjének II. sz. körlevele, 1915. július 7.

²⁶ ACS Com. Supremo R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili 445. Agostino D’Adamo, a Főparancsnokság Civil ügyi Főtitkársága vezetőjének 60 569. sz. távirata az Egészségügyi Főfelügyelőségnek, 1916. augusztus 25.

²⁷ D’Espine svájci professzor 1915. októberi látogatásáról a beszámolót lásd: HL I. VH Rendezetlen, 4360. Ugyanitt és a 4361. csomóban olvashatók a római spanyol és a berni osztrák–magyar katonai attasé jelentései. Akit az olaszországi magyar hadifoglyok beszámolóit érdekelnek, annak uo. a 4360., 4361., 4401., 4402., 4403., 4404., 4405. csomót érdemes megnézni. Pár beszámoló még az MNL OL K 73-as fondban is fellelhető. Alfredo Nosedá svájci pap 1916-os beszámolója több helyen is fennmaradt. Pl.: SSSRSAS AA. EE. SS. Stati ecclesiastici pos. 1402, fasc. 538., illetve ASDMAE Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, 343. Sigmund de Courten svájci szerzetes 1917-es útjáról a beszámolót idézi: *Monticone* 2013. 178–181. o. A megyés-püspökök és érsekek beszámolóit lásd az alábbi két levéltárban és fondban: ASV Segr. Stato, Guerra; SSSRSAS, AA. EE. SS. Stati Ecclesiastici. A spanyol nagykövet vonatkozó jegyzékeit pedig az ASDMAE, Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918. fond 215–383. csomója őrzi.

tát.²⁸ Az elismert táborok látogatásakor is meg kellett szerezni az illetékes katonai hatóságok beleegyezését, és még ezt követően is a táborparancsnok eltávolíthatta a problémás kérdéseket felvető betegeket.²⁹ Másik nehezítés volt a munka. 1916-tól ugyanis a hadifoglyok jelentős része dolgozott, és a különféle üzemekben/földeken/bányákban már nehezen lehetett őket meglátogatni. Valamikor persze erre is sor került.³⁰ Több püspök 1918 végén eleve nem is látta értelmét annak, hogy egyesével „hajkurássza” a munkába küldött hadifoglyokat.³¹ Ennek ellenére viszont sok rendelkezésre fény derült a látogatásoknak köszönhetően, és egy elmarasztalás-mentes karrierre vágyó táborparancsnok nem engedte meg magának, hogy megdorgálják valamilyen mulasztásért.

A táborok gyengélkedőjén általában vegyes nemzetiségű személyzet dolgozott. A szanitéceket és katonaosztrókat ugyanis elméletileg tilos volt hadifoglyként kezelni, de egyszerűbb volt őket is „feltartóztatni”, hiszen így a hadifogly nyelvét is beszélő képzett orvosi személyzetet nyert a hadifoglytábor fenntartója. Egy ilyen környezetben pedig mindig az adott személy vérmérsékletétől függött az együttműködés jellege. Az olasz hatóságok például nem igazán értékelték az asinarai hadifoglyok egyáltalán nem példaeztékű kezelése miatt háborgó osztrák–magyar orvosok panaszait. Egyes orvosok problémái később is folytatódtak, például szakmai és személyes kérdések miatt Gabányi Lajos és Bienenstock Mór hadbírószág elé került.³² Végül 1919. március elején az olaszok hazaküldték az orvosokat, ekkor viszont a szakemberek hiánya volt a fájó pont.³³ Az asinarai egészségügyi helyzet részletes tárgyalása túlmutat ezen tanulmány keretein, ezért részletesen nem tárgyalom.³⁴

²⁸ A hazatérő hadifoglyok által kitöltött formanyomtatványban szerepelt egy olyan kérdés, hogy ki látogatta meg őket Olaszországban. Előrebocsátva, hogy a formanyomtatványok nem adnak egy teljes képet, és főleg a tisztikart ölelik fel, szinte az összes beszámoló szerint valaki, legalább az olasz katonai hatóságok képviselője meglátogatta a tábor, ahol az író tartózkodott. Böhm Béla jelentése érdekes, ugyanis öt két év alatt senki se látogatta meg, és csak utólag tudta meg, hogy egy svájci pap járt Piazza Armerinában, de nem mondta mikor és ki. Ezt lásd: HL I. VH Rendezetlen, 4405. A Szentszék kétszer kapott táborlistát a Hadügyminisztériumtól, és mindkét alkalommal hiányosat. Az 1916-os állapotot feltünteti: SSSRSAS AA. EE. SS. Stati Ecclesiastici 1390, 524., fol. 90–91. Nincs keltezés, valószínűleg 1916. márciusi adatok, ugyanis az 1916-os látogatások a pápa 1916. március 31-ei 15115. sz. levele kapcsán kezdődtek. Az 1918 végít pedig: ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 134, rubrica 244 H 2C, fol. 59–63., n. 82 800. Carlo Monti kultuszügyi főigazgató átírata Gasparrinak, 1918. október 31. fol. 50, n. 52530. csatolmánya, Nuovo elenco dei reparti prigionieri con l'indicazione della loro capienza (fol. 59–60).

²⁹ Erre lásd Giovanni Volpi, Arezzo püspökének beszámolóját a Bibbiena in Casentino-i hadifoglytáborról, ahol 1916. április 17-én csak négy (sic!) hadifoglyt talált. ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 133, rubrica 244 H 2C, fol. 106–107., n. 15 917. Giovanni Volpi, Arezzo püspöke Gasparrinak 1916. április 18.

³⁰ A milánói érsek pl. a víztorónapi pasztorációs tevékenysége során 1918. június 16-án hadifoglyokkal is találkozott Brumanóban, viszont ezt nem tervezte be előre. A beszámolót lásd: RDM 1918/7. 195. o.

³¹ ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 133, rubrica 244 H 2C, fol. 201., n. 81 986. Albino Pella, Casale Monferrato püspöke Gasparrinak 1918. október 10.; ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 133, rubrica 244 H 2C, fol. 141–142., n. 81 986. Domenico Gasparr Lancia di Brolo, Monreale érseke Gasparrinak 1918. október 18.; ASV, Segr. Stato, Guerra, Fasc. 133, rubrica 244 H 2C, fol. 141–142., n. 82 225. Eduardo Brettoni, Reggio Emilia és Principe püspöke Gasparrinak 1918. október 10.

³² HL I. VH Rendezetlen, 4361. Gabányi Lajos feljegyzése.

³³ MNL OL K 73. Hadifogly osztály, 4. csomó, 28. tétel, 50 354. sz. Schlesinger Andor a Hadügyi Népbiztoság XIII. Csoportjának, 1919. június 7.

³⁴ Az asinarai drasztikus halálzási mutatók és a nem kellőképpen menedzselt válsághelyzet az olaszországi hadifoglykérdés egyik legjobban körülírt epizódjának számít. *Agnelli 1961.; Ferrari 1929.; Gorgolini 2011.; Margittai 2014.; Terranova – Ischia 2017.; Trova – Zichi 2014.; Ughi – Rubino 2015.*

A lehetséges panaszok között egyfajta „slágertermának” számított a genovai erődökben raboskodók helyzete, ahol a nyirkos levegő és a fűtetlen környezet valójában az ideálistól messze lévő lakhatási körülményeket eredményezett.³⁵ A világháború lezárásakor a veronai táborban uralkodó állapotok miatt még egy osztrák–olasz vizsgálóbizottság is szemlét tartott, ahogy a környező táborokban is,³⁶ viszont nem az összes egészségügyi problémagóc kapott nagy visszhangot. A Casale di Altamura-i táborban pusztító kiütéses tifuszciklus 1919 márciusában kezdődött, májusban kezdett el igazán tombolni és egészen 1920 tavaszáig elhúzódott. A fertőzés megtizedelte a táborban állomásozó körülbelül 4000 fős román légiót (1500-an betegedtek meg), de a többi osztrák–magyar hadifogoly közül is sokan meghaltak. A hivatalos nyilvántartás 584 halotról tud, akik közül 8 volt olasz katona, körülbelül 160 fő a román légióhoz tartozott és a többiek osztrák–magyarok voltak. Ez a lista viszont nem tartalmazza azt a körülbelül 50 halottat, akik még 1920 tavaszán vesztették életüket. A járvány kitörésének okait vissza lehetett vezetni a táborvezetés hibáira, ugyanis nem volt egészségügyi személyzet, a kevés rendelkezésre álló vizet minden nap az Acquaviva delle Fontiból érkező szállítmánnyal egészítették ki, és a barakkok higiéniai állapota sem volt elégséges. A kiütéses tifuszciklus az Avezzano-i táborban is kitört, ahol szintén tartózkodtak a román légióhoz tartozó hadifoglyok, de ott a jobb viszonyok és a gyorsabb reakció hamarabb véget vetett a terjedésnek. Ennek köszönhetően Avezzanóban „csak” 39-en haltak meg.³⁷ Ez volt asinarai után a legtöbb halálos áldozatot követelő járvány, mégse lett belőle nemzetközi incidens. Persze egy-egy járvány kitörését nem csak a figyelmetlen táborparancsnoknak lehetett felróni. A spanyolnátha ugyanúgy szedte az áldozatait a tisztán csehszlovák légiósokat tömörítő gallaratei,³⁸ valamint a nemzetiségileg meglehetősen vegyes vittoriai táborban is.³⁹

A kórházi ellátás alapesetben sem volt konfliktusoktól mentes. Spingardi altábornagy 1917. július 25-ei 27 499. számú körlevelét követően a kórházban ápolott hadifoglyoknak járó napidíjat eltörölték, mivel a Monarchiában nem kaptak ilyet az olasz hadifoglyok.⁴⁰ Az orvoságért már előtte is fizetni kellett, ezt csak a kórházban kapták ingyen a rászorulóknak,⁴¹ ahol csak a legszükségesebb vizsgálatokat végezték el, és amint lehetett, visszaküldték a táborba a hadifoglyot.⁴² Ez a sietség érthető volt, hiszen a rendelkezésre álló kórházi ágyak száma még az 1920-as és 1930-as években sem volt megfelelő, a szigeteken

³⁵ *Monticone* 2013. 178. o.; HL I. VH Rendezetlen, 4360. Az olasz Hadügyminisztérium szóbeli jegyzékének német fordítása a Spanyol Nagykövetségnek, 1917. április 29., 16 990/308. sz.; MNL OL K 73. 4. csomó, 28. tétel, 472. sz. Magyar Vöröskereszt az olaszországi hadifogoly-hozzá tartozók egyesületének, 1919. május 2.

³⁶ Az 1919. február 6. és 8. közötti látogatásról lásd: AUSSME F–11, 115. 3. Ferrari tbk. 1919. február 16–ai 12 992. sz. jelentése, illetve a csatlománnyok.

³⁷ *Incampo* 1996. 8. o.; *Cappellano* 1996. 245. o.; *Macalini – Losardo* 1996. 117–131. o.

³⁸ Gallaratében a csehszlovák légió egy részét őrizték, a táborban nem tartózkodott más nemzetiségű hadifogoly. 1918 decemberében egy fő, 1919-ben viszont már 41 személy került be a helyi egyházi halálozási anyakönyvbé, és szinte minden esetben a spanyolnátha volt a halál oka. ASDM Gallarate, Atti di morte 1918–1919.

³⁹ 1917 júniusa és 1920 februárja között 268-an haltak meg, nagyrésztük spanyolnáthában. 1918 volt a csúcspont, ekkor 125-en haltak meg. A vittoriai legénységi táborban magyar, lengyel, csehszlovák, dalmát-horvát-bosnyák-hercegovinai és egyéb, vagy ismeretlen nemzetiségű hadifoglyot őriztek. *Francione* 2015. 54. o.

⁴⁰ Spingardinak ezt az utasítást meg is kellett ismételnie, ugyanis nem mindenhol tartották be. AUSSME M–7, 6. 1. Spingardi 35 538. sz. körlevele, 1917. szeptember 14.

⁴¹ HL I. VH Rendezetlen, 4360. Telman Sándor feljegyzései; HL I. VH Rendezetlen, 4401. Szele György vallomása; HL I. VH Rendezetlen, 4403. Láng Gyula jelentése.

⁴² HL I. VH Rendezetlen, 4361. Mihálovics Iván László összefoglalója; HL I. VH Rendezetlen, 4401. Szele György vallomása.; *Juhász* 2019.

és Dél-Olaszországban pedig kifejezetten mostohák voltak a viszonyok.⁴³ A sokszor elégtelen infrastruktúra mellett a tisztaság terén is voltak különbségek. Ahogy a *Hadifogoly Magyarok Története* című monográfia megállapította, a piacenzai, genovai, alessandriai, Casale Monferrato-i kórházakkal nem volt gond, de bizonyos források szerint a palermói-ban tisztasági problémák merültek fel.⁴⁴ A palermói állapotok viszont nem biztos, hogy általánosak voltak. Az igencsak kritikusan fogalmazó Pael János⁴⁵ szerint ugyanis a Hotel de France-ban berendezett palermói Ospedale Militare Regina Elena nevű kórházban kiválóak voltak a körülmények és a koszt is jó volt.⁴⁶ Érdemes hangsúlyozni, hogy a hadifogoly minden esetben katonai létesítménybe került, de a katonai kórházak civil orvosokat is alkalmazhattak, a hadifoglyokat nem mindig ápolták katonák.

A megbetegedések lehetséges okai

Számos ok miatt kerülhetett kórházba a hadifogoly. Egyrészt a legénység a munka során szerezhetett sérüléseket, de ilyenkor volt a kötelező balesetbiztosítás, hiszen az olasz lakosságra vonatkozó szabályok közül Spingardi altábornagy ezt is kiterjesztette a hadifoglyokra.⁴⁷ Gyakoribb volt viszont a fronton szerzett sérülés, betegség, illetve valamelyik helyben szerzett kór elhatalmasodása. Mivel nem létezik olyan összesítő kimutatás, ami betegségtípusok alapján katalogizálta volna az összes hadifoglyot, így csak a fennmaradt iratok meglehetősen szubjektív elemzésére van lehetőség. Számos kimutatás készült viszont az egyes tábori kórházak betegeinek panaszáról. A 2., 6. és 12. hadtest egészségügyi felügyelete által összesített 1916 eleji adatok alapján három hadifogoly tuberkulózisban szenvedett, 44 embernek amputálni kellett valamelyik végtagját, 73-an pedig lőtt seb, vagy robbanás miatti sérüléstől szenvedtek.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy a lövészárokban szerzett fizikai sérülések voltak többségben, viszont ezek az adatok csak a kórházi panaszokat mutatták, és egyik személy se halt bele a betegségébe. A hazatérő hadifoglyok beszámolóiban a malária, a kolera, a kiütéses tifusz és az elmebaj szerepelt jellegzetes betegségeként,⁴⁹ viszont ezekről se készült kimutatás. Amennyiben elfogadjuk, hogy az olasz polgári lakosság és a hadifoglyok életkörülményei hasonlóak voltak, a civil lakosságra vonatkozó mutatók alapján modellezni lehet, milyen volt ezen egészségügyi problémák elterjedése Olaszországban és az ott élő hadifoglyok között.

⁴³ 1936-ban Olaszországban az 1000 főre jutó átlagos kórházi ágyak száma 3,3 volt, viszont mint minden átlag, ennek sincs sok köze a valósághoz, ugyanis a calabriai 0,7-et nem lehetett összehasonlítani a liguriai 6,4-gyel. Délen és a szigeteken az átlag 1,3, Közép-Olaszországban 4,62, északon pedig 6,26 volt. Az első világháború alatt ennél kissé rosszabbak voltak az állapotok, ugyanis 1923 után egy intenzív kórházfejlesztés vette kezdetét. *Vicarelli* 1997. 323. o.

⁴⁴ *Baja* 1930. 241. o.

⁴⁵ Hadifogoly volt, 1918 október végéig a m. kir. 10. honvéd nehéz tüzérezred századosa.

⁴⁶ HL I. VH Rendezetlen, 4403. Pael János jelentése.

⁴⁷ AUSSME M–7, 6, 1. Spingardi 9916. sz. körlevele, 1917. március 27.

⁴⁸ AUSSME F–11, 127, 4.

⁴⁹ HL I. VH Rendezetlen, 4360. Telman Sándor feljegyzései; uo. Gabányi Lajos feljegyzései; uo. Faragó László jelentése; HL I. VH Rendezetlen, 4361. Mihálovics Iván László összefoglalója; HL I. VH Rendezetlen, 4401. Schatz Róbert jelentése; HL I. VH Rendezetlen, 4402. HL I. VH Rendezetlen, 4402. Wiedniediesel Ernő jelentése; HL I. VH Rendezetlen, 4403. Láng Gyula jelentése.

Éves átlagban a fertőző betegségek okozta halálozási mutatók az alábbi módon alakultak Olaszországban, már ami a civil lakosságot illeti:⁵⁰

1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
32 744 fő	39 786 fő	49 862 fő	39 282 fő	314 762 fő	74 0373 fő	65 042 fő

1918-ban a spanyolnátha okozta a halálozás hirtelen megugrását, viszont a háború előtti szintet csak 1920-ra sikerült elérni, mert a himlő és a tífusz is szedte áldozatait a háború után.⁵¹ A spanyolnátha és a tífusz a hadifoglyokat is érintette, a himlő kevésbé, hiszen őket szisztematikusan beoltották.

A civil lakosság körében a kolera szinte alig volt jelen, de ha a hadsereg soraiban megfigyelt eseteket is számoljuk, illetve a Monarchiának az olasz csapatok által meghódított területén lakó civil áldozatokat is figyelembe vesszük, akkor már jelentős a veszteség. Ugyanakkor ez csökkenő tendenciát mutatott:⁵²

<i>A kolera áldozatai</i>				
	a civil olasz lakosság körében	az olasz hadsereg soraiban	a Monarchia volt területén lakó civil lakosság körében	összesen
1915	235	4278	255	4768
1916	11	94	–	105

Ki kell azonban emelni, hogy a hadifoglyok körében szinte csak a szerb hadifogságból érkezők kapták el a kolerát, és az olasz lakosságot se nagyon érintette a betegség, így ezt akár „import” fertőzésként is kezelhetjük.

Íme a halálozási adatok éves átlagolásban, már ami az influenzát, a maláriát, a tífuszt és a himlőt illeti:⁵³

	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
influenza	3359	4174	5919	3814	274 041	31 781	24 428
malária	2045	3835	5060	8407	11 477 ⁵⁴	6760	4223
hastífusz	6954	9467	10 831	9353	10 653	7659	9620
kiütéses tífusz	11	26	46	27	36	561	20
himlő	45	19	16	114	924	16 380	11 037

⁵⁰ Ezen kimutatás a tífusz különféle fajtái, a mocsárláz, a himlő, a bárányhimlő, a skarlát, a szamárköhögés, a diftéria, a krupp, az influenza, a kolera és a további bőrbetegségek áldozatainak összesítése. *Mortara* 1925. 209. o.

⁵¹ *Mortara* 1925. 209–210. o.

⁵² *Mortara* 1925. 212. o.

⁵³ *Mortara* 1925. 211–213. o.

⁵⁴ Kivételes jelleggel a hadifoglyok malária miatti elhalálzásáról fennmaradt egy adat, már ami 1917-et és 1918 első felét illeti: ekkor 366 dolgozó hadifogoly halt bele ebbe a betegségbe. ACS, PCM Prima Guerra Mondiale, 98. 1885. sz. A Hadügyminisztérium Hadifogoly Bizottsága a Főparancsnokság Hírszerző Osztályának. Róma, 1918. július 15.

A tuberkulózist és a felső légúti megbetegedéseket (léghurut, tüdőgyulladás stb.) külön tárgyalom:⁵⁵

	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
tuberkulózis	51 959	57 342	61 050	62 167	73 944	62 249	58 124
felső légúti betegségek	122 543	135 092	145 719	129 872	249 245	121 841	127 230

Az adatsorokból kitűnik, hogy a kiütéses tífusz, illetve a kolera meglehetősen egyedi jelenségnek számított. A tuberkulózis, a felső légúti betegségek, illetve a járványok tekintetében a hastífusz és a malária konstans jellemzője volt az itáliai félszigetnek. A Casale di Altamura-i és avezzanói járvány viszont nem a hastífusz, hanem a kiütéses tífusz miatt tört ki, így a hadifoglyokra lecsapó betegség nem teljesen illeszkedett az olaszországi tendenciákba.

Az igazán jelentős járványszerű halálozási hullám a spanyolnátha megjelenésének köszönhető. Íme az országrészek szerinti lebontás az influenza áldozatairól:⁵⁶

<i>Influenza miatti elhalálozás éves átlagban abszolút értékekben</i>				
	<i>Észak-Olaszország</i>	<i>Közép-Olaszország</i>	<i>Dél-Olaszország</i>	<i>Szigetek</i>
1912–1917	1369	528	1566	650
1918	101 029	51 745	81 830	39437
1919	14 684	6616	7581	2900
1920	8960	5541	7033	2894

Ha mindezt megnézzük tartományi bontásban, akkor az 1 millió lakosra vetített arányok Szicília kivételével a dél-olaszországi egészségügyi rendszer hiányosságait is kirajzolják, ugyanis minél északabbra haladunk, annál kisebb az arányszám:⁵⁷

	<i>Tartományok</i>	<i>1918-ban influenza miatt meghaltak</i>		<i>Évi átlagban 1912–1917 között influenza miatt meghaltak 1 millió lakoshoz viszonyítva</i>
		<i>Abszolút értékben</i>	<i>1 millió lakoshoz viszonyítva</i>	
Észak	Piemont	22 101	5597	78
	Ligúria	8274	6895	74
	Lombardia	36 653	7480	92
	Veneto ⁵⁸	14 591	5031	89

⁵⁵ Mortara 1925. 215., 220. o.

⁵⁶ Mortara 1925. 263. o.

⁵⁷ Mortara 1925. 260. o.

⁵⁸ A táblázat nem tartalmazza a caporettoi áttörés után elveszített területek adatait.

	Tartományok	1918-ban influenza miatt meghaltak		Évi átlagban 1912–1917 között influenza miatt meghaltak 1 millió lakoshoz viszonyítva
		Abszolút értékben	1 millió lakoshoz viszonyít	
Közép	Emília-Romagna	19 410	6932	75
	Toscana	21 485	7957	62
	Marche	8234	7485	105
	Umbria	5234	7607	123
	Lazio	16 701	11 929	107
Dél	Abbruzzo	13 659	9756	160
	Campania	27 211	8003	129
	Puglia	20 339	9245	187
	Basilicata	5005	11 122	292
	Calabria	15 616	10 770	203
Szigetek	Szicília	29 966	7684	114
	Szardínia	9471	11 142	246

Szicília adatai nem illeszkednek a „délen minden rossz” jellegű egyszerűsítő képletbe. Az eltérésre viszont csupán annyi magyarázatot találtak a téma kutatói, hogy a korábbi influenza-jellegű megbetegedések aránya is hasonlított, vagyis a spanyolnátha már egy korábbi sémát követve volt, ahol több halálos áldozatot követelt, volt, ahol kevesebbet. A „korábbi minta” kialakulásának indokát pedig nem sikerült fellelni.⁵⁹

A hadifoglyokat sújtó pszichés betegségek kapcsán még kevesebb rendszerező adatunk van, itt csak az általános jellemzőket lehet felvázolni. Ez azért is nehéz téma, mert a frissen létrejövő pszichológia találkozott az értelmi zavarok gyógyításával foglalkozó intézmények reformjával, amely Olaszországot közvetlenül az első világháború előestéjén érte el.⁶⁰ Ennek jegyében a hadifoglyok pszichés problémáival foglalkozó egyik első átfogó munka 1918-ban jelent meg Zürichben, melynek címe: *Die Stacheldraht-krankheit: beiträge zur psychologie des kriegsgefangenen*. A szerző egy svájci orvos volt, Adolf Lucas Vischer, akinek művét szinte azonnal lefordították számos nyelvre. Az olasz változatot egy volt németországi olasz hadifogoly, Ettore Lo Gatto készítette el közvetlenül hazatérése után, és a könyv 1919-ben már meg is jelent Nápolyban. Ez egy orvosi összefoglaló volt az érdeklődőknek; megmagyarázta, milyen jellegű problémákat okozhatott a hadifogság, illetve végigvette ennek okait. Az összezárttság, az unalom, az állandó felügyelet, a monoton tevékenység, a kevés mozgás, a szexuális élet hiánya, a családtól való elzártság mind szerepelt közöttük. A nemzetközi egyezményeket is felhasználta a szerző: hangsúlyozta, hogy a Németország és Anglia közötti hágai hadifogoly egyezmény beteg-

⁵⁹ Mortara 1925. 260–262. o.

⁶⁰ Vicarelli 1997. 200–203. o.

séggel foglalkozó részének 4. paragrafusa is említette a „hadifogoly betegséget” (barbed wire disease).⁶¹ Adolf Lucas Vischer egy új dologra tapintott rá egy eleve új témán belül, hiszen már maga a háború is komoly próbatétel elé állította a szakembereket, és a hadifogoly lét pszichés következményeivel a korabeli pszichológusok is akkor szembesültek először. Sajnos a novum feltérképezése nem társult statisztikákkal, összegzésekkel, így utólag lehetetlenség megállapítani, hány hadifogoly került elmeegógyintézetbe, és arra nézve is csak találgathatunk, hogy milyen jellegű pszichés elváltozások voltak a gyakoriak. Annyit tudunk csak, hogy az olasz pszichiáter gárda hiányos volt: a hadbalépéskor 40 főt alkalmazott a hadsereg, és további 100 szakember dolgozott a fronttól távol. Az Udine melletti San Giorgio di Nogaróban így 1916-ban beindítottak egy tábori egyetemet, hogy pótolják a hiányzó szakembereket. A pszichiátriai gondozók viszont ekkorra már országshatáron túl is jelen voltak, hiszen a 69 megyéből 47-ben működött egy.⁶² Az olasz szakemberek elsősorban saját katonáik kezelésére összpontosítottak,⁶³ és a legkülönbözőbb eljárásokkal kísérleteztek, hogy meggyógyítsák őket. Az ő esetükben ez viszont a frontra történő visszaküldés érdekében történt, míg az ápolás alá kerülő hadifoglyok esetében nem volt ilyen kényszer. Utóbbiakat több intézmény is fogadta, például az aversai elmeegógyintézet, melyek kapcsán több hadifogoly neve ismert.⁶⁴ A szakemberek csak azokkal foglalkoztak, akik elmeegógyintézetbe kerültek, a táborokba nem jártak ki, így a depressziós tünetek súlyosbodásából következő öngyilkosságok szakmai alapon történő megelőzésére esély sem volt.⁶⁵ Volt aki valóban megőrült, volt aki viszont csak tettette: Brock Oszkár például így térhetett haza.⁶⁶ Egy másik nem klasszikus értelemben vett örülés a vallási fanatizmus volt: Kukuljevič Józsefet ennek könyveltette el a cittaducalei tábor parancsnoka, és így térhetett haza csererokkantként.⁶⁷ Az osztrák–magyar⁶⁸ és az olasz

⁶¹ Vischer 1919. 41. o.

⁶² Bianchi 2001. 226. o.

⁶³ A hadifoglyok pszichés problémáinak kutatásában a német pszichológusok jártak az élen. A kérdésről lásd az 1916. szeptemberi müncheni konferencia bemutatását, amelyen közel 300 pszichiáter és neurológus vett részt a Német Pszichiátriai Egyesület és a Német Neurológiai Társulat szervezésében. Lerner 2001. 163–167. o.

⁶⁴ Például Mesta Istváné, akinek a depresszióból fejlődött ki a zavarodott elmeállapota. ACS, PS Internati e prigionieri di guerra, 1311. Mesta István. Sansone Diodato Terra di Lavoro-i prefektus a Belügyminisztérium Belbiztonsági Főigazgatóságának, 1917. május 9., 9223. sz.; A cassinói hadifogolytáborban a nemzetiségi alapon történő megosztás botrányhoz és hadbírósi eljáráshoz vezetett. Az ezzel járó feszültség miatt az ítélet kihirdetésekor az egyik érintettet, Resulbegovic főhadnagyot már az aversai örültek házában ápolták. ASV, Segr. Stato, Guerra, Fasc. 134, rubrica 244 H 2C, fol. 3–4., n. 68 680. Filipponi ellentengernagy Orlandónak, 1918. július 13.; Valakinek nem Aversa jelentette a végállomást. Otto Denzer hadnagyot 1919. március 29-ével küldték Aversából Calciba felülvizsgálatra, ahol megerősítették, hogy egy „veszélyes örült”, így 1919. április 8-ával a volterrai örültek házába kapott beutalót. ASAOUP, MFN, 4137. Eugenio La Pegna orvos ezredes, a X. és XI. hadtest aversai katonai elmeegógyintézetének igazgatója a Calci-i Katonai Tartalék Katonai Kórház Vezetőségének, 1919. március 29., 1407. sz. és csatolva Denzer hadnagy személyi lapja; uo. Enrico Tellini, a livornói katonai körzet vezérkari főnöke a Calci-i Katonai Kórház Vezetőségének, 1919. április 8., 4875. sz.

⁶⁵ Lásd Kató István öngyilkosságáról a jelentést: ACS, PS Internati e Prigionieri di guerra, 1310. Kató István, 12 100.1.12. Riccardo Luaidi cataniai prefektus a Belügyminisztérium Belbiztonsági Főigazgatóságának, 1916. május 5., 1349. sz.

⁶⁶ HL I. VH Rendezetlen, 4361. Brock Oszkár jelentése.; Brock Oszkár szakaszvezető százados.

⁶⁷ HL I. VH Rendezetlen, 4361. Kukuljevič József feleletei.; Kukuljevič József népfelkelő főhadnagy állatorvos.

⁶⁸ ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 37, rubrica 37, 38; rubrica 244 B. 5, fol. 183., n. 41866. Ferdinando Parvlikonoki (?) Valfrè di Bonzo bécsi nunciussnak, 1917. szeptember 4. A nunciussnak egy Milánóból írt levelet továbbítottak, amely azt esetelte, hogy miként lehet mesterségesen előidézni a hazatérést és állítólag mások is hazatérhettek így.

hatóságok⁶⁹ is tisztában voltak azzal, hogy többen csak megjátszották a tüneteket, így merült fel az igény, hogy egy helyen, a calci-i kórházban hivatalosan állapítsák meg: elegendő-e a hadifogoly a kicserélés feltételeinek vagy sem, melyek meglehetősen szigorúak voltak. A légénység esetében legalább egynek kellett teljesülnie az alábbi feltételek közül:

1. egy, vagy több végtag elvesztése (legalább a láb, vagy kézfej elvesztése);
2. izületmerevedés, gyógyíthatatlan bénulás, sorvadás, izomrövidülés, álzület, súlyos mozgási nehézséget okozó gerincsérülés;
3. gyógyíthatatlan és a sérülés helye, vagy kiterjedése miatt súlyos bénulás;
4. súlyos következményekkel járó agykárosodás (féloldali bénulás, vagy az agyi funkciók megváltozása);
5. a gerincvelő súlyos következményekkel járó sérülése (kétoldali bénulás az alsó végtagokon, vagy más bénulás);
6. mindkét szem használatának elvesztése (vaktság);
7. az arc súlyos károsodása, a szájüreg súlyos sebesülése;
8. sebesülést követő súlyos általános gyengeség;
9. előrehaladott tuberkulózis;
10. más belső baj okozta általános gyengeség;
11. gyógyíthatatlan agyi betegségek.

A tiszték és tiszthelyettesek esetében az alábbi volt a feltétel:

1. egy végtag teljes, vagy részleges elvesztése;
2. súlyos következményekkel járó agykárosodás (féloldali bénulás, vagy az agyi funkciók megváltozása);
3. a gerincvelő súlyos következményekkel járó sérülése (kétoldali bénulás az alsó végtagokon, vagy más bénulás);
4. mindkét szem használatának elvesztése;
5. sebesülést követő súlyos általános gyengeség;
6. előrehaladott tuberkulózis;
7. más belső baj okozta általános gyengeség;
8. gyógyíthatatlan agyi betegségek.⁷⁰

A calci-i kórház a nagybetegek cseréjének egyik fontos állomása

A szigorú feltételekkel az olasz hatóságok azt kívánták elérni, hogy a hadifogoly a hazatérés után semmilyen formában se vehessen részt az ellenség háborús erőfeszítésében. Habár a csere-rokkantak utolsó gyűjtőtábor a svájci határ szomszédságában, a comói S. Abbondio kórházban volt, az olasz hatóságoknak szükségük volt egy közbülső állomásra, ahol lehetőleg egységes szempontrendszer figyelembe vételével lehetett megállapítani, hogy a hadifogoly tényleg nagybeteg-e, avagy sem. Az ellenőrző feladatkört a calci-i karthauzi kolostorban működő kórházra bízták. A hadifogolytáborok gyengélke-

⁶⁹ Szöllősy részletesen leírja a calci-i felülvizsgálatra váró hadifoglyok színlelését. Szöllősy 1925. 98–99. o.

⁷⁰ SSSRSAS AA. EE. SS., Stati Ecclesiastici 1402, 537. Vittorio Alfieri, a Szárazföldi Erők főhadbiztosának átirata a Vezérkarfőnökségnek, 1916. február 21., 11 200. sz. Ez Vittorio Alfieri 1916. február 15-ei, 10 900. sz. körlevelének a pontosítása. A körlevél lelőhelye: AUSSME E-7, 45, 407.; illetve SSSRSAS AA. EE. SS., Stati Ecclesiastici 1402, 537.

dőről nagyon kevés anyag maradt fenn,⁷¹ így külön szerencse, hogy a calci-i járványkórházzal egy külön kutatócsoport is foglalkozott,⁷² és alapos munkájukkal jelentősen segítették e tanulmány megírását is.

A Calci községben található kolostor egyike volt azon egyházi intézményeknek, amelyek a világháború során katonai jellegű feladatkört töltöttek be. Calci azért tűnt ki ezen kolostorok közül, mert műemléki védeltséget élvezett és aktívan lakták. Háborús szerepvállalása nem a hadifoglyokkal kezdődött. 1915. január és május között a 32. tábori tüzezrezred laktanyájává „alakították”, 1915 októberétől 1916 decemberéig olasz katonákat fogadott mint tartalék kórház, hogy 1916 januárjától 1919 decemberéig az osztrák–magyar hadifoglyok lakják.⁷³ Nem sikerült megindokolni, miért kerültek ide hadifoglyok, de valószínűleg az egészséges környezet, a jó levegő, a pisai kórházi infrastruktúrához való közelség, az elszigetelt, de a Tírrén-tenger partján futó fő vasúti vonalról kisebb kitérővel megközelíthető pozíciója is kedvezően befolyásolhatta a döntést. A helyiek 1916. december 26-án a sajtóból tudták meg, hogy hadifoglyok érkeznek az apátságba,⁷⁴ és egy 1917. május 14-ei megállapodás⁷⁵ írta elő, hogy a calci-i apátságban működő kórház a cserére alkalmas hadifoglyok gyűjtőhelyévé váljon. A hadifogly kórház 1917. január 6-ától működött,⁷⁶ és a hely első hadifogly halottja ezt az egyezményt már meg sem élte: a 45 éves Mádi János 1917. január 22-én halálozott el.⁷⁷ 187 sorstársa követte: 30-an 1917-ben, 70-en 1918-ban és 88-an 1919-ben, mindannyian Calci község temetőjében nyugszanak egy csontkamrában. 5 bosnyák, 18 cseh és csehszlovák, 3 dalmát, 1 isztriai, 1 olasz, 23 jugoszláv, 21 lengyel, 12 román, 11 rutén, 51 német és osztrák, 1 ukrán, 39 magyar, és 2 nemzetiségi megjelölés nélküli személyről van szó. A halálozás okai között elenyésző kisebbséget alkottak a sebesülések és a csonkolások szövődményei (10%). A halál okaként sokszor nem valamilyen betegséget, hanem ennek tünetét jelölték meg, de a kimutatókból a fertőző betegségek magas aránya tűnik ki: a halálesetek 20%-a tuberkulózis, 17%-a malária, 12%-a tüdőbetegség, 8%-a bélhurut és 7%-a tífusz miatt következett be. Egy ember agyhártyagyulladás miatt halt meg, de szerencsére hamar felismerték a tüneteket, ily módon elkülönítésével megakadályozták a fertőzés tovább terjedését.⁷⁸ Ezek a számok is jelzik a különbséget a frontközeli kórházak és a háttérvidéki kórházak között, hiszen az amputációt és a sebesülés miatti kezeléseket főleg az előbbieken végezték, míg az utóbbiaknál inkább a fertőző betegségeket kellett gyógyítani.

⁷¹ Az aquilai hadifoglytábor egyike az üdítő kivételeknek. *Takács* 2018.

⁷² Az Antonella Gioli vezette kutatás a calci-i apátság, mint műemlék hasznosítási módjait járta körbe. A projektben több egyetem működött közre, az Oktatás-, Felsőoktatás- és Kutatásügyi Minisztérium támogatta. A részleteket lásd az alábbi linken: <http://lavitadelleopere.com/it/la-certosa-di-calci-nella-grande-guerra/> (A letöltés időpontja: 2019. augusztus 28.)

⁷³ *Gioli* 2015. 11. o.

⁷⁴ *Gioli* 2015. 27. o.

⁷⁵ A megállapodás egy szokványos szerződési forma volt, ugyanis a hadsereg kapacitását már pár hónappal a hadbalépés után meghaladták az egészségügyi szükségletek, így a pisai kórház-hálózatot is be kellett vonni a rendszerbe. A fenti egyezés csupán egy volt a sok közül. *Branaccio* 2015. 75. o.

⁷⁶ ASDPi FM UM S5, Repertori, 4. Giuseppe Guagli calci-i káplán iktatószám nélküli emlékirata Maffi bíboros pisai érseknek, 1917. február 19.

⁷⁷ *Gioli* 2015. 29. o.

⁷⁸ SSDD Calci Atti di morte.; *Branaccio* 2015. 74., 76. o. A halálozás okait vö. a 48. lábujjzet kapcsán felsoroltakkal!

Az 1917. májusi megállapodás eredetileg 530 hadifogolyról szólt, akik közül 300 sebesült, 200 beteg⁷⁹ és 30 tiszti helyet irányoztak elő. 1917. június 23-án 376 hadifogoly tartózkodott Calciban (ebből 48 tiszt), augusztus 1-jén pedig 430-ra nőtt a létszám. 1918. március utolsó hetében ez már 658 főt jelentett, míg az 1919. február elsején regisztrált 276 fő a hónap végére 1028-ra nőtt. Mivel a kolostor befogadóképességét 600 főben határozták meg, sokuknak ágya se volt, így a földön, szalmán kellett feküdniük.⁸⁰ A zsúfoltság miatt a kórház vezetése kérte, hogy a pisai vasútállomás mellett is elhelyezhessenek hadifoglyokat, de ezt nem engedélyezte a livornói katonai körzet parancsnoksága.⁸¹ Calciban a légénység mellett vegyesen tartózkodtak tisztek és tiszthelyettesek, és az Spingardi-féle szabályozás szerint a tiszteknek járó megkülönböztetett bánásmódot végül a legnagyobb zsúfoltság esetén is sikerült biztosítani. A tisztek privilégiumai arra viszont már nem terjedtek ki, hogy kirándulhassanak és megtekinthessék a pisai csodák kertjében a ferde tornyot, a székesegyházat és a keresztlő kápolnát. Szöllősy Aladár visszaemlékezésében meg is jegyezte, hogy ezek látszódtak a kolostorból.⁸² A kirándulás lehetőségének megtagadását a hatóságoknak a hadifoglyok szökésétől való meglehetősen racionális félelmére és a lakossággal ápolat kapcsolatok mérséklésének vágyára lehetett visszavezetni. Mindez indokoltnak is tűnik, hiszen a pisai közkórházban ápolat hadifoglyoknak sikerült az egyik alkalmazott útján leveleket kicsempésznüik és kapcsolatot ápolniuk kétes figurákkal.⁸³

Annak ellenére, hogy a hadifoglyok nem mozdulhattak ki, még 1917 nyarán is érkezett arra vonatkozó kérelem, hogy a Touring Club Italiano pisai részlege meglátogathassa a műemléket. Ez volt a cezúra, korábban ugyanis a látogatás lehetséges volt.⁸⁴ A karthauzi közösség is egészen sokáig zavartalanul használhatta a nagy kerengőt, amit 1917 novemberétől nem a katonákkal és a hadifoglyokkal, hanem a caporettoi áttörés miatt elmenekült, és a pisai érsek közbenjárásának köszönhetően Calciba menekített tolmeczói lakossággal kellett megosztania. Őket már megelőzték a velencei galériák és múzeumok őreinek családjai, akiket az Oktatásügyi Minisztérium költöztetett be. A hadifoglytábor parancsnoka megpróbálta adminisztratív eszközökkel elérni, hogy utóbbiak maguktól távozzanak, de az utolsó család 1919 márciusában még mindig Calciban tartózkodott annak ellenére, hogy a táborparancsnok február 17-ével még az elektromos áramot is

⁷⁹ 1917 januárjában meg vegyes kórházban gondolkodott az egészségügyi igazgatóság, így a 200 sebesült at olasz hadsereg sebesültjeit takarta volna. A májusi szerződéskötés során viszont ez már csak esetleges olasz ágyként, és ténylegesen a hadifoglyok számára fenntartott helyként rögzült. ASAOP MFN 4137. Hadügyminisztérium I. Egészségügyi Részlege a Firenzeni Katonai Egészségügyi Igazgatóságnak, 1917. január 31., 471/53. sz.

⁸⁰ *Brancaccio* 2015. 71–72. o.; *Gioli* 2015. 32–33., 40. o.

⁸¹ ASAOP MFN 4137. Bertacchi vezérőrnagy, a livornói katonai körzet parancsnoka a Calci-i Tartalék Kórház vezetőségének, 1918. március 29., 3353. sz. Ennek ellenére tartózkodott Calciba küldött, és kivizsgálásra váró hadifogly Pisában. Erre lásd ASAOP MNF 4127. Jakab Jenő főhadnagy keltezés és iktatószám nélküli táviratát a római Központi Hadifogly Bizottságnak (valószínűleg a Spingardi-féle Hadifoglyügyi Bizottságot értette ezalatt), amelyben elpanaszolta, hogy már két hete Pisában tartózkodott, de Calciba se jutott el, és különleges kezelését se kezdték el, így sürgős intézkedést kért.

⁸² *Gioli* 2015. 29. o.; *Szöllősy* 1925. 98. o. Szöllősy Aladár a 32. népfelkelő gyalogezred tisztje, szerbiai hadifogly, akit átvettek az olaszok. Csererokkantként térhetett haza.

⁸³ ASAOP MFN 4138. Giovanni Dho dandártábornok, a Pisai Katonai Városparancsnokság parancsnoka a Pisai Kórházi Igazgatóságnak, 1919. július 31., 2096. sz.

⁸⁴ *Gioli* 2015. 32. o. 1914–15-ben összesen 2899 fizetős látogatója volt a kolostornak, akik 1449,5 líra bevételt eredményeztek, miközben 1915-ben már a katonaság is jelen volt Calciban. *Lerda* 2015. 97. o.

kikötötte a lakásukból.⁸⁵ A kórház vezetőségének a calci-i lakossággal is meggyűlt a baja, mivel azok ellenezték, hogy Calci ténylegesen járványkórházzá változzon. A táborparancsnokot 1918. június 22-én tájékoztatta a Hadügyminisztérium, hogy tuberkulózisos betegekre is számíthat: július 8-án már több, mint 30 tartózkodott belőlük a kolostorban. Calci képviselő-testülete június 27-én tiltakozott, július elejére már a helyi sajtó is betársult, hiszen a fertőzéstől nem lehetett volna hatékonyan megszabadítani a beteg hadifoglyok által használt helységeket, hacsak nem kívánták károsítani a falfestményeket. Július 7-én a Hadügyminisztérium végül visszakozott, és „ideiglenes jelleggel” felfüggesztette további tuberkulózisos hadifoglyok Calciba szállítását.⁸⁶ Ettől függetlenül július 24-én még érkezett Palermóból további 29 fő, így a teljes létszám ekkor 51 tuberkulózisos személyből állt.⁸⁷ Az annyira rettegett járvány 1919 áprilisában tört ki, amikor a kiütéses tifusz elkezdte szedni áldozatait. A kolostort karantén alá helyezték, és ez volt az az utolsó csepp, amit követően a calci-i lakosság már végképp szabadulni akart a kolostorba települt „idegenektől”, legyenek azok katonák, hadifoglyok vagy menekültek.⁸⁸ A járványt sikerült megfékezni, pár hónap után tovább folytatódott a hadifoglyok hazaküldése, és 1919 decemberére ténylegesen ki is ürítették a kolostort.⁸⁹

Egyes visszaemlékezésekkel szemben⁹⁰ Calciban nem a tiszteknek kellett gondoskodni a fűtésről, ugyanis ebben az esetben azt nem kincstári pénzen kellett volna megjavítani, hogy a kolostor lakói ne szenvedjenek a hidegtől télen.⁹¹ A Slavko Ivanetic korábban említett visszaemlékezése némi túlzással ugyan, de rátapintott a lényegre, amikor a fürdőkre panaszkodott, ugyanis 600 főre nyolc mosóteknő jutott tisztálkodás céljára.⁹² Ezeket a problémákat leszámítva a karbantartás meglehetősen hatékony volt, mert a vezetőség a problémák felmerülését követően azonnal intézkedett, és a fürdő kapcsán is egy megoldást kereső jelentés alapján derült fény.⁹³ A helyi kórház-igazgatóság mellett a Szentcsék is figyelmesen követte a helyi eseményeket. Az amúgy is aktív pisai érseket külön felkérték, hogy látogassa meg a hadifoglyokat.⁹⁴ Köszönet nem lett belőle: Maffi bitoros 1918 októberében korábban Calciban tomboló gócos tüdőgyulladásra fajuló influenzajárványról, félelmetes halálözónai mutatókról, illetve orvos és gyógyszerhiányról szá-

⁸⁵ *Gioli* 2015. 38–39. o.

⁸⁶ Ezt a tiltást többször is megerősítették: AUSSME E–7, 45, 407. Zaccone főfelügyelő távirata az 1., 3., 4., 6., 9. hadsereg felügyelőségének, illetve a milánói és bolognai Katonai Egészségügyi Igazgatóságnak, 1918. december 30.; 102183S.M. sz., miszerint azon hadifogly tiszteteket és katonákat, akiknek megállapították, hogy tüdőbajuk van, azonnal a comói S. Abbondio kórházba kell szállítani (vagyis ki kell hagyni Calcit). Nem ez volt az egyedüli tiltás. 1919 márciusában például malária veszély miatt az alessandriai és genovai hadifoglytáborokba tiltották meg a felgyógyult betegek visszaszállítását. ASAOU, MFN, 4179. A Firenzeni Katonai Egészségügyi Igazgatóság a Firenzeni, Livornói, Arezzói, Cortonai, Pistoiai, Pratói, Viareggioi, Luccai, Sienai, Orbetellói, Montecatini, Pisai, Grossetói Kerületi Felügyelőségeknek, 1919. március 14., 5471/3B sz.

⁸⁷ *Gioli* 2015. 36–37. o.

⁸⁸ *Gioli* 2015. 41. o.

⁸⁹ *Branaccio* 2015. 73. o.

⁹⁰ SSSRSAS AA. EE. SS. Stati Ecclesiastici 1390, 525, fol. 60–64. Valfrè di Bonzo Gasparrinak, 1918. május 22., 7731/67 667. sz. Csatolva küldi Slavko Ivanetic volt olaszországi hadifogly beszámolóját.

⁹¹ ASAOU MFN 4137. A Calci-i Kórház igazgatója a Pisai Kórházi Igazgatóságnak, 1918. október 4., 3309. sz.

⁹² ASAOU, MNF, 4137. A Calci-i Kórház igazgatója a Pisai Kórházi Igazgatóságnak, 1918. február 27., 106. sz.

⁹³ Lásd például a latrinák miatti levelezést: ASAOU MFN 4137. A Calci-i Kórház igazgatója a Pisai Kórházi Igazgatóságnak, 1918. július 28., 2029. sz.

⁹⁴ ASDPi FM UM S5, Repertori, 4. Gasparri Maffinak, 1918. szeptember 31., 81 986. sz.

molt be.⁹⁵ Ebből akkora botrány lett, hogy vizsgálatot indítottak. A helyzet szerencsére hamar rendeződött, az érsek november 18-ai jelentésében már lezárt tényként emlegette a vizsgálatot, rendezettnek találta a calci-i állapotokat, a kórház vezetőségével ápoló viszonyát viszont fagyosnak minősítette.⁹⁶

A fenntartás a livornói katonai körzet feladata volt: őket terhelte a Pisa–Calci közötti szállítás, az étkeztetés, a hadifoglyok és a katonák zsoldja, illetve a személyzet és az orvosok fizetése. Ez természetesen súrlódásokhoz vezetett, hiszen az előre megállapított keretösszegekből nem mindig sikerült kigazdálkodni a költségeket. Ráadásul a kórháznak váratlan kiadásai is voltak, amikor a hadifoglyok a szükséges felszerelés és ruhaneműk nélkül érkeztek Calciba, így mindezt pótolni kellett.⁹⁷ A kórháznak az élelmiszer-ellátmány adagolásakor is alkalmazkodnia kellett a felsőbb elvárásokhoz (az élelmiszer-ellátás jelentette a legnagyobb kiadást). Az 1917. májusi szerződés szerint az alábbi fejadagokat lehetett kiosztani.⁹⁸

Egész adag	3/4 adag	1/2 adag	1/4 adag
500 g kenyér	375 g kenyér	250 g kenyér	125 g kenyér
+ egy-egy adag leves, vagy tej			

1918 májusától minden betegnek fél diétának megfelelő ételt kellett kapnia: 250 gramm kenyeret alapból, munkavégzés esetén pedig 400 grammot; heti három heringet a korábbi kettő helyett, de a heringekkel a húst, a hüvelyesekből vagy a zöldségből készült levest, illetve négy adagnyi sajtot helyettesítették. A tej helyett pedig tejpor járt.⁹⁹ Összehasonlítási alapként íme a táborokban őrzött, illetve a nem Calciban dolgozó hadifoglyok ellátmányára vonatkozó hivatalos táblázat:¹⁰⁰

⁹⁵ ASDPi FM UM S5, Repertori, 4. Maffi iktatószám nélküli jelentése Gasparrinak, 1918. október 23.

⁹⁶ ASV Segr. Stato, Guerra, Fasc. 134, rubrica 244 H 2C, fol. 117-118., n. 83829. Pietro Maffi, Pisa bíboros érseke Gasparrinak, 1918. november 18. Ugyanezt lásd másolatban ASDPi FM UM S5, Repertori, 4. Ezen jelentés csatolmányában találjuk az egyedüli névsorral ellátott jelenléti ívet, ugyanis a calci-i kórház igazgatója olyan készséges volt a vizsgálatot követően, hogy még ezt is elküldte Maffinak. A kórházban 1918. november 7-étől ápoltak listája alapján nyolcan voltak súlyos betegek, 18-an csonkolás miatt tartózkodtak Calciban, ketten voltak vakok, tuberkulózisban pedig 12-en szenvedtek. Velük együtt 1918. november 7-étől 35 tisztet és 354 közkatonát ápoltak a kolostorban.

⁹⁷ Az ezzel kapcsolatos vég nélküli perlekedést lásd az ASAOUP MFN 4137. csomóban.

⁹⁸ ASAOUP MFN 4137. A Pisai Kórházi Igazgatóság Calci-i Kórház igazgatójának, 1919. március 15., 2104. sz.

⁹⁹ *Branaccio* 2015. 72–73. o.

¹⁰⁰ *Giuffrifa – Pietra* 1936. 324. o. Összehasonlítási alapként Schlesinger Andor Cassinóban volt hadifogoly 1919. november 18-tól 1919. március 13-ig, a beszámolója alapján az alábbi volt a menü: reggel semmi, délnél 10 dkg rizs paradicsom konzervvel, néha van benne káposztalevél, bab és burgonya, este kétszer hetente 10 dkg sós hering konzerv, kétszer 14 dkg dél-amerikai sózott hús csonttal, kétszer 10 dkg húskonzerv, egyszer 8 dkg bab. Naponta 25 dkg kenyér. MNL OL K 73. Hadifogoly osztály, 4. csomó, 28. tétel, 50 354. sz. Schlesinger Andor a Hadügyi Népbiztonság XIII. csoportjának, 1919. június 7.

Az olaszországi hadifoglyok ellátmánya grammban								
	kenyér	friss hús	tőkehal	főtt marhahús	hering	tészta	rizs	
1918. május első felében	600	200 (a) *5	150 (a) *2	100 (a) *2	1 (a) *2	200 ¹⁰¹ (b) *2	120 ¹⁰² (b) *3	Végig 20 g só és 1 g vegyes ízesítés
munkát végzők (1918 májusa)	400 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
munkát nem végzők (1918 májusa)	250 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
munkát nem végzők (1918 októbere)	250	150 (a)	150 (a)	100 (a)	1 ¹⁰³ (a)	100 (b)	100 (b)	
munkát végzők (1918 novembere)	400	150 (a) *3	150 (a)	100 (a)	1 (a)	100 (b)	100 (b)	
Munkát nem végzők (1918 novembere)	250	150 (a) *3	150 (a) *4	100 (a)	1 (a)	100 ¹⁰⁴ (b)	100 ¹⁰⁵ (b)	
<p>Az azonos sorban található, hasonló betűvel megjelölt ételek közül csak az egyiket kellett adni. Az * jelzés melletti szám jelöli, hogy egy héten hány alkalommal adták. Az (=) jelzés az olasz civil lakosság megfelelő kategóriájának a fejadagjával volt egyenértékű.</p>								

Itt pedig a hátországi feladatokat végző olasz csapatok ételmiszer-ellátmányi kerete található:¹⁰⁶

<i>Mikor állt be változás?</i>	Kenyér (gr)	Pörkölt kávé (gr)	Cukor (gr)	Végig változatlan
1915 májusa	700	10	15	200 g hús, 200 g tészta, 12 g oldalas, 12 g paradicsom-kivonat, 20 g só, 0,5 g fűszer, 10 g hagyma, 25 cl bor, 40 g sajt.
1916 novembere	700	10	15	
1916 decembere	600	10	15	
1917 januárja	600	8	10	
1918 novembere	600	8	10	

¹⁰¹ Ez 150 g tésztát takart 50 g száraz hüvellyessel.

¹⁰² Ehhez járt még 50 g hüvelyes vagy 100 g burgonya, esetleg 150 g zöldség.

¹⁰³ A heti öt marhahús egyikét váltotta kis a heti egy hering.

¹⁰⁴ A heringosztás napján ez 200 g volt.

¹⁰⁵ A heringosztás napján ez 200 g volt.

¹⁰⁶ *Giuffrifa – Pietra* 1936. 323. o.

A Calciban tapasztalt ellátmánycsökkentés tehát pár hónapos csúszással a többi olaszországi hadifoglyot is érintette. Ez már annak volt a jele, hogy az olasz hadvezetőség elkezdte csökkenteni az addig nagyjából a hátszági szolgálatot teljesítő csapatok ellátmányával egyező szintet, ami számos hadifogolyban felerősítette az „éhezünk” jellegű érzést, és még kívánatosabbá tette a hazatérést lehetővé tevő nagybetegek cseréjét. Azt persze kellemetlen meglepetésként tapasztalhatták az így hazatérők, hogy a különféle ellátásbéli gondok miatt a Monarchián belüli állapotok az olaszországinál sokkal rosszabbak voltak, de legalább hazatérhettek. Íme a számadatok arról, hogy mikor, hányan és milyen arányban mondhattak búcsút a hadifogolylétnek.¹⁰⁷

<i>A csere</i>		<i>A Monarchia által visszaküldött olasz hadifoglyok</i>			<i>Szerb tisztok</i>	<i>Olasz területről hazatérő osztrák–magyar hadifoglyok</i>		
száma	időpontja	tisztek	legénység	összesen		tisztek	legénység	összesen
1.	1916. 11. 30.	11	300	311	27	1	182	183
2.	1917. 01. 21.	17	321	338	10	8	249	257
3.	1917. 03. 11.	34	268	302	7	11	350	361
4.	1917. 05. 11.	27	295	322	18	20	191	211
5.	1917. 06. 12.	48	270	318	27	25	240	265
6.	1917. 07. 06.	6	300	306	30	48	188	236
7.	1917. 08. 09.	39	249	288	40	39	230	269
8.	1917. 09. 03.	36	262	298	3	42	245	287
9.	1917. 10. 04.	56	268	324	–	99	184	283
10.	1917. 12. 20.	106	248	354	–	23	329	354
11.	1918. 01. 20.	90	260	350	–	38	268	306
12.	1918. 02. 12.	37	303	340	–	23	187	210
13.	1918. 03. 29.	80	270	350	–	40	175	215
14.	1918. 05. 05.	34	263	297	–	61	200	261
15.	1918. 05. 21.	60	290	350	–	57	205	260
16.	1918. 06. 05.	60	290	350	–	51	304	355
17.	1918. 07. 12.	60	290	350	–	60	182	242
18.	1918. 10. 04.	60	290	350	–	–	–	–
19.	1918. 10. 17.	–	–	–	–	66	258	324
<i>Összesen</i>		<i>861</i>	<i>5037</i>	<i>5898</i>	<i>162</i>	<i>712</i>	<i>4167</i>	<i>4879</i>

¹⁰⁷ AUSSME E–7, 34, 372. Aláírás és keltezés nélküli összefoglaló a nagybetegek cseréjéről, 13. o.

Rajtuk kívül a Monarchia 1918-ban csere nélkül hazaküldött további 10 236 (280 tiszt és 9956 fő legénység) tuberkulózisos olasz hadifoglyot.¹⁰⁸

Tömören összefoglalva, akár improvizatívnak is minősíthetnénk az olaszországi egészségügyi rendszert, hiszen váratlan kihívásokra kellett azonnali és hatékony választ adnia. Ha a halálzási arányokat nézzük, megállapíthatjuk, hogy nem végeztek rossz munkát, hiszen a hadifoglyokat az összes nehézség ellenére jól kezelték, és a szűkös erőforrásokból minimum elégséges állapotban küldték haza. Ez persze jórészt nem az olasz félnek, hanem magának az Antantnak köszönhető, hiszen a blokád által szorongatott Központi Hatalmak polgárainak nagyon komoly megszorítások közepette kellett túlélniük a háborút. A tömegháborúk beköszönésével kikísérletezett hadifogly-gondozási rendszer viszont részben annak köszönhetően vált hatékonná, hogy bilaterális megegyezéseken nyugodott, tehát ha az olasz fél vétett valahol, akkor a Monarchia azt a kezében lévő olasz hadifoglyokon megtorolhatta, és viszont, s ezért mindkét fél a korrekt hozzáállásban volt érdekelt.

BIBLIOGRÁFIA

- Agnelli* 1961. *Giuseppe Agnelli: L'ecatombe dell'isola dell'Asinara*. Lodi, 1961.
- Baja* 1930. Hadifogly magyarok története. I. k. Szerk. *Baja Benedek et al.* (Budapest, 1930.
- Bianchi* 2001. *Bruna Bianchi: Psychiatrists, Soldiers, and Officers in Italy During the Great War*. In: *Traumatic Pasts. History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930*. Ed. by *Mark S. Micale – Paul Lerner*. Cambridge, 2001. 222–252. o.
- Brancaccio* 2015. *Loredana Brancaccio: L'Ospedale di riserva nella Certosa di Calci: impianto, gestione, assistenza*. In: *La Certosa di Calci nella Grande Guerra. Riuso e tutela tra Pisa e l'Italia*. A cura di *Antonella Gioli*. Firenze, 2015.
- Cappellano* 1996. *Filippo Cappellano: In: Le legione romana Studi storico militari* 1996. Roma, 1996. 227–344. o.
- Ferrari* 1929. *Carmine Ferrari: Relazione del campo di prigionieri colerosi all'isola dell'Asinara nel 1915–1916*. Roma, 1929.
- Francione* 2015. *Giancarlo Francione: Il campo di concentramento di Vittoria per i prigionieri di guerra*. In: *Memorie e attualità tra storia e salute. Riflessioni sulla sanità pubblica in Italia a cento anni dalla Grande Guerra a partire dall'esperienza dell'Asinara e di Vittoria*. A cura di *Paola De Castro – Daniela Marsilli – Assunta Trova*. (I beni storico scientifici dell'Istituto Superiore di Sanità – Quaderno 11.) Roma, 2015. 47–55. o.

¹⁰⁸ AUSSME E–7, 34, 372. Aláírás és keltezés nélküli összefoglaló a nagybetegek cseréjéről, 14. o.

- Gioli* 2015. *Antonella Gioli*: Il soprintendente, i politici, i certosini, i calcesani e i soldati: cronaca di un riuso (e di una guerra). In: *La Certosa di Calci nella Grande Guerra. Riuso e tutela tra Pisa e l'Italia*. A cura di Antonella Gioli. Firenze, 2015. 11–66. o.
- Giuffrida – Pietra* 1936. *Vincenzo Giuffrida – Gaetano Pietra*: Provital. Approvvigionamenti alimentari d'Italia durante la Grande Guerra 1914–1918. Padova, 1936.
- Gorgolini* 2011. *Luca Gorgolini*: I dannati dell'Asinara. L'odissea del prigionieri austro-ungarici nella Prima guerra mondiale. Torino, 2011.
- Incampo* 1996. *Antonio Incampo*: I caduti di Casale. Note storiche sul campo di prigionia dei soldati austro-ungarici ad Altamura durante la prima guerra mondiale. Altamura, 1996.
- Juhász* 2019. *Juhász Balázs*: Hogyan szökjünk meg az olasz hadifogságból? Avagy mit érdemes tudni Jánosa Ferenc hadnagy 1916-os kihallgatási jegyzőkönyvéről és vallomásáról. In: *A Nagy Háború írásban és képből*. Műhely https://m.blog.hu/na/nagyhaboru/image/hadifogsag/juhasz_balazs_hadifogoly_tanulmany.pdf (A letöltés időpontja: 2019. november 6.)
- Keglovich* 2016. *Keglovich Rita*: Lo scambio dei prigionieri tra Italia e Ungheria durante e dopo la Prima guerra mondiale. *Rivista di Studi Ungheresi Nuova Serie*, 15. (2016) 88–100. o.
- Lerda* 2015. *Martina Lerda*: Tutela, fruizione e musealizzazione della Certosa dall'Unità al primo dopoguerra. In: *La Certosa di Calci nella Grande Guerra. Riuso e tutela tra Pisa e l'Italia*. A cura di *Antonella Gioli*. Firenze, 2015. 79–106. o.
- Lerner* 2001. *Paul Lerner*: From Traumatic Neurosis to Male Hysteria. The Decline and Fall of Hermann Oppenheim, 1889–1919. In: *Traumatic Pasts. History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930*. Ed. by *Mark S. Micale – Paul Lerner*. Cambridge, 2001. 140–171. o.
- Maccalini – Losardo* 1996. *Enzo Maccalini – Lucio Losardo*: Prigionieri di guerra ad Avezzano. Avezzano, 1996.
- Margittai* 2014. *Margittai Gábor*: Szamár-sziget szellemkatonái. Budapest, 2014.
- Monticone* 2013. *Alberto Monticone*: La croce e il filo spinato. Tra prigionieri e internati civili nella Grande Guerra 1914–1918. La missione umanitaria dei delegati religiosi. Soveria Mannelli, 2013.
- Mortara* 1925. *Giorgio Mortara*: La salute pubblica in Italia durante e dopo la guerra. Bari–New Haven, 1925.
- Pignoloni* 2014. I cappellani militari d'Italia nella Grande Guerra. Relazioni e testimonianze (1915–1919). Ed. *Vittorio Pignoloni*. Cinisello Balsamo, 2014.
- RDM 1918/7. *Rivista Diocesana Milanese*, 9. (1918) 7. sz. (1918. július 10.)

- Szöllősy* 1925. *Szöllősy Aladár*: Szerb hadifogság. Szerbia, Albánia, Itália 1914–1918. Szöllősy Aladár naplója. [Budapest], 1925.
- Takács* 2018. *Takács Bálint*: Magyar hadifoglyok L'Aquilában (1915–1919). In: Tavasz Szél – Spring Wind 2018. Szerk. *Keresztes Gábor – Szabó Csaba*. III. k. Budapest, 2018. 713–724. o.
- Terranova – Ischia* 2017. *Giovanni Terranova – Marco Ischia*: Dai Balcani all'Asinara. Il calvario dei Landstürmer tirolesi nella Prima guerra mondiale. Trento, 2017.
- Tortato* 2004. *Alessandro Tortato*: La prigionia di guerra in Italia 1915–1919. Milano, 2004.
- Trova – Zichi* 2014. *Assunta Trova – Giuseppe Zichi*: Asinara, isola piccola, grande storia. Prigionieri e profughi della prima guerra mondiale. Sassari, 2014.
- Ughi – Rubino* 2015. Vita e morte dei prigionieri austro-ungarici sull'isola dell'Asinara (1915-1916). Un progetto di ricerca tra biologia, medicina e archeologia. Ed. *Esmeralda Ughi – Salvatore Rubino*. Sassari, 2015.
- Vicarelli* 1997. *Giovanna Vicarelli*: Alle radici della politica sanitaria italiana. Società e salute da Crispi al Fascismo. Milano, 1997.
- Vischer* 1919. *Adolf Lucas Vischer*: La malattia del reticolato: contributo alla psicologia del prigioniero di guerra. Napoli, [1919].

RÖVIDÍTÉSEK

ACS	Archivio Centrale dello Stato
Com. Supr. R. Esercito Soprint. Gen. Aff. Civili	Comando Supremo Regio Esercito, Soprintendenza Generale Affari Civili
PCM Prima Guerra Mondiale	Presidenza del Consiglio dei Ministri, Prima Guerra Mondiale
ASAOUP MFN	Archivio Storico Azienda Ospedaliero – Università di Pisa, Centro Documentazione S. Chiara
ASDM	Archivio Storico Diocesano Milanese
ASDMAE	Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri
ASDPi FM UM S5, Repertori, 4.	Archivio storico Diocesano Pisano, Fondo Maffi, Ufficio per i Militari, Serie 5, Repertori, 4.
ASV Segr. Stato, Guerra	Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Guerra.
AUSSME B–3	Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Intendenza generale e intendenza armate

- AUSSME E-7 Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Carteggio sanitario della Prima Guerra Mondiale (1914-1927)
- AUSSME F-11 Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Commissione per l'Interrogatorio dei prigionieri di guerra
- AUSSME M-7 Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Circolari vari uffici.
- HL I. VH Hadtörténelmi Levéltár, I. világháború
- MNL OL K 73 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 73 Külügyminisztérium, Hadifogoly osztály.
- SSDDCalci, Atti di morte. Comune di Calci, Servizi Demografici, Registri degli Atti di Morte. <http://lavitadelleopere.com/wp-content/uploads/2019/08/5.-I-soldati-morti-in-Certosa-agosto-2019-ultimo.pdf> (A letöltés időpontja: 2019. november 6.)
- SSRSAS AA. EE. SS. Segreteria di Stato Sezione per i Rapporti con gli Stati Archivio Storico, Affari Ecclesiastici Straordinari

Balázs Juhász

THE AUSTRO-HUNGARIAN PRISONERS OF WAR OF WORLD WAR ONE
AND THE ITALIAN HEALTH CARE SYSTEM

(Abstract)

The vast majority of Austro-Hungarian soldiers who were taken prisoners were captured by the Italians, but several details of their fate are still unknown. Even Italian historians have not worked up the history of the health care system that dealt with them in detail. The present research article, after introducing quarantine, military health care system, the most important diseases and the conditions of pronouncing someone “seriously ill”, tries to outline the hospitals that granted the above status. Then the article outlines the nutrition facilities of prisoners of war, and finally it tries to conclude how many Italian and Austro-Hungarian soldiers could return home as “seriously ill patients” even before the end of the wars.

MŰHELY

KISS GÁBOR

AZ I. VILÁGHÁBORÚ OSZTRÁK–MAGYAR VESZTESÉGI ADATAINAK KEZELÉSE 1914-TŐL NAPJAINKIG

A 2010-es évek elején, közeledve az I. világháború kitörésének 100. évfordulójához a közvélemény érdeklődése egyre inkább a már-már elfeledett, az emberiség őskatasztrófájának tartott világégés történései felé fordult. A családi legendáriumok leginkább a hősi halált halt, hadifogságba esett hozzátartozók emlékét vagy a megsebesült családtagok történeteit őrizték meg. Az eltelt 100 esztendő azonban a generációkon átívelő emlékeket és történeteket mára többnyire oly mértékben elhomályosította, hogy a kései utódokra csak a déd- vagy üknagypapa neve, valamint az a pusztá tény maradt, hogy valamikor, valahol a háború sodrában odaveszett, hadifogságra jutott, ahonnét szerencsés esetben évek múlva hazatérhetett, illetve sebesülést szenvedett, vagy esetleg valamilyen a harctéri szenvedések következtében kialakult betegség kínozza. Érthető módon a mai hozzátartozó minél több adatot szeretne megtudni a keresett rokon I. világháborús sorsára vonatkozóan. A kutatás lehetséges, de nagyon nehéz, mert az I. világháború során szolgálatot teljesített magyarországi születésű, legénységi állományú katonák katonai anyakönyvi lapjait, vélhetően hadkötelezettségi koruk lejárta után megsemmisítették. Mégis, milyen forrásbázis áll rendelkezésünkre a kutatáshoz? A legnagyobb adatbázist a csak papír-alapon létező bécsi veszteségi iratanyag jelenti, amely manapság a bécsi Hadilevéltár leginkább keresett, egyben a legösszetettebb és legnehezebben kutatható irategyüttese. Azonban először is nézzük, mit is jelent a veszteség egy haderő számára. A haderő számára minden olyan eset, esemény, melynek során a katona végérvényesen vagy időlegesen elveszíti hadképességét, vagyis szolgálatképtelenné válik, veszteséget jelent. Az alábbiakban vegyük sorra ezeket az eseteket, amelyek mindegyike más és más nehézségeket okozott az akkori technikai feltételek közepette működő adminisztrációnak: elhalálozás; sebesülés, betegség; hadifogság; nyomtalan eltűnés.

Miben is jelentkeztek a nyilvántartási nehézségek? Az elhalálozás, a hősi halál egyértelműnek tűnik, de számos esetben előfordult, hogy a halottként nyilvántartott katona végül szerencsésen előkerült. A sebesültként vagy betegként regisztrált katona pedig a későbbiekben sérülésének, illetve betegségének következtében bármikor hősi halottá válhatott. A hadifogságba esés kezelése sem egyszerű feladat, hiszen ebben az esetben csak a hadifogságba jutást elkerült bajtársak vallomásai, valamint a hadifogolytáborokból, sokszor hónapokkal később érkező hírek jelentettek támpontot. Ráadásul a hadifogolyélet megpróbáltatásai során később ezerszámra hunytak el a fogságra jutott katonák. A legnehezebben kezelhető fogalom a nyomtalan eltűnés, hiszen ilyenkor csak annyi bizonyos, hogy az illető katona a bevetést követően nem jelentkezett alakulatánál. Ekkor tulajdonképpen az említett esetek bármelyike megtörténhetett.

Mindezek után talán nem meglepő, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Magyarország I. világháborús veszteségi adatait illetően csupán hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk. A Monarchia összegzett veszteségéről többféle statisztikát is ismerünk. A legismertebbek az alábbiak.¹

A cs. és kir. Hadügyminisztérium kimutatása szerinti veszteségi adatok:²

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
8 172 458 fő	905 299 fő	1 838 450 fő	837 483 fő	1 979 289 fő	5 060 521 fő

A m. kir. Belügyminisztérium számítása:

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
8 321 850 fő	1 524 062 fő	1 838 450 fő	nincs adat	1 693 009 fő	5 060 521 fő

Dr. Gaston Bodart statisztikus számítása:³

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
11 190 000 fő	1 047 000 fő	1 895 389 fő	332 950 fő	1 672 672 fő	4 998 011 fő

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a közös Hadügyminisztérium és a m. kir. Belügyminisztérium statisztikái csupán az összes veszteség tekintetében mutatnak azonososságot. A veszteség megoszlása azonban nagyarányú eltérést mutat. A kérdést sajnos nem áll módunkban eldönteni, mert a statisztikák alapját képező dokumentumok hiányosan maradtak fenn. A számok bár pontosnak tűnnek, csupán különféle számítások eredményei.⁴ A cs. és kir. Hadügyminisztérium irattárában ugyan található egy összesítés, amelyről tudható, hogy a kiadott veszteségi listák alapján készült, de ez csupán az 1918. április végi állapotot tükrözi. Az összesítést a bécsi Hadilevéltár felügyelete alatt működő Hadi Statisztikai Iroda (Kriegsstatistisches Büro) készítette.⁵

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
nincs adat	625 903 fő	1 369 084 fő	887 389 fő	812 413 fő	3 909 406 fő

A háborúból azonban még fél esztendő volt hátra. A haderő előtt olyan súlyos veszteségekkel végződött események álltak, mint az 1918. júniusi Piave menti offenzíva vagy

¹ Kézikönyv 1935. 328. o.; valamint *Bodart* 1919. 6. o.

² Ugyanezeket az adatokat közli: *Mike* 1927. 623–633. o.

³ Kézikönyv 1935. 328. o. Dr. Bodart, Gaszton (1867–1940) osztrák hadtörténész, statisztikus.

⁴ Egyfajta számítási módot Mike Gyula is közread: *Mike* 1927. 627. o.

⁵ KA Wien KM 10. Abt. 38-15/15-1918.

az októberi olasz ellentámadás. Nem beszélve a padovai fegyverszüneti egyezmény aláírásakor bekövetkezett félreértés vagy kommunikációs hiba nyomán olasz hadifogságra jutott több százezer katonáról.⁶ A dokumentum megjegyzést csupán a hadifogságba jutottak számához fűz, miszerint a Vöröskeresztnél ez idő szerint 400 000 azonosítatlan hadifogoly neve található. Az irat egyébként külön statisztikát közöl a cs. és kir. hadseregre, a m. kir. honvédségre, valamint az osztrák Landwehr veszteségeiről. A m. kir. honvédség veszteségi adatai az alábbiak:

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
nincs adat	35 325 fő	128 084 fő	146 789 fő	112 311 fő	422 509 fő

Magyarország veszteségi adatait szemlélve első látásra egyszerű a kép. Persze ebben az esetben is csupán beclésről beszélhetünk. A számítás alapjait itt sem ismerjük. A szakirodalom szerint a Trianon előtti Magyarország embervesztése a következő:⁷

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
3 800 000 fő	611 000 fő	743 000 fő	nincs adat	734 000 fő	2 088 000 fő

Természetesen a trianoni békeszerződést követően megmaradt országrészekre vonatkozóan is létezik számítás vagy inkább beclés.⁸

<i>Bevonultak száma</i>	<i>Hősi halált haltak</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Eltűntek</i>	<i>Hadifogságra jutottak</i>	<i>Összes veszteség</i>
nincs adat	116 762 fő	367 673 fő	41 419 fő	174 427 fő	700 281 fő

A fentiek alapján megállapítható, hogy Magyarország a Központi Hatalmak veszteségeinek tekintetében az 5. helyet foglalja el.⁹

A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal 1914 októberétől készített veszteségi kimutatókat. A számítások alapját a Hadügyminisztérium által időszakonként kiadott veszteségi listák képezték. Az első kimutató 1914. november 5-én került a Honvédelmi Minisztériumba, amit az első 38 kiadott veszteségi lista alapján készítettek.¹⁰ A listából nemzetiségek szerinti bontásban, százalékos arányban próbálták meg kigyűjteni az

⁶ Az 1918. november 3-án aláírt fegyverszüneti megállapodás nem azonnal, hanem másnap, november 4-én 15 órakor lépett érvénybe, amelyről a hadvezetés nem értesítette a csapatokat. Így a meglepett osztrák–magyar erők legalább 360 000 katonája esett hadifogságba.

⁷ Kézikönyv 1935. 325. o.

⁸ Kézikönyv 1935. 328–329. o.

⁹ Kézikönyv 1935. 325. o. A legnagyobb veszteséget Németország szenvedte el, 1 900 000 hősi halottjával és 4 200 000 sebesültjével. Ausztria a 800 000 hősi halottjával és 1 000 000 sebesültjével másodikként következik.

¹⁰ HL HM 18013/el.3-1914.

egyves veszteségi eseteket. Igaz, a hivatal elismerte, hogy számításaik számos bizonytalansági tényezőt tartalmaznak. Ráadásul a világháború folyamán az is előfordult, hogy osztrák Landwehr alakulatok magyarországi kiegészítést kaptak. Sajnos az ily módon kiegészített osztrák alakulatok magyar veszteségeiről nincs információnk. A statisztikák egy része a Honvédelmi Minisztérium 3., alapvetően a honvédség kiegészítésének ügyeivel, valamint veszteségi nyilvántartással is foglalkozó osztályának irattárában fennmaradt. Az egyik utolsóként fennmaradt, 1917 januárjában kiadott és alább közölt veszteségi számításuk az 1916. december 11-éig kiadott veszteségi listák alapján készült.¹¹

	<i>Cs. és kir. gyalogezredek</i>		<i>Honvéd gyalogezredek</i>		<i>Cs. és kir. és honvéd lovasság</i>		<i>hadifogságba esettek</i>
	<i>hősi halált haltak</i>	<i>sebesültek</i>	<i>hősi halált haltak</i>	<i>sebesültek</i>	<i>hősi halált haltak</i>	<i>sebesültek</i>	
magyar	48,1%	47,2%	57,3%	58,3%	69,9%	69,9%	46,1%
német	10,4%	10,6%	11,6%	11,6%	7,6%	7,6%	10,6%
szlovák	9,5%	9,3%	7,5%	7,1%	3,2%	3,2%	9,4%
román	15,5%	15,1%	7,9%	8,0%	2,4%	2,4%	15,5%
rutén	1,8%	1,7%	1,5%	1,5%	0,2%	0,2%	2,3%
horvát	7,4%	8,1%	6,5%	6,2%	8,8%	8,8%	8,2%
szerb	5,2%	5,8%	4,7%	4,4%	3,7%	3,7%	5,8%
egyéb	2,1%	2,2%	3,0%	2,9%	4,2%	4,2%	2,1%

A statisztikák bizonytalanságának egyik alapvető oka rögtön a veszteségi adatok kezelésében keresendő. Bár a nyilvántartás szempontjából elsöre okos döntésnek bizonyult a központi nyilvántartás megszervezése, vagyis, hogy veszteségi nyilvántartással csak a cs. és kir. Hadügyminisztérium foglalkozott. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium, illetve az osztrák cs. kir. Védelmi Minisztérium (Verteidigungsministerium) veszteségi adatgyűjtést nem végzett. Bár a Honvédelmi Minisztérium elnöki 1.a. osztályának kebelében 1917 februárjában létrehoztak egy statisztikai csoportot, melynek felállításáról Szurmay Sándor m. kir. honvédelmi miniszter 1917. március 4-én kelt levelében értesítette Alexander Krobotin cs. és kir. hadügyminisztert.¹² A statisztikai csoport a veszteségi listák alapján veszteségi számításokkal is foglalkozott, de a csoport által jegyzett számítások ez idáig még nem kerültek elő. Mivel a háború gyors befejezésének lehetősége hamar szertefoszlott és a veszteségi adatok egyre növekedtek, az adatok feldolgozásával a Hadügyminisztérium apparátusa egyre nehezebben tudott megbirkózni. Az adatokat, egyfelől a bécsi cs. és kir. Hadügyminisztérium 10. osztálya keretében, a mozgósításkor felállított veszteségi csoport (Verlustgruppe), amely 1917 júniusától 10. veszteségi lista osztály néven működött (Verlustlistenabteilung),¹³ másfelől az Osztrák–Magyar Vöröskereszt

¹¹ HL HM 1204/el.3.-1917.

¹² KA KM 38-15/3-13-1917.

¹³ Reichl 2007. 50. o.

bécsi központja dolgozta fel. A Vöröskereszt bevonása a nyilvántartásba, ahol elsősorban a sebesültekre, betegekre és a hadifogságba esettekre, valamint 1915 decemberéig a hadisírokra vonatkozó adatokat is gyűjtötték, kézenfekvő volt.¹⁴ A katonai adminisztráció persze több-kevesebb sikerrel megpróbálkozott az egyre növekvő veszteségi jelentésáradat feldolgozásával. A legnagyobb gondot a hadifogságba esettek egyre szaporodó száma jelentette. Ezért 1915 februárjában a 10. osztály mellett felállították a csak hadifogolyügyekkel foglalkozó 10. hadifogoly osztályt (10. Kriegsgefangenenabteilung), amely a csapatoktól beérkező hadifogságba esettekre vonatkozó adatokat dolgozta fel, valamint a téma elvi ügyeivel foglalkozott, beleértve a Monarchia területén lévő idegen hadseregbeli hadifoglyok ügyeit is.

A kimutatások bizonytalanságának másik oka a csapattestek veszteségi nyilvántartásaiban keresendő. Egyes csapattestek ugyanis nyilvántartásaikat pontatlanul vagy egyáltalában nem vezették. Hazai Samu honvédelmi miniszter 1916. március 21-én kiadott körrendelete¹⁵ szerint olyan ezred is volt, amely 1914 októbere óta nem terjesztett fel veszteségi jelentést, egy másik pedig az első veszteségi jelentését csak 1914 végén küldte be. A hiányosan beküldött jelentések száma is jelentős volt. Például egy ezred összesen 19, egy másik ezred 27 elesettet jelentett be, miközben ugyanazon ezredek póttesteinél 855, illetve 978 katonát tartottak nyilván elesettként. A körrendelet ugyan felszólította az érintett csapattesteket a hiányosságok pótlására, de az eredményről nincs tudomásunk.

A veszteségi nyilvántartás pontos vezetésének alapfeltétele a hősi halált halt katona azonosíthatósága. Ennek érdekében minden katonát elláttak egy úgynevezett azonosító jeggyel, amit egy fémtokba téve a jobb nadrágzseb mögé bevarrva, egy zsinórral a nadrághoz erősítve kellett tartani. Az azonosító jegyen kezdetben a következő adatokat tüntették fel: csapattest, név, vallás, sorozási év, anyakönyvi lap száma, illetőségi hely (település, megye, ország), születési év. Később a feltüntetett adatokat kibővítették a rendfokozat, a születési hely és a beadott oltások¹⁶ adatainak, valamint az elhalálozás esetén értesítendő megjelölésével. Az adatokat latin betűs írásmóddal,¹⁷ javítások mellőzésével kellett feltüntetni. A harctéren hősi halált halt katona adatait az azonossági jegy alapján a tábori lelkészek vagy az egészségügyi szolgálathoz tartozók jegyezték fel az úgynevezett haláleseti beadványba, amely a halotti anyakönyvbe történő bejegyzés alapja volt. A dokumentumon feltüntették a temetést végző lelkész, valamint a halálesetet igazoló tanúk neveit. Az azonossági jegy a temetésig a hősi halottnál maradt. Persze gyakorta előfordult, hogy az azonossági jegy, különösen a harcok szünetében, elegendő idő hiányában végzett tömeges temetésekkor vagy a temetetlenül maradt halottak esetében a halottnál maradt. Ilyenkor általában a halálesetet nem is regisztrálták, így az illető katonát legfeljebb eltűntként jegyezheték fel.

A harctéri hősi halottakat szerencsés esetben azonosítva, temetési helyüket megjelölve helyezték végső nyughelyükre. A temetők, sírhelyek létesítését 1915-től központi tájé-

¹⁴ 1915 decembere után a hadisírokkal önálló osztály foglalkozott. A vöröskereszt az addigi tevékenysége során keletkezett hadisírokra vonatkozó iratait átadta az újonnan felállított osztály számára.

¹⁵ HL HM 4465/eln.3-1916.

¹⁶ A világháború során az osztrák–magyar haderőben a tifusz, a kolera, valamint a himlő ellen alkalmaztak védőoltást.

¹⁷ A korszak német nyelvű írásbelisége általában a gót betűs írásmódot használta, ami egy németül nem tudó számára gyakorlatilag olvashatatlan volt.

koztatók segítették, melyekben meghatározták a fejfák, sírhantok, emlékművek formáját, anyagát. A lehetőség szerint jól látható, feltűnő helyen, például facsoportok szomszédságában vagy erdei tisztáson létesített harctéri temetőt lehetőség szerint fa- vagy kőkerítéssel vették körül. Az egyszerű sírhantokat fakeresztekkel jelölték meg. A tömegsírok fölé kőből készült emlékműveket emeltek.¹⁸ A harcérintkezéstől távolabb eső temetők első sorban az egészségügyi intézmények tevékenységéhez, vagyis az elsősegély-helyekhez, tábori kórházakhoz, gyengélkedőházakhoz kapcsolódtak. Ezeket a temetőket első sorban az adott település temetője mellett vagy annak területén, attól leválasztva alakították ki. Ahol ez nem volt lehetséges, a temető területét a település mellett, útról vagy vasútról jól látható helyen, de attól megfelelő távolságra jelölték ki. A temető kialakításánál katonaszerű egyszerűségekre törekedtek. Az egyforma sírok egymástól azonos távolságra, meghatározott sorokban sorakoztak. A temető központi része rendszerint a bejáratnál szembe került, és a temető fő útvonala is ide vezetett. A központi rész lehetett egy kápolna vagy egy nagyobb kereszt, illetve emlékmű. A temetőkben lehetnek egyes sírok, amelyeket például csoportokra vagy sorokra osztottak, illetve tömeg- vagy gyűjtősírok, amelyekbe megkülönböztetés nélkül több hősi halott is került. A tiszteket és a különösen hősiességüket tanúsított legénységi állományt lehetőség szerint mindig egyes sírba temették.¹⁹

A kiadott tájékoztatók, előírások ellenére az osztrák–magyar katonatemetők, sírhantok meglehetősen változatos képet mutattak, mert a megfelelő szakemberek sok esetben nem álltak rendelkezésre, bár a hősi temetők tervezési és kivitelezési munkálatai során a katonai szolgálatra behívott képzőművészek, építészek, kőfaragók szakértelmét igyekeztek igénybe venni. A hadvezetőség látva és megértve a nehézségeket, a temetők egységesítésének tervét a háborút követően is megvalósíthatónak vélte. Persze a tervek között egy vesztes háború lehetősége fel sem merült.

Hogyan is alakult a veszteségi nyilvántartás folyamata? A csapatoktól alapvetően két irányból érkeztek veszteségi adatok a központi nyilvántartásba. A csapattestek²⁰ gazdasági hivatalai meghatározott időszakonként, általában hetente vagy jelentősebb harcselekményeket követően készítették el veszteségi jelentéseiket, amelyeket a kiegészítésük szerint illetékes hátországi katonai parancsnokságokon keresztül a Hadügyminisztérium 10. osztályához juttattak el. A csapattestek tábori lelkészei vezették a halotti anyakönyveket. Az egészségügyi intézmények halotti anyakönyveit az intézmények lelkészei vezették. A halotti anyakönyvek rendszerint három példányban készültek. Az 1. példány a harctéren működő hadsereg tábori lelkészének őrzésébe, a 2. példány a csapattest békeállomáshelye szerint illetékes tábori püspökség székhelyére került, a 3. példányt a bécsi székhelyű Apostoli Tábori Vikáriátus (Apostolisches Feldvikariat) kapta meg.

A betegekről és sebesültekről az egészségügyi intézmények a Vöröskereszt bécsi központjához továbbították az adatokat. A hadifogságba jutott adatait szintén a Vöröskereszt bécsi központja tartotta nyilván. A tudomására jutott adatokat feldolgozta,

¹⁸ Reichl 2007. 92–95. o.

¹⁹ Reichl 2007. 96–99. o.

²⁰ A katonai alakulatok középső szervezeti elemei. Az I. világháború során alapvetően az ezred, illetve az önálló zászlóalj tartozott ebbe a csoportba. Például egy gyalogezred 3 vagy 4 zászlóaljból állt. 2 ezred alkotott egy dandárköteléket, 2 dandár, vagyis 4 ezred pedig egy hadosztályt képezett. Egy gyalogzászlóalj kötelékébe általában 1000–1500 fő tartozott.

majd megküldte a Hadügyminisztérium 10. osztályához. (Az adatokat egyébként a hadviselő felek nemzeti öröskeresztes szervezetei kölcsönösen eljuttatták egymáshoz.)

A 10. osztály által összesített veszteségi adatokat a Hadügyminisztérium által időszakonként kiadott veszteségi listák adták közre. Az 1. szám 1914. augusztus 12-én látott napvilágot. Megjelentetése, különösen a kezdeti időszakban, számos nehézségbe ütközött. A legnagyobb gondot az óriási érdeklődéshez képest a kevés példányszám jelentette, az első számokat 110 000 példányban jelentették meg.²¹ Ezért a nyilvánosságra hozatal napján gyakorta tömegek váraкоztak a kihirdetésre. A többségnek persze nem jutott a kiadványból, így a hirdetőoszlopokra kiragasztott listából próbált információhoz jutni. A tumultuózus jelenetek következménye sokszor tettelegesség lett. Később a listákat a sajtó is közölte, ily módon az érdeklődők számára könnyebben hozzáférhetővé vált. A napisajtóban történő közlés mellett érvelt Tisza István is, aki táviratban kérte a cs. és kir. hadügyminiszter segítségét.²² Később, 1914 októberében a cs. és kir. hadügyminiszter, Alexander Krobatin tábornagyszernagy furcsa mód a kiadás beszüntetését javasolta, amit a magas kiadási költségekkel, valamint azzal indokolt, hogy a sajtó amúgy is nyilvánosságra hozza, sőt, sokszor előbb, mint ahogy a hivatalos lista megjelenik, ráadásul a listák pontatlanok is. A javaslatot végül elvetették, bár az elkövetkezendő években is sokszor szóba került a kiadvány megszüntetése, illetve a kiadás korlátozása.²³ Végül a kiadvány összesen 708 számot ért meg.²⁴ Az utolsó számot 1919. január 29-én adták ki. A listák több millió hősi halott, eltűnt és hadifogságra jutott tiszt és legénységi állományú katona alapadatait tartalmazzák. Az adatsorok azonban sokszor hiányosak voltak, ami azt jelenti, hogy a hiányos adatokkal feltüntetett katona ma már azonosíthatatlan. Főleg a gyakori vezetéknevű személyek esetében nehéz az azonosítás, mert akkoriban a legénységi állományúak születési adatait legfeljebb a születési év és hely megjelölésével tartották nyilván.

A sebesültekről és betegekről a Vöröskereszt bécsi székhelyű Közös Központi Tudakozó Irodája (Gemeinsames Zentralnachweisebüro) jelentetett meg névjegyzékeket. Az 1. szám 1914. augusztus 24-én jelent meg, amelyet további 545 szám követett, így 1917. november 23-áig, az utolsó szám megjelenéséig 546 számot adtak ki.

Mindkét kiadvány közös jellemzője, hogy nem készült hozzájuk összevont névmutató, csupán bizonyos időszakonként kiadott, sorszámozott betűsoros névjegyzékek, amelyek elkülönítve sorolják fel a tiszteket és a legénységi állományhoz tartozókat. E kiadványok tulajdonképpen használhatatlanok, ugyanis a keresést kérő hozzátartozók ma már az elhalálozás vagy a sebesülés idejét nem ismerik. Ők éppen ez után érdeklődnek. Az elmúlt években elsőként a Cseh Nemzeti Könyvtár, majd az Osztrák Nemzeti Könyvtár digitalizálta az anyagot, és honlapjaikon ingyenesen hozzáférhetővé tették. A kutatást karakterfelismerő program teszi lehetővé, bár a program bizonytalansága miatt a haté-

²¹ KA KM 10. Abt. 38-15/9-5-1914.

²² KA KM 10. Abt. 38-15/6-1914.

²³ KA KM 10. Abt. 38-15/8-3-1915.

²⁴ A kiadvány fenntartása mellett érvelt a m. kir. belügyminiszter, Sándor János is, aki így vélekedett: „bár a veszteségi kimutatások gyakorlati szempontból sok tekintetben fogyatékosak és az érdekeltek is rendszerint hozzátartozóikról már a jegyzékek nyilvánosságra bocsátása előtt értesítve lesznek, mindazonáltal mivel a nagyközönség e jegyzékekhez hozzászólt, nézetem szerint az azok kiadásának megszüntetésére vonatkozó javaslatot a magam részéről nem tartom elfogadhatónak.” KA KM 10. Abt. 38-15/9-11-1914.

konyság igencsak megkérdőjelezhető. Természetesen a fentebb említettek miatt a kiadott veszteségi listák korántsem nevezhetőek teljes körűeknek.

A veszteségi lajstromok megjelenésével egyidejűleg a Hadügyminisztérium a kiadott lajstromokat elküldte az összes törvényhatóság számára is, majd a törvényhatóságok a lajstromok alapján értesítették az érintett hozzátartozókat.²⁵ A katonai adminisztráció 1916 nyaráig nem küldött értesítést a családtagok számára. A cs. és kir. Hadsereg Főparancsnokság azonban 1916. június 7-én úgy intézkedett,²⁶ hogy ezentúl a halotti anyakönyveket vezető tábori lelkészek tábori levelezőlapon kötelesek értesíteni a hozzátartozókat. Azonban a halál helyét és az eltemetés helyét sokszor nem tüntethették fel, mert a katonai szempontok ezt nem tették lehetővé. A szűkszavú értesítést a tábori lelkész hivatalos pecsétje és aláírása zárta. Persze az is előfordulhatott, hogy egy gondos parancsnok saját elhatározásából értesítést küldött az otthoniaknak, gyakorta mellékelve az elhunyt hozzátartozó kisebb személyes tárgyait, iratait is.

A bécsi Hadilevéltár I. világháborús veszteségi anyagának jelentősebb fondjai az 1920-as és 1930-as években kerültek a bécsi Hadilevéltár őrizetébe, amelyek a becslések szerint 40 millió különféle veszteségi feljegyzést őriznek.²⁷ A legnagyobb terjedelmű fond az úgynevezett fonetikus gyűjtemény, amit a „fogyatéka jutott” elsősorban sebesültek, betegek, hadifogságra jutottak és ezek mellett hősi halált halt és eltűnt katonák vezetékneveit alapul véve, kiejtés szerint próbáltak meg több-kevesebb sikerrel összeállítani. A feldolgozó munka eredetileg a Vöröskereszt bécsi Közös Központi Tudakozó Irodájában, illetve ugyanezen szervezet információs irodájában (Auskunftsbüro) folyt.²⁸ A hatalmas mennyiségű, különböző formátumú, de nagyjából azonos alakú, általában kézzel írt, gót betűs feljegyzések összesen 6486 dobozt töltenek meg. A dobozok egyenként 1500-2000 darab feljegyzést, cédulát tartalmaznak. A kutatás az említett fonetikus rendszer bonyolultsága miatt igencsak nehézkes, sokszor a keresett nevet szinte lehetetlen fellelni. Az eredményes kutatómunka tehát feltétlenül sok tapasztalatot és kitartást igényel. Például a Bíró vezetéknevű a Bizer feliratú dobozban keresendő, a Csizmadia pedig a Cinalir feliratúban.

A következő fond az úgynevezett Matrikenkartei gyűjtemény, amely többségében a levéltár őrizetében lévő, I. világháborús halotti anyakönyvekből kigyűjtött hősi halottak neveit tartalmazza a születési és katonai alapadatokkal. A kiállított karton a halotti anyakönyv folyószámának, valamint az adott oldal számának a jelzetét is feltünteti. Így az anyakönyvet a megadott oldalszámnál felülvéve hozzájuthatunk a teljes, bejegyzett adatsorhoz, vagyis szerencsés esetben megtudhatjuk a halál idejét, okát és az eltemetés helyét is. Az 1230 darab dobozt felölelő gyűjtemény dobozonként megközelítőleg 1000 kartont foglal magába. A kartotékrendszer felépítését vélhetően a 10. veszteségi lista osztály végezte, szintén fonetikus módszerrel. A kutatás azonban ebben a fondban a fonetikus gyűjtemény esetében ismertettnél jóval egyszerűbb. Elsősorban azért, mert a kialakított szabályokat következetesen betartották.

²⁵ A KM 10. osztályának a veszteségi lajstromok kiadására vonatkozó, 1912. december 15-én napvilágot látott 1296-1912/res. számon kiadott rendelkezése megtalálható az osztály 1917. évi irattárában a 38-15/3-22-1917. szám alatt.

²⁶ HL HM 10125/el.3-1916.

²⁷ *Tepperberg* 2006. 10. o.

²⁸ A magyarországi iroda Budapesten, a IV. kerület, Váci-út 38. szám alatt működött.

A Totenkartei nevű gyűjtemény alapján véve az alakulatoktól beérkezett veszteségi listák feldolgozása során keletkezett, de a hadifogságban elhunytakra vonatkozóan is szép számmal tartalmaz adatokat. Az 1095 doboznyi, azonos méretű és nagyrészt azonos formátumú, név szerint összerakott kartonokból álló fond dobozonként 1000-1200 hősi halott nevét, születési és halálozási adatait őrzi. A kartonok sok esetben utalnak a csapattesttől beérkezett, majd a 10. osztálynál irattározott veszteségi lista iktatószámára is. Így amennyiben a hivatkozott veszteségi lista fennmaradt, könnyen ellenőrizhetjük a kartonon szereplő adatokat, ami például olvasási bizonytalanság esetén hasznos segítséget nyújthat – ez bizony az elmúlt évszázad során megfakult, ceruzás gót betűs írásképp miatt könnyen előfordulhat. Egy személyről akár több kartont is őríz a gyűjtemény.

A hadifoglyokra vonatkozó fond több állagból tevődik össze. Az alapvetően név szerint, szintén a fonetikus rendszert alkalmazva összeállított cédulakatalógust jelentő gyűjtemény több mint 1500 dobozt, dobozonként legalább 2000 névkartont tartalmaz. Az anyag alapvetően a Vöröskereszthez beérkező hadifogolylisták feldolgozásával keletkezett, az eredeti szándék szerint országonkénti bontásban. Mára azonban igencsak összekeveredett. A legnagyobb három állagban, amely eredetileg az orosz hadifogságba jutottak adatait őrízte volna, szép számmal találhatunk olasz, szerb vagy akár angol hadifogságba kerülteket is. A kartonok sajnos sok esetben hiányos adatokkal rendelkeznek, sőt gyakorta a feltüntetett nevek is pontatlanok, ami nem meglepő, hiszen a névlistákat készítő orosz, szerb vagy olasz írnok számára a magyar vezetéknevek leírása nehéz feladat volt. A kartonokon elvileg feljegyezték a személyi adatokat és katonai alapadatokat (csapattest és alegység száma), a rendfokozatot, illetve a fogságba esés helyét és idejét, valamint a hadifogolytábor nevét. A kartonok hátoldalára néha még a hozzátartozók neveit és címeit is feljegyezték. Sajnos, a kartonok egy részét azonban hiányosan töltötték ki. A hadifogságból történt elbocsátás idejét információ hiányában nem rögzítették.²⁹ A gyűjtemény egy személyről akár több kartont is őrízhet, attól függően, hogy az illető hány hadifogolytáborban raboskodott. A cédulakatalógus alapját képező listák közül csak az Oroszországból származóak maradtak fent. Az 1914 és 1917 közötti időszakban keletkezett iratanyag 85 doboznyi legénységi és 5 doboz tisztii állományú névlistát tartalmaz.

A m. kir. Honvédelmi Minisztérium 3. osztálya csak a hadifogságban elhunyt, azonosíthatatlan magyar állampolgárságú katonák személyi adatainak a kiderítésével, gyűjtésével foglalkozott.³⁰ A nemzetközi Vöröskeresztől hiányos adatokkal érkező hadifogolykartonokat, előbb a *Rendeleti Közlönyben*, majd 1917. március 1-jétől rendszeresen a *Budapesti Közlönyben* tették közzé.³¹ Végül az utóbbi közlönyben történt megjelentetés bizonyult hatékonyabbnak, mert ebben az esetben nemcsak a honvédség, hanem a nagyközönség számára is elérhetővé váltak az azonosításra várók adatai. A hozzátartozók pedig aggódva böngészhették a megjelentetett listákat, remélve, hogy rábukkannak szeretteikre. A hozzátartozók által azonosított katonák adatai visszakerültek a Honvédelmi Minisztériumba, majd az adatokat a bécsi Hadügyminisztérium 10. veszteségi osztályára küldték. Sajnos a listák egy példányban készültek, ezért Magyarországon nem maradtak fenn.

²⁹ Az Ausztria területéről származókról, pontosabban az Ausztriába hazatértekről külön cédulakatalógus áll rendelkezésre (Heimkehrkarten).

³⁰ HL HM 2057/eln.3-1917.

³¹ Uo.

Az eltűntekről összeállított cédulakatalógus alapját a csapattestek veszteségi jelentései adják. A bécsi Hadilevéltár a jelentésekből kigyűjtött, eltűnt katonák adatait tartalmazó cédulákat csapattestenkénti bontásban, azon belül név szerint betűrendbe sorolva őrzi. A dobozonként legalább 1500 kartont rejtő anyag összességében 166 dobozból áll. A kartonok szerencsés esetben a személyi adatokat és az eltűnés helyét, valamint idejét is közlik.

A katonai egészségügyi intézményekben ápoltakról kiállított, úgynevezett előjegyzési lapokat (Vormerkblätter), amelyek tulajdonképpen a személyi adatok feltüntetése mellett a betegsége, illetve a sebesülésre vonatkozóan adnak tájékoztatást, vélhetően a háborút követő időszakban próbálták meg név alapján betűrendbe sorolva egyetlen fondban egyesíteni. A feladat azonban kivitelezhetetlen vállalkozásnak bizonyult. Sohasem készült el. A gyűjtemény csupán 755 doboznyi, dobozonként megközelítőleg 1500 lapot tartalmaz, amely így legalább kutatható. Az anyag egy személyről itt is több feljegyzést őrizhet, attól függően, hogy az illető hányszor állt kórházi kezelés alatt. A fennmaradó, egészségügyi intézményenként lerakott, több ezernyi dobozt magában foglaló iratanyag gyakorlatilag kutathatatlan. Hiszen ki emlékszik ma már arra, hogy a keresett hozzátartozót melyik egészségügyi intézményben kezelték?

A bécsi Hadilevéltárban lévő halotti anyakönyveket, vélhetően a már említett okból, három sorozat őrzi. Persze a sorozatok korántsem teljeskörűek. A csapattestektől és a különféle egészségügyi intézményektől származó, 1. számú sorozatként nyilvántartott halotti anyakönyvek közül legkevesebb 150 kötet tartalmazhat magyar állampolgárokra vonatkozó adatokat.³² Ehhez a sorozathoz nem készült külön cédulakatalógus. A csapattestenként, illetve az egészségügyi intézményenként rendezett kötetekben névmutatók segítségével lehet kutatni. Egy kötet több évfolyamot is magában foglal, így előfordulhat, hogy egy adott kötetben nem összevont névmutató, hanem évente készített, ezért több névmutató is található. Sajnos a sorozat anyakönyveinek 90%-ában csupán az 1916. esztendő végéig találhatunk bejegyzéseket. A m. kir. honvédség csapattestei esetében pedig csupán egyetlen anyakönyv maradt fenn, amely néhány, a trianoni határon kívül eső békehelyőrséggel rendelkező gyalogezred hősi halottairól nyújt töredékes adatokat. A 2. sorozat a csapattestek és az egészségügyi intézmények nevének feltüntetése nélkül, 5010 db világháborús, különböző terjedelmű halotti anyakönyvből áll. A kötetekhez névmutató katalógust készítettek, amely nem más, mint a Matrikenkartei elnevezésű, az előbb említett gyűjtemény. A 3. sorozat hasonló a 2. sorozathoz, de ma már kideríthetetlen okból „N” megjelölést kapott és 1999 db anyakönyvet foglal magába. A kötetekből kiírt hősi halottak nevei szintén a Matrikenkartei gyűjteménybe kerültek.

A hadisírok nyilvántartását kezdetben decentralizáltan a hadtest-parancsnokságok és a katonai parancsnokságok szervezeteiben létrehozott hadisírokkal foglalkozó osztályok, felügyelőségek (Kriegsgräberabteilungen, Kriegsgräberinspektorate) végezték, majd szintén központilag próbálták kezelni a kérdéskört, vagyis ebben az esetben is csak a cs. és kir. haderő kötelékében folytattak ilyen jellegű feldolgozó munkát. Ezért 1915 decemberében a cs. és kir. Hadügyminisztérium kebelében felállították a 9. hadisírokkal foglalkozó osztályt (9. Kriegsgräberabteilung),³³ ami az említett szervezetek munkáját volt

³² Az összesen 5301 kötetből álló sorozatban a XVII. század elejétől találhatunk születési, keresztelési, házassági és halotti anyakönyveket.

³³ Reichl 2007. 42. o.

hivatott felügyelni, illetve adataikat központilag összegyűjteni. Az osztály szervezetében a következő változás 1916 decemberében következett be, amikor egyesítették az akkor létrehozott 10. veszteségi lista osztállyal (10. Verlustlistenabteilung). Az információgyűjtést, dokumentálást azonban továbbra is a harctéren működő hadtestparancsnokságok, illetve a hátszágban a békebeli hadtestparancsnokságok helyén létrehozott katonai parancsnokságok említett osztályai, felügyelősegei folytatták.

Az elkészített temetőkataszterek, névjegyzékek, helysínrajzok javarésze sajnos megsemmisült. A bécsi Hadilevéltárban csupán 351 doboznyi irat maradt fenn. Az iratokat országokénti bontásban, a települések nevei szerint betűrendben lerakva őrzik. A kutatást az országoként vezetett település szerinti névmutatók segítik. Az anyaghoz jelenleg számítógépes adatbázis készül. Mostanáig az osztrák kollégák az Albánia, Ausztria, az egykori Csehszlovákia és Jugoszlávia, valamint Oroszország, Ukrajna és Lengyelország, valamint az Olaszország területén lévő osztrák–magyar katonatemetőkkel, illetve hadsírokkal rendelkező települések névmutatóit dolgozták fel. Az osztály tevékenysége során keletkezett iktatott iratok mennyisége a fent jelzethnél jóval nagyobb. A cs. és kir. Hadügyminisztérium fondjában fennmaradt 389 doboznyi irattár nagyrészt az osztályhoz érkezett egyéni megkereséseket tartalmazza.

1917 áprilisában a cs. és kir. Hadügyminisztériummal egyeztetve a Honvédelmi Minisztérium elhatározta, hogy létrehoz egy temetőkatasztert,³⁴ amely a Magyarországon eltemetettek mellett a harctéren hősi halált haltak adatait is tartalmazni fogja. Az 1917 októberében megkezdődött szervezési munka során a szakemberek egy két tisztből és 42 írnokból álló csoport létrehozását tervezték. A három hónaposra tervezett intenzív munka során a háború kitörése óta eltelt időszak adatait dolgozták volna fel. Végül 1917. november végén a pozsonyi honvédkerületől csak 15 irodai szolgálatra alkalmas legénységi állományú katonát küldtek Bécsbe. A csoport a bécsi Hadügyminisztérium 10. veszteségi osztályán a magyar honosságúak veszteségi adatait gyűjtötte. A „Honved-Gruppe”, vagyis a magyar csoport bécsi tevékenységéről ugyan van tudomásunk, de az általuk végezhető feldolgozás eredménye sajnos nem maradt fenn.³⁵

A következő vizsgálandó kérdéskör a veszteségi iratok magyarországi kezelése a világháború alatt és utáni időszakokban.

Eddigi kutatásaim során csupán egyetlen iratra bukkantam, amely arról tanúskodik, hogy 1915 augusztusában egy nagybecskereki nyomdatulajdonos, Pleitz Pál a m. kir. honvédelmi miniszternél indítványozta a magyar veszteségi adatok kiadását. Igaz, a kiadvány alapját, más nyilvántartás nem lévén, az igencsak pontatlan veszteségi lajstromok adatai szolgáltatták volna. A munka azonban a cs. és kir. Hadügyminisztérium ellenvétele miatt nem indulhatott meg, pontosabban az erre vonatkozó döntést későbbre halasztotta, ami végül sohasem született meg.³⁶ Az I. világháborút követően, az 1920-as években kísérletet tettek a veszteségi adatok összegyűjtésére. Ennek eredménye a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött közel 400 db különféle halotti anyakönyv. Az anyakönyvek csapattestenként, illetve egészségügyi intézményenként rendezettek. Sajnos az anyakönyvek-ből készített legalább 200 000 nevet tartalmazó, név szerint kialakított betűrendes kata-

³⁴ HL HM 9161/el.n.3-1917.

³⁵ HL HM 2158/el.n.3-1917.

³⁶ KA KM 10. Abt. 38/15-11-2-1915.

lógust az 1950-es években megsemmisítették, illetve az adatokat tartalmazó cédulákat az akkori időkre jellemző papírhiány miatt elsősorban budapesti tudományos intézmények között, mivel a hátoldaluk üres volt, szétosztották jegyzetpapírnak. A Hadtörténelmi Levéltárnak az elmúlt évtizedekben csupán néhány 100 darabot sikerült visszaszereznie. A katalógus hiánya miatt a gyűjteményben történő kutatás szinte lehetetlen vállalkozás volt, hiszen az eltelt évszázad során a legtöbbször a keresett hősi halott csapatteste, annak hadrendi száma feledésbe merült.

Az I. világháború során szolgálatot teljesítettek utáni érdeklődés, ami nemcsak a hősi halottakra irányult, a '90-es évektől ismét felélénkült. Jelentős társadalmi igény miatt a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum a Honvédelmi Minisztérium támogatásával 2012-ben megkezdte a világháború során kiadott hivatalos veszteségi lajstromok kereshető adatbázisba történő feldolgozását, amit a már említett összevont névmutató hiánya tett szükségessé.

Az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottságtól kapott támogatás, illetve az akkori három stratégiai partner, a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, a HM Társadalmi Kapcsolatok Hivatala és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára között született megállapodás értelmében a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 2015-ben feladatul kapta az 1914 és 1918 közötti magyar katonai áldozatvállalás adatainak feltárására, rendszerezésére és közzétételére irányuló munka koordinálását. A megállapodásnak, valamint a Centenárium Emlékbizottságtól kapott rendszeres támogatásnak köszönhetően a munka 2015-től jelentősen felgyorsult, majd 2018-ban Budapest Főváros Levéltára is csatlakozott a feldolgozási programhoz. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 2012-ben indult részprojekthez 2018 novemberéig levéltári és könyvészeti dokumentumok alapján feltárta, adatbázisba rendszerezte az I. világháborúban megsebesült, eltűnt, megbetegedett és hadifogságba esett magyar honosságú, azaz a Magyar Királyság területén született katonák adatait. A határainkon is túlmutató feltáró munka eredményeképpen elkészült adatbázis öt feldolgozható forráscsoportra támaszkodik:

- hivatalosan kiadott veszteséglista,
- a Hadtörténelmi Levéltárban található halotti anyakönyvek,
- a bécsi Hadilevéltárban található halotti anyakönyvek,
- a pozsonyi Hadtörténelmi Levéltárban található halotti anyakönyvek,
- a bécsi Hadilevéltárban őrzött temetőkataszteri iratanyag.

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban hat esztendeig tartó digitalizálási és feldolgozási munka eredményeképpen jelenleg összességében több mint 1 millió 500 ezer magyar honosságú katonára vonatkozó feldolgozott adatsor, vagyis több mint 1 millió 500 ezer veszteségi esemény áll rendelkezésünkre. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára megyei tagintézményei által, valamint Budapest Főváros Levéltára az együttműködés keretében az I. világháborúval kapcsolatos polgári halotti anyakönyvi adatokat gyűjtötte össze. A feldolgozott adatsorok, azaz az eltűnt, megsebesült, hadifogságba esett és hősi halált halt katonák adatai informatikai értelemben egyetlen rendszert alkothatnak majd: a „Magyar Katona áldozatvállalása a Nagy Háborúban” adattár szabadon kutatható adatbázis formájában elérhető. Ez az összefüggő, de egyes elemeiben külön is kereshető, tudományos alapon rendszerezett, alap kutatásokon nyugvó információtömeg szinte minden magyar család számára tartalmaz majd ismereteket, amelyeket a közös katonai múlt összeköt, határokon innen és túl.

BIBLIOGRÁFIA

- Bodart* 1919. *Bodart, Gaszton*: Kriegsverluste einst und jetzt. Wien, 1919.
- Kézikönyv 1935. A világháború kézikönyve 1914–1918. Összeállította *De Sgardelli Caesar*. Budapest, 1935.
- Mike* 1927. *Mike Gyula*: A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. *Statisztikai Közlemények*, 1927. 7. sz. 623–633. o.
- Reichl* 2007. *Reichl, Thomas*: Das Kriegsgräberwesen Österreichs-Ungarns im Weltkrieg und die Obsorge in der Republik Österreich. Das Wirken des Österreichischen Schwarzen Kreuzes in der Zwischenkriegszeit. Dissertation. Wien, 2007.
- Tepperberg* 2006. *Tepperberg, Christoph*: Quellen zur genealogischen Forschung im Kriegsarchiv Wien. Wien, 2006.

RÖVIDÍTÉSEK

Abt.	Abteilung
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM	Honvédelmi Minisztérium
KA	Kriegsarchiv, Wien
KM	Kriegsministerium

Gábor Kiss

HANDLING THE DATA OF LOSSES OF WORLD WAR ONE FROM 1914 UNTIL NOW

(Abstract)

In the beginning of the 2010s, near the centenary of the outbreak of World War One, the public opinion gradually turned toward the events of the by then nearly forgotten Great War considered to be the arch-catastrophe of humanity. Family histories preserved mainly the memories of the deceased heroes and those who were taken prisoners or injured. Understandably, the relatives of used-to-be soldiers would like to learn more and more data about the fate of the soldiers of World War One. The research article outlines the remained statistics of the historical period, introduces the process of the registering of war losses, and presents the remained archival sources and research possibilities of the Great War. As a result of the 6-year-long research and elaboration work of losses done in the Hungarian Institute and Museum of Military History and in six partner institutions, today we have more than 1,5 million sets of data about soldiers of Hungarian citizenship. The database will soon be published and become available online to anyone.

**A II. VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYE A MAGYAR NEMZETI
MŰKINCSTÁR ALLOMÁNYRA, A KÖZ- ÉS MAGÁNGYŰJTEMÉNYEKBŐL
ELHURCOLT MŰVÉSZETI ALKOTÁSOK ÜGYEINEK
MINISZTERI BIZTOSSÁGA TEVÉKENYSÉGE
(II. RÉSZ)***

*További intézkedések a nyugatról vissza nem érkezett és keresett műtárgyak ügyében
(1947. július–1948. április)*

Dr. Jeszenszky Sándornak, a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága (továbbiakban: Jeszenszky-biztosság) vezetőjének természetesen rendelkezésére álltak az elajándékozott műtárgyra vonatkozó Szépművészeti Múzeum (SzM) irattári levelezései, így ismert volt számára azok hivatalos úton történt kikerülése a közgyűjteményből.¹ Ügyükben, az 1947. július 31-én a dr. Hahn Sándor hazahozatali kormánybiztos-helyettes számára készített emlékeztetőjéből kiderül, hogy rendelkezett valamilyen szintű ismeretekkel azok meglétéről is:

„1./ 1938-ban Horthy kormányzó Hitler Adolfnak ajándékozta Szinyei Merse Pál: Vénasszonyok nyara c. festményét. Tudomásom szerint ez a kép Hitler feltalált gyűjteményében megvan.

2./ A magyar kormány Ribbentrop külügyminiszternek ajándékozta a Szépművészeti Múzeum tulajdonában lévő Lenbach: Bismark (sic!) arcképet, továbbá Göring ötvenedik születésnapjára Adams: »Sétalovaglás előtt« című festményét adta ajándékba. Értesülésünk szerint mind a két festmény Göring hagyatékából a müncheni Collecting Ars (sic!) Point raktárába került.

Felhatalmazást kaptam a Kultuszminiszter Úrtól, hogy e képek visszaszerzése ügyében, azok visszavásárlására az amerikaiaknak ajánlatot tegyek. Feltételezhető, hogy inkább jelképes összegben lehetne kiegyezni, miután a külföldi árakra nem lenne fedezetünk. Tisztelettel felkérem Tanácsnok urat, hogy ez ügyben az amerikaiakkal tárgyalást kezdeni szíveskedjék.²²

Ugyanaznap kérte azt is, hogy utasítsák dr. Bogay Tamás németországi megbízottat az általa előírt mondatokkal dr. Csánky Dénes volt múzeumi főigazgató kihallgatására és arról részletes jegyzőkönyv felvételére. A miniszteri biztos 14 pontba szedett kérdései a meglévő információk alapján célzottan a még elő nem került magán- (például Herzog, Littmann, Strauss), illetve állami gyűjteményekre, valamint a Műkincs-

* Az I. rész közölvé: Hadtörténelmi Közlemények, 133. (2020) 2. sz. 173–209.

¹ MNL OL XIX-I-12 4. d. 17. dossz., sz. n. Tost Hilda főtiszt (SzM) feljegyzése az O. M. Szépművészeti Múzeum alábbi ügyiratait a Min. Biztosságtól visszakaptam tárgyában. 1949. január 1.

² MNL OL XIX-I-12 1. d. 617/1947. Jeszenszky: Pro memoria dr. Hahn Sándor tanácsnok úr részére a Szépművészeti Múzeum elajándékozott képeinek visszaszerzése ügyében. 1947. július 31.

kormánybiztosság jegyzőkönyveire irányultak.³ Kérelmeit november 12-én közvetlenül is megküldte Bogyay,⁴ valamint 15-én ismételten Hahn tanácsos részére.⁵ Előbbi 20-án kelt válaszelevelében jelentette, hogy a biztos kérésének teljesítése adminisztratív hiba, a kérdések meg nem érkezése miatt késésben, de folyamatban van.⁶ A volt minisztériumi titkár 1948. január 15-én és február 19-én viszont már arra kérte Jeszenszkyt, hogy ehhez megfelelő igazolást állítson ki számára, mivel annak hiányában Csánky nem hajlandó együttműködni vele. A meghatalmazás március 9-én elküldetett.⁷ Fontos megjegyezni, hogy a miniszteri biztosnak a Csánky-emlékirat kapcsán felmerült 25 darab kérdésből többet dr. Genthon István múzeumi főigazgató helyben meg tudott válaszolni.⁸

11. pont: A Csánky-féle szentgotthárdi jegyzékben fel vannak véve, de nem jöttek vissza sem a szentgotthárdi, sem a németországi szállítmányban a következő műtárgyak⁹		
<i>Műtárgy alkotója és címe</i>	<i>adatai</i>	<i>leltári száma</i>
1. Rembrandt: Kálvária szentekkel	olajfesték, fa 127×82 cm	79 a R. K.
2. Bazzani: Józsefet eladják testvérei	olajfesték, vászon 149×91 cm	68 c R. K.
3. Fafaragó XIV. sz.: Piéta	faszobor talapzat nélkül 65 cm	111 R. sz.
4. Mészöly G.: Balatonparti részlet vitorlással	olajfesték, vászon 91×150 cm	2658 a M. K.
5. Német szobrász: Feltámadt Krisztus földgolyóval	faszobor 85 cm	3456 a R. K.
6. Velencei festő: Krisztus	Olajfesték, fa 160,5×120 cm	1100
7. Ébner Lajos: Lovak	olajfesték, fa 15,5×23,5 cm	566 c M. K.
8. Bronzino: A pásztorok imádása	Olajfesték, fa 151×133,5 cm	sz. n. R. K.
9. Mészöly G.: Halász csónakban	olajfesték, fa 20,5×28,7 cm	508 M. K.
10. Mészöly G.: Hazafelé	olajfesték, fa 16,9×32 cm	509 M. K.
11. Bartholomeus Bruyn: Idősebb férfi levéllel	olajfesték, fa 37×26 cm	159/1939 R. K.

³ MNL OL XIX-I-12 1. d. 618/1947. Jeszenszky kérelme Csánky kihallgatására. 1947. júl. 31. Részben azonos az előzőleg Domán felé intézett kérdésekkel, lásd uo. 364/1947. Jeszenszky válaszelevele Dománnak az elhurcolt műkincsek tárgyában. 1947. március 21.

⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 789/1947. Jeszenszky kérelme Bogyaynak Csánky kihallgatására. 1947. november 12.

⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 793/1947. Jeszenszky kérelme Hahn-nak Csánky kihallgatása és az elajándékozott képek tárgyában. 1947. november 15.

⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 809/1947. Bogyay (Egerndach) válaszelevele Jeszenszkynek Csánky kihallgatása tárgyában. 1947. november 20.

⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 25/1948. Bogyay (Egerndach) válaszelevele Jeszenszkynek Csánky Dénes dr. kihallgatása és iratok visszaszerzése tárgyában. 1948. január 15.; Uo. 73/1948. Jeszenszky és Bogyay (Egerndach) levélváltása meghatalmazás küldése tárgyában. 1948. március 9.

⁸ MNL OL XIX-I-12 4. d. 20. dossz. Sz. n. Csánky Dénes jelentése alapján tisztázandó kérdések. É. n. Az emlékiratról lásd MNL OL XXIX-L-2-r D/4. cs., sz. n.; *Csánky Dénes: Emlékirat a magyar művészeti kincsek megóvása tárgyában.* É. n.; *Várnai* 2006. 163–181. o.

⁹ A táblázat az MNL OL XIX-I-12 1. d. 618/1947. Uo. 1-2. o. adatai alapján került összeállításra.

12. pont: A Csánky-féle németországi jegyzékből hiányzik		
12. Olasz festő XV. sz.: Férfi fej	olajfesték, fa 51×34 cm	27/1939
13. Tilmann Riemenschneider: Madonna	faszobor 52 cm	74/925 R. sz.
14. Székely B.: Horváth Lajos arcképe	olajfesték, vászon 71×57,8cm	5109
15. Dupré: Major mellett	olajfesték, vászon 36,5×57,5cm	2937
16. Észak-olasz mester XV. sz.: Szent család virágos keretben/sic!/ /	olajfesték, fa 103×72 cm	3465 R. K.

Végül egy a Csánky grassaui címéről érkezett és az SzM igazgatóságának címzett 1948 márciusában postán megküldött levél tartalmazta a volt főigazgató saját kezűleg írt válaszait a Jeszenszky által feltett kérdésekre, amelyhez mellékelte a minisztérium korábbi leiratait a Műkincs-kormánybiztos felé 1944 novemberében a tiszteletdíját, valamint 1945 márciusában és áprilisában a menekített anyag elhelyezésére vonatkozó felhívását, továbbá az elszámoltatására vonatkozó utasítását illetően. A Csánky által megadott információk többé-kevésbé elősegítették a kutatást, egyes ügyek tisztázását és lezárását (a táblázatban felsorolt műtárgyak közül is), mások azonban máig felderítetlenek maradtak. A történeti feltárás szempontjából fontos a 13. kérdésre megadott válasza: „A műtárgy-ügyi Kormánybiztosság jegyzőkönyveinek legnagyobb részét a múzeumban hagytam, a másolatokat és néhány eredetit, amelyeket a lajstromozás miatt elhoztam magammal, már 1946-ban Oroszlán tanár úrral és dr. Domán Andreával hazaküldtem. Nálam már nincsen semmi ezekből.”¹⁰

Jeszenszky és Bogyay kapcsolódó levélváltásából megtudjuk, hogy a beérkezett küldeményben volt a Pannonhalmára szállított anyag leltárának másolata is, viszont ahogyan a miniszteri biztos kifejtette: „...megállapítható, hogy a nyugatra vitt műtárgyakra vonatkozó igen fontos iratok hiányoznak még. Megállapítandó lenne, hogy Csánky Dénes kinek mikor milyen iratokat adott át. Különösen fontos lenne annak megállapítása, hogy mi történt azzal a jegyzékkel, amelyet Rajniss Ferenc 1946. március 5-én tett vallomásában¹¹ említ. E szerint ő, Rajniss Ferenc Szentgotthárdon jegyzékbe foglaltatta a 37 ládában ott levő műkincseket és ennek a jegyzéknek egyik példányát Csánky Dénesnek adta át.”¹² Bogyay kérésére Jeszenszky 1948. április 3-án továbbította részére a volt főigazgató válaszait. A kutatás előmozdítása érdekében a volt minisztériumi titkár két héttel korábban kérelemmel fordult a karlsruhei Magyar Visszaszolgáltatási Misszióhoz, valamint számukra felterjesztette a miniszteri biztos időközben beérkezett levelét. Hangsúlyozta, hogy Csánky személyes kihallgatása mindenképp szükséges, annak nyilatkozataira

¹⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 91/1948. Csánky levele az SzM Igazgatójának a Jeszenszky által összeállított kérdésekre adott válaszok tárgyában. 1948. március.

¹¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 203/1947. Dr. Romhányi Gyula tan. (VKM) Rajniss Ferenc vallomásának jegyzőkönyvét megküldi Jeszenszky részére. 1947. január 29.; Rajniss Ferenc Jakab (1893–1946) újságíró, lapszerkesztő, politikus, a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. A Népbíróság ítélete alapján kivégezték.

¹² MNL OL XIX-I-12 2. d. 98/1948. Jeszenszky és Bogyay (Egerndach) levélváltása Dr. Csánky Dénes kihallgatása és tőle iratok visszaszerzése tárgyában. 1948. április 3.

vonatkozó további ismereteit 12-én pedig elpostázta Jeszenszkynek.¹³ A megszerzett információkról Jeszenszky szeptember 23-án és 24-én levélben tájékoztatta az érintett gyűjtemények tulajdonosait.¹⁴

1948. április 15-én az amerikai hatóságok a magyar restitúciós megbízottakat a németországi zónából kiutasították, a magyar javak további visszaszolgáltatását pedig felfüggesztették. Ezt azzal indokolták, hogy a hegyeshalmi határincidens kapcsán a hadseregüket sérelem érte.¹⁵ Bogyay 21-én az időközben előállt új helyzetre tekintettel kért Jeszenszkytől legalább egy általános, elvi tájékoztatást a további tevékenységét illetően: „A Magyar Visszaszolgáltatási Misszió a kiutasítás következtében oly hirtelen távozott, hogy nemcsak a hátralékos anyagokat nem tudta rendezni, hanem egyáltalában semmi-féle utasítást sem adott a további magatartást illetőleg. Én 1947 július havában épp a Misszió szolgálata végett köteleztettem a további itt maradásra, most viszont kényszerítve vagyok itt maradni, anélkül, hogy tudnám, lehetséges lesz-e a magyar műkincsek ügyét valamiképp szolgáltnom.”¹⁶ A kutatás szempontjából ugyancsak lényeges, hogy levelében tájékoztatást adott az ekkor őrizetében lévő műtárgyjegyzékekről.¹⁷

Főbb bejelentések a szovjetek által elszállított művészeti javakról¹⁸

A Jeszenszky-biztosság részére adott bejelentéseiken több tulajdonos, ahogyan a pénzintézetek is jelezték, hogy műtárgyaikat és egyéb értékeiket a korábban elhelyezett banki zártletekből a szovjet hadsereg gazdasági bizottságai szállították el. Egyes leveleket Jeszenszky illetékességéből a dr. Fügedi Erik vezette Veszélyeztetett Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságának (Fügedi-biztosság) eredetiben vagy kivonatos másolatban továbbított.¹⁹ Például magának a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak (PMKB) az 1947. január 21-én kelt kérelmét arról, hogy az 1945. január végén elvett királyi szabadalomlevelüket visszaszerezze.²⁰ Hasonlóképpen a Sárospataki Református Főiskola Gazdasági Választmányának 27-én kelt levelét, amelyben arról érdeklődtek, hogy az

¹³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 133/1948. Bogyay (Egerndach) levele Jeszenszkynek Csányk Dénestől adatok beszerzése tárgyában. 1948. április 12.

¹⁴ Uo. 321/1948. Jeszenszky közleménye dr. Kelemen Ferenc ügyvédnek Csányk válasza a Herzog-gyűjtemény elveszett darabjainak tárgyában. 1948. szeptember 23.; Uo. 322/1948. Jeszenszky értesítése Littmann Sándornénak Csányk válasza az elveszett ezüst evőeszközök ügyében. 1948. szeptember 23.; Uo. 323/1948. Jeszenszky közleménye dr. Berzsenyi Ödön ügyvédnek Csányk válasza Herzog István elveszett műtárgyainak tárgyában. 1948. szeptember 23.; Uo. 325/1948. Jeszenszky értesítése dr. Genton István Főigazgatónak (SzM) Csányk válasza az elveszett Szinyei-festmény tárgyában. 1948. szeptember 24.; A Weiss Manfréd Vagyonkezelőség a tájékoztatásért köszönétét fejezte ki Jeszenszkynek, lásd uo. 346/1948. Weiss Manfréd Vagyonkezelőség köszönőlevele Jeszenszkynek. 1948. október 6.

¹⁵ Hahn 1984. 196–199. o.

¹⁶ MNL OL XIX-I-12 3. d. 10. dossz. 152/1948. Bogyay (Egerndach) levele Jeszenszkynek utasítás kérése tárgyában. 1948. április 21.

¹⁷ Uo. Ezek pedig a szentgotthárdi-, a Németországba kiszállított-, az SzM új magyar anyagának hiány-, a Weiss-család hiány-, a volt kormányzóság és a miniszterelnökség kihurcolt szövegeinek, Vida Jenő hiány-, a nyíregyházi Jósza Múzeumnak a müncheni CACP-től igényelt, a németek által elhurcolt műkincsek összefoglaló jegyzékei.

¹⁸ Bővebben a témáról és benne az elveszett gyűjteményi darabok ismertetését lásd Mravik 1998.

¹⁹ Ezek a Fügedi-biztosság iratanyagában találhatóak (MNL OL XIX-I-13).

²⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 192/1947. Jeszenszky levele a Veszélyeztetett Gyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságának az PMKB királyi szabadalomlevelének eltűnéséről tett bejelentése megküldése tárgyában. 1947. május 19.

őrizetbe vett értékeik, köztük legértékesebb könyvük, az úgynevezett Lengyel Biblia (Sárospataki, vagy Zsófia királyné Bibliája), valamint az 50 darabból álló antik arany éremgyűjteményük ügyében kinél járjanak el.²¹

Bernáth Aurél festőművész 1947. február 22-én tájékoztatta Jeszenszkyt arról, hogy a budapesti lakásában maradt munkái közül 224 darab 1945 januárjában a házzal együtt löszrobbanás következtében megsemmisült. Továbbá eltűnt a PMKB-ból 11 darab képe, valamint az ott őrzött kéziratái is. Bejelentéséből megismerjük elvesztésük körülményeit és a tulajdonos próbálkozását azok visszaszerzésére: „Ezt a ládát 1945. I. 19–23. közt az orosz katonaság hivatalos úton a többi zártlettel együtt a bankból elszállította állítólag a X. Üllői úti Ferenc József laktanyába. Az orosz katonai parancsnokságon Susmanovich [Szuszmanovics] ezredes írásbeli utasítást adott arra, hogy a ládát nekem visszaadják. A kaszárnyában heteken át állítólag keresték is, de végül is kijelentették, hogy nem találják. Hónapokig hetenként jártam utána. Hogy a ládámat tartalmával együtt tovább szállították-e, vagy a képeket külön elvitték-e a kaszárnyából valahova, nem sikerült megállapítani. Arra sincs semmi támpontom, hogy a képek elpusztultak-e, vagy megvannak-e valahol.”²²

A miniszteri biztos 1947. szeptember 3-án levélben kérte Wertheimer Adolftól, magától az PMKB igazgatójától is, hogy az 1942 decembere óta az intézetben letétként elhelyezett, majd a háborús események folytán elveszett műtárgyairól (köztük Kupetzky, Benczúr, Székely, Lotz, Rippl-Rónai, Ferenczy festmények) hivatalának részletes bejelentést tegyen.²³ Jeszenszkynek az iraton szereplő kézírása alapján ezeket 1947 októberében jegyeztette fel kartonra.²⁴ Egy valószínűleg pontatlan megkeresésre ugyanazon pénzügyintézet igazgatóságától érdeklődött dr. Szeben Dezső rendkívül nagy értékű képgyűjteményének (köztük Sebastiano del Piombo, Jacopo Tintoretto, Andrea del Sarto, Palma Vecchio festmények) eltűnéséről.²⁵ A bank válaszelevelében azonban közölte, hogy az említett név nem szerepelt nyilvántartásukban.²⁶ A miniszteri biztos kérte ezért a bejelentés ismételt megtételét.²⁷ Hivatalához dr. Moskovits Miklós tulajdonából egyrészt a lakásáról, más-

²¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 200/1947. Jeszenszky levele a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának a sárospataki ref. főiskola gazdasági választmánya bejelentésének megküldése tárgyában. 1947. április 24. A sárospataki könyvek restitúciójáról lásd: Mayer 2000. 90–106. o.; Genyijeva – Kiss – Monok 2007.; A sárospatakiak újabb könyvritkaságokat szeretnének visszakapni (*Független Hírügynökség*) https://mult-kor.hu/20110105_a_sarospatakiak_ujabb_konyvritkasagokat_szeretnenek_visszakapni?print=1 (A letöltés időpontja: 2019. február 8.)

²² MNL OL XIX-I-12 1. d. 277/1947. Bernáth Aurél bejelentése Jeszenszkynek elhurcolt festményeiről és kéziratairól. 1947. február 22.; Bernáth Aurél (1895–1982) festőművész, grafikus, művészpédagógus, művészeti író.; Szuszmanovics alezredes (?) a szovjet katonai parancsnokság és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megbízottja.

²³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 659/1947. Jeszenszky kérelme Wertheimer Adolf igazgatónak (PMKB) elvevett műtárgyairól bejelentés tárgyában. 1947. szeptember 3.; Wertheimer Adolf (1868–1955) bankigazgató.

²⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 733/1947. Wertheimer Adolfnak a Kereskedelmi Bank széfjéből 1945 februárjában eltűnt műtárgyai. É. n.

²⁵ Uo. 651/1947. Dr. Gábory Bertalan ügyvéd bejelentése Jeszenszkynek dr. Szeben Dezső elhurcolt műtárgyairól. 1947. augusztus 25.; Uo. Jeszenszky kérelme az PMKB Igazgatóságának dr. Szeben Dezső képgyűjteményének eltűnése tárgyában. 1947. szeptember 3.; Szeben (Steirer) Dezső (1897–?) nagykereskedő, bankigazgató. Gyűjteményéről lásd *Juhász* 2017. 175–185. o.

²⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 732/1947. PMKB válaszelevele Jeszenszkynek dr. Szeben Dezső zárt letéte tárgyában. 1947. szeptember 27.

²⁷ Uo. 341/1948. Jeszenszky kérelme dr. Gábory Bertalan ügyvédnek dr. Szeben Dezső elveszett képeinek bejelentése tárgyában. 1948. október 7.

részt a bérelt banki széfjéből elhurcolt nagy értékű 92 festményről (köztük Jan Brueghel, Degas, van Goyen, Pettenkofen, Ferenczy képek) és szoborról, 34 porcelánról és fajanszról, 39 szőnyegről és egyéb textilről, 16 ezüst és arany dísztárgyról, továbbá 14 üvegtárgyról 1948 májusában érkezett kimutatás.²⁸

A Magyar Általános Hitelbankból (MÁH) elszállított értékekről is számos levelet kapott a Jeszenszky-biztosság.²⁹ Különösen jelentősek voltak ezek közül dr. Ullmann Andor műgyűjteményének (köztük Momper, Ostade festmények) darabjai közül XVII. századi magyar vonatkozású ezüst ötvösművek. Utóbbi idejekorán, ahogyan más gyűjtők is, már 1945. július 24-én közvetlenül a kultuszminiszterhez fordult kérelmével azok felkutatásának ügyében.³⁰

Rendkívüli veszteség hírért erősítette meg a miniszteri biztosnak 1948. január 22-én kelt levelében Horváth János, báró Hatvany Ferenc megbízottja: „Hivatkozással 3/1948. számú felszólításukra, valamint mai telefonbeszélgetésünkre, ezennel tisztelettel közlöm, hogy Hatvany Ferenc műtárgyai, melyekről dr. Pogány Kálmán 1930. évi állag szerinti leltárt Önöknek átadta, a hadiesemények következtében tudomásom szerint teljes egészében eltűntek, az egy Courbet: Birkózók-ján (sic!) kívül.

Mint már telefonon is közöltem Önökkel Hatvany Ferenc gyűjteményének legértékesebb darabjait, melyek listáját már korábban átadtam Önöknek, annak idején ládába csomagolva három bankban éspedig: Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban, Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbankban (MLPB) és a Magyar Általános Hitelbankban helyeztük el. Ezen letétek ezen bankokból eltűntek.

II. Hunyadi János út 26. számú palotát a Gestapo 1944. március végén megszállta, az ott maradt egyéb műtárgyak egy részét a hosszas német invázió folyamán, értesülésünk szerint még az ostrom előtt, elszállították, egy része pedig az ostrom alatt kallódott el.”³¹

Érdekes kivételként a gyűjtemény 14 darabja, köztük Daumier, Daubigny, Menzel, Rodin és Ingres rajzai az MLPB páncéltermének pincéjében egy jeltelen ládából előkerültek. Ezeket, Hatvany Ferenc elveszett műtárgyaiként való azonosításuk után 1948. szeptember 17-én a Jeszenszky-biztosság őrizetébe vette és az SZM-ben helyeztette el.³² A miniszteri biztos az örvendetes fejleményről 23-án értesítette levelében a Párizsban tar-

²⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 116/1948. Kimutatás dr. Moskovits Miklós lakásából és az PMKB széfjéből elhurcolt dísztárgyairól. É. n.; Moskovits Miklós (?) gyártulajdonos, elnök vezérigazgató.

²⁹ Például: MNL OL XIX-I-12 2. d. 735/1947. Dr. Dirsztay Gedeon bejelentése Jeszenszkynek Hitelbanki kofferből eltűnt porcelánjáról. 1947. szeptember 29.; Uo. 736/1947. Kimutatás Lévay Ferenc de Wolfnak az MÁH széfjéből az orosz gazdasági tisztí bizottság által 1945 január és február havában elvitt tulajdonáról. 1946. április 10.; Uo. 806/1947. Harkányi Sándor bejelentése Jeszenszkynek a háborút követően elhurcolt műtárgyairól. 1947. november 21.; Uo. 5/1949. Kállay Tamás bejelentése Jeszenszkynek a Hitelbankból és Bikolpusztáról elveszett műtárgyairól. 1949. január 2.

³⁰ Uo. 22/1948. Dr. Ullmann Andor válaszelevele Jeszenszkynek eltűnt műtárgyai jegyzékének megküldése tárgyában. 1948. január 14.; Ullman Andor (?) részvénytársasági igazgató, energiaipari vállalkozó.

³¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 26/1948. Horváth János közleménye Jeszenszkynek Hatvany Ferenc műtárgyainak sorsáról. 1948. január 22. A szövegben említett felszólítást lásd uo. 3/1948. Jeszenszky kérelme a Hatvany-irodának elveszett vagy megsemmisült műtárgyak közlése tárgyában. 1948. január 2.; Továbbá a Pogány-féle leltárt keresd uo. 662/1947. Jeszenszky kérelme Pogány Kálmánnak báró Hatvany Ferenc gyűjteményi katalógusa tárgyában. 1947. szeptember 3.; Uo. 845/1947. Dr. Pogány Kálmán ny. múzeumi főig. (Hatvany-család megbízottja) átadja Jeszenszkynek az általa az 1930-as években összeállított báró Hatvany Ferenc műgyűjteményének teljes jegyzékét. É. n.; Hatvany Ferenc báró (1881–1958) festőművész és műgyűjtő. Bővebben lásd: *Mravik* 2003. 113–266. o.; *Molnos* 2017. 352–484. o.

³² MNL OL XIX-I-12 2. d. 314/1948. Jegyzőkönyv az MLPB pincéjében talált jeltelen láda tartalmának azonosításáról és átvételéről. 1948. szeptember 17.

tózkodó bárót, valamint telefonon annak magyarországi megbízottját.³³ Hatvany október 2-án a Jeszenszkynek írt köszönő válaszában a megkerült műtárgyaiból négyet, az általa festett két tájképet és egy csendéletet, továbbá Pállik Béla *Női arcképét* a közintézménynek adományozott. A többi a biztosság által átadásra került lánya részére.³⁴

Herceg Montenuovo Nándor ugyancsak páratlan értékei, köztük I. Napóleon császár papírkosara és Marie Louise császárné íróasztala, festmények, Batthyány-, Esterházy- és más családi személyeket ábrázoló miniatűrök, díszes legyezők, valamint aranytárgyak pedig különböző helyekről, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárból, a budapesti Svéd Követségről és a Slachta Margit Szociális Nővérek Úri utcai házából veszték el.³⁵ Valószínűleg a németek, a nyilasok és a szovjetek keze is benne volt az ingóságok eltűnésében. Ismert, hogy a nyilasok 1944 végén szabad rablásba kezdtek, a svéd és számos más követségen felhalmozott értékeket tulajdonítottak el.³⁶

A Jeszenszky-biztosság iratanyagában nem találtam olyan levelet, amely arra utalna, hogy valós nyomozást folytatott volna a szovjetek hadsereg által elhurcolt műtárgyak ügyében,³⁷ minden bizonnyal azért, mert nem állt módjában annak megtétele.

A hadizsákmányból 1972-ben 15 festményt Leonyid Brezsnyev a Szovjetunió főtítkára, majd 1992-ben további kettőt Borisz Jelcin már az Oroszországi Föderáció elnöke visszaszolgáltatót a magyar államnak, ezek a Magyar Nemzeti Galériában és az SzM-ben kerültek elhelyezésre. Pár darab később visszakerült tulajdonosához.³⁸

Kutatás közintézmények, illetve hivatalok elveszett műtárgyai után

Jeszenszky 1947. május 5-én, majd július 9-én számos levelet intézett kormány- és köztisztviselőknek az állami tulajdonból, például a Budavári Palotából, a Miniszterelnökségtől, vagy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól (VKM) elveszett műtárgyak felkutatása ügyében.³⁹ Emellett, a miniszteri biztosságnak a megalakulásakor rendeletben előírt feladata volt az SzM alapítása óta kihelyezett letétjeinek felkutatása, valamint közremű-

³³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 324/1948. Jeszenszky értesítése Hatvany Ferencnek az MLPB-ból előkerült műtárgyairól. 1948. szeptember 23.

³⁴ Uo. 335/1948. Hatvany Ferenc köszönőlevele Jeszenszkynek előkerült műtárgyai tárgyában. 1948. október 2.; Uo. Jeszenszky értesítései az SzM Ig-nak és Nagy Endrénének. 1948. október 5.; Uo. 362/1948. Jeszenszky értesítése Hatvany Ferencnek az MLPB-ban feltalált képek kiadásairól. 1948. október 19. Az átvételekről lásd uo. 347/1948. Radocsay Dénes osztályvezető (SzM) elismervénye a Miniszteri Biztosságtól átvett képekről. 1948. október 8.; Uo. 358/1948. Átadási jegyzőkönyv dr. Nagy Endréné sz. Hatvany Alexandra részére műtárgyakról. 1948. október 16.

³⁵ Uo. 125/1946. Jeszenszky átírtára a Veszélyeztetett Gyűjtemények Miniszteri Biztosságának herceg Montenuovo Nándor bejelentése a hadműveletekkel kapcsolatban eltűnt műkincseiről tárgyában. 1947. február 22.; Alfred Ferdinand (Nándor) von Montenuovo herceg (1888–1951) földbirtokos. Alfred von Montenuovo (1854–1927) a Habsburg-Lotharingiai uralkodóházzal rokonságban álló osztrák főrend, Mária Lujza francia császárné unokája, Montenuovo herceg fia.

³⁶ Farkas 2009. 99. o.

³⁷ A szovjetek által elszállított kulturális javak visszaszerzésére tett kísérletekről lásd: Balogh 2015. 57., 210–211., 419–420., 440–441., 457–462., 475–477., 479–481. o.; Farkas 2016. 1473–1475. o.

³⁸ *Juhász Sándor*: Brezsnyev szigorúan titkosajándéka. Lezáratlantörténet. *Műértő*, 20. (2017) 2. sz. 12–13. o.; Leonyid Iljics Brezsnyev (1906–1982) kohómérnök, politikus, a Szovjetunió vezetője (1964–1982); Borisz Nyikolajevics Jelcin (1931–2007) építőmérnök, politikus, Oroszország első választott elnöke (1991–1999).

³⁹ Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 445/1947. Jeszenszky kérelme Szabó László várkapitánynak a Vár-ból elveszett műtárgyak ügyében. 1947. május 5.; Uo. 573/1947. Jeszenszky kérelme bárciházi Bárczy István államtitkárnak a Miniszterelnökség műtárgyai után való nyomozás ügyében. 1947. július 9.; Uo. 574/1947.;

kődése azok visszazállításában. Jeszenszky a felméréshez kérte az intézménytől, majd a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumtól is a háború alatt elveszett vagy megsemmisült múzeumi tulajdonok közlését.⁴⁰ Genthon főigazgató ekkor csak a régi képtári festmények jegyzékét tudta megküldeni részére, mivel a régi magyar anyag és a grafikai gyűjtemény még vizsgálat alatt állt. A Hopp-féle kimutatás hivatalához pedig 1948 áprilisában érkezett be.⁴¹ A műtárgyak előkerülése, illetve beazonosítása érdekében az előbbi intézménytől kapott letéti jegyzékeket leveleinek mellékleteként továbbította az érintettek részére.⁴² A keresett tételek nagy mennyiségét jellemzi például a miniszteri biztos 1948. február 9-én dr. Molnár Eriknek írt levelében feltüntetett a Külügyminisztériumnak (KüM) 102, valamint a képviselőknek: Róma 4, Ankara 7, Bécs 7, Berlin 24, Brüsszel 6, Bukarest 3, Genf 4, Hága 4, London 9, Párizs 16, Washington 27 és Zágráb 5, tehát összesen 218 kiadott darab.⁴³ Hasonlóképp a kultuszminisztériumtól március 12-én beérkezett 152 művet tartalmazó kimutatás.⁴⁴ A kölcsönzést egykor igénybe vevők által lefolytatott kutatások azonban sok időt vettek igénybe és viszonylag kevés eredménnyel jártak, ezért több esetben helyszíni kiszállásokkal kellett a hiányokat megállapítani,⁴⁵ amelyekről a kirendelt múzeumi szakemberek jegyzőkönyveket vettek fel.⁴⁶

A kutatásokat az is megnehezítette, hogy némely a háború után megszűnt egyesület vagy állami szerv műtárgyállományáról nem állt rendelkezésre megfelelő információ. Egy ilyen esetben Jeszenszky a Nemzeti Kaszinó műtárgyainak felkutatása iránt 1947. szeptember 24-én levelével Voinovich Gézátt kereste meg.⁴⁷ A Magyar Tudományos Akadémia főtitkárnak október 1-jén, majd november 16-án kelt válaszlevelei alapján kiderül, hogy Pállik Béla *Széchenyi István* képe megőrzésre a Királyi Palota pincéjébe került, további sorsa azonban ismeretlen. Más festményeket, sajnos azt sem tudjuk melyeket, viszont gróf Hunyady Imre perkátai kastélyában raktároztak, ezeket a megszálló csapatok hurcolták el. A megmaradt könyvtári állomány ugyan 1947 tavaszán az Akadémia birtokába

---

Jeszenszky kérelme Ortutaynak a Kultuszminisztérium elveszett, vagy megsemmisült műtárgyainak jegyzéke bekérése tárgyában. 1947. július 9.; Uo. 575/1947. Jeszenszky kérelme Dinnyés Lajos miniszterelnöknek a Miniszterelnökség elveszett és megsemmisült műtárgyainak jegyzéke bekérése tárgyában. 1947. július 9.

⁴⁰ Uo. 452/1947. Jeszenszky kérelme Genthonnak a múzeum tulajdonát képező és az ott letétben volt elveszett, vagy megsemmisült műtárgyak jegyzékéről tárgyában. 1947. május 7.; HMI 312/1947. Jeszenszky kérelme a Hopp Múzeum Igazgatójának a múzeum elveszett és megsemmisült műtárgyainak jegyzéke tárgyában. 1947. augusztus 14.

⁴¹ MNL OL XIX-I-12 1. d. 465/1947. Genthon átirata Jeszenszkynek a Régi Képtár hiányzó anyagának megküldése tárgyában. 1947. május 9.; HMI 331/1948. Dr. Homér Lajos igazgatóhelyettes (Hopp Múzeum) válaszelevele Jeszenszkynek a múzeum háborús veszteségeinek ideiglenes jegyzéke megküldése tárgyában. 1948. április 9.

⁴² Például: MNL OL XIX-I-12 1. d. 608/1947. Az SzM-ből a Miniszterelnökségnek kiadott műtárgyak jegyzéke. 1947. június 29. vagy uo. 619/1947. Jeszenszky levele Ortutaynak az VKM-nek átadott Szépművészeti Múzeumi letétek tárgyában. 1947. augusztus 5.

⁴³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 51/1948. Jeszenszky kérelme dr. Molnár Erik külügyminiszternek elveszett vagy megsemmisült műtárgyak jegyzékének megküldése tárgyában. 1948. február 9. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 192352/1948. VKM VI/2. o.: Gyűjtemény. 1948. febr. 17.

⁴⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 89/1948. Dr. Kardos László tanácsos (VKM) átirata Jeszenszkynek az SzM által a minisztériumnak letétbe adott és elveszett, vagy megsemmisült műtárgyai tárgyában. 1948. március 12.

⁴⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 225/1948. Jeszenszky működési jelentése a miniszternek az év első feléről. 1948. június 26.

⁴⁶ Például: MNL OL XIX-I-12 2. d. 142/1948. Jegyzőkönyv a volt Közellátásügyi Minisztériumban elveszett vagy megsemmisült SzM-i letétekről. 1948. április 21.

⁴⁷ Uo. 715/1947. Jeszenszky levele Voinovich Géza főtitkárnak (MTA) a Nemzeti Kaszinó elveszett műtárgyainak tárgyában. 1947. szeptember 24.; Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, esztéta.

és épületébe átszállításra került, azonban közte a keresett műtárgyakra vonatkozó katalógust nem találtak.⁴⁸

A Jeszenszky-biztosság és az SzM irataiban fellelhető közintézményi bejelentések alapján megállapíthatjuk, hogy nagyon nagy műtárgyvesztésről van szó. Az évekig tartó feltárás eredménye csak 1952-ben kapott nyilvánosságot.⁴⁹ Egyes tételek felbukkanásával mind akár külföldön az elhurcolások következtében, mind akár belföldön például a hivatali átszervezések, állományi keveredések, korai kölcsönzések okán továbbra is számolni lehet.

A műtárgyak nemzetközi körözése

A VKM 1947. június 27-én megküldte a miniszteri biztosság részére a budapesti francia nagykövetség által a magyar külügyminiszterhez eljutatott Commission De Recuperation Artistique⁵⁰ (CRA) által összeállított műtárgyak jegyzékét, amely a háború alatt francia magántulajdonból a németek elhurcolta kulturális javakat tartalmazta. Jeszenszky annak átnézése után dr. Ortutay Gyula kultuszminiszternek címzett július 15-én és december 3-án kelt válaszeveleiben jelentette, hogy tudomása szerint a magyar piacra nem kerültek belőlük. Műkereskedők rendelkezésére bocsátotta a listát, emellett figyelemmel kísérte munkatársaival a rajta szereplő műtárgyak esetleges felbukkanását.⁵¹ A hivatalába 1947. szeptember 29-én érkezett, a belga kultuszminiszter által a magyar félnek megküldött hiányjegyzéket október 13-án továbbította Selinkó Géza, Berger-Altstätter, Ernst Múzeum, Gergely-aukció (Nemzeti Szalon), Donáth Sándor, Porkai Márton, Réti Zsigmond, Schatz Károly, Géber Antalné, Besnyő Béla és Endler Jenő részére.⁵² A belgák a Békeszerződés 24. cikkének 7. §-a alapján szóbeli jegyzék formájában is érdeklődtek a brüsszeli magyar követségnél.⁵³ Jeszenszky a keresett műtárgyak ügyében a Postatakarékpénztárral is felvette a kapcsolatot. Az intézet levelében biztosította arról, hogy árverési katalógusait ezután megküldik hivatalának. Kérte ugyanakkor a miniszteri biztost, hogy még a meghirdetett művészeti aukciók időpontjai előtt jelezze számára, ha

⁴⁸ MNL OL XIX-I-12 2. d. 725/1947. Voinovich közlése Jeszenszkynek a Nemzeti Kaszinó műtárgyai ügyében. 1947. október 1.; Uo. 769/1947. Bebéssy Imre jegyző (Perkáta) értesítése Jeszenszkynek a gróf Hunyady Imre kastélyában lévő képek eltűnéséről. 1947. október 19.; Uo. 797/1947. Voinovich közlése Jeszenszkynek a Nemzeti Kaszinó elhurcolt javainak felkutatásáról. 1947. november 16.

⁴⁹ *Jeszenszky 1952.*

⁵⁰ Commission de récupération artistique (CRA) francia restitúciós bizottság az elveszett kulturális javak visszaszolgáltatására (1944–1949) lásd Site Rose-Valland Spoliations et Restitutions: aperçu historique. The large scale of post-war restitution the restoration policy of the cultural heritage of the occupied countries. <http://www2.culture.gouv.fr/documentation/mnr/AH/en-resti.htm> (A letöltés időpontja: 2019. február 1.)

⁵¹ MNL OL XIX-I-1-h 125. d. 93639/1947. VKM VI/2. o.: A németek által elhurcolt francia műtárgyak jegyzéke. 1947. június 27.; MNL OL XIX-I-12 1. d. 565/1947. VKM leirata a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Képzőművészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztosának a németek által elhurcolt francia műtárgyak jegyzéke tárgyában. 1947. június 27.; Uo. 2. d. 821/1947. Jeszenszky jelentése Ortutaynak a francia Commission De Recuperation Artistique által megküldött jegyzék, valamint a magyar elveszett műtárgyak jegyzéke tbn. 1947. dec. 3. Megtalálhatók még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 184427/1947. VKM VI/2. o.: Elhurcolt művészeti alkotások min. biztosa: Francia műkincsek. 1947. december 18.

⁵² MNL OL XIX-I-12 2. d. 745/1947. Jeszenszky jelentése Ortutaynak a belga jegyzék keresett műtárgyairól. 1947. október 13. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 152747/1947. VKM VI/2. o.: Elhurcolt belga műkincsek. 1947. október 17. A műkereskedőkről lásd *Dörnyei 1985.*

⁵³ MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 197529/1948. VKM VI/2. o.: A háború alatt elhurcolt belga javak visszaszolgáltatása. 1948. május 21.

azonosítható tétel bukkan fel. Jeszenszky 1948. február 16-i válaszából azonban kiderül ennek nehézsége: „...tisztelettel értesítem a postatakarékpénztárt, hogy a rám ruházott feladatnak és felhatalmazásnak megfelelően az adott lehetőségek határain belül állandóan figyelemmel kísérem a köz- és magángyűjteményekből elveszett műtárgyak esetleges felbukkasát. Ezt a postatakarékpénztár árverési katalógusai esetében is megteszem.

Miután azonban műtárgyak azonosítása sokszor hiányos írásbeli leírások alapján közismerten nehézségekbe ütközik, a magam részéről kívánatosnak tartanám, ha nemcsak a műkereskedők, hanem az aukciók rendezői is a lehetőséghez képest figyelmet fordítanának az aukcióra kerülő műtárgyak eredetére, ezáltal talán csökkenteni lehetne azoknak a mind gyakrabban előforduló körülményes eljárásoknak számát, amelyek abból a körülményből adódnak, hogy a közelmúlt események folytán számos műtárgy jogtalanul cserélt birtokost.”⁵⁴ Morvay Géza vezérigazgató-helyettes április 13-i viszontválaszában együttműködésüknek adott hangot, és az eredményes kutatás érdekében felvetette, hogy az aukcióikat a biztosság személyesen is megtekinthetné.⁵⁵

*Jeszenszky jelentése Ortutay miniszternek a németek vagy nyilasok által
külföldre szállított műtárgyakról (1947. július–augusztus)*

Jeszenszky a kultusz-, valamint a pénzügyminiszterektől utasítást kapott arra, hogy a Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztályával (PüM KVMJ Üo.) közölje azoknak a műtárgyaknak a jegyzékét, amelyeket valószínűleg a németek vagy nyilasok külföldre szállítottak. A pénzügyminiszter e kimutatás alapján kívánt a művészeti javak visszaszerzése iránt a frankfurti Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságnál, illetve a Németországban lévő amerikai megszálló hatóságoknál eljárni. A biztos a készülő jegyzék első részletét 1947. július 11-én terjesztette fel a kultuszminiszter részére, amely az elvesztések körülményeinek rövid ismertetésével a következő tulajdonosok műtárgyait tartalmazta: dr. Ágay Béláné, Boross Mihály, Csanád vármegye, dr. Csatkai Endre, Csetényi Józsefné, Dános Géza, Dobay Aurélné, dr. Doroghy Ervin, Drucker Géza, dr. Haris (Hecht) Ervin, dr. Friedmann Ignác, Győri Városi Múzeum és Herzog István.⁵⁶ Második részletét 15-én: Hatvany Ferenc, Hatvany Endre, Hatvany Józsefné és Hatvany Endre, Káldi Irén, özv. Kaszab Aladárné és Kónyi Hugó.⁵⁷ Harmadik részletét 29-én: dr. Halmi Miklós, Kornfeld Móric, dr. Lázár Béla, Mándy Gézné, dr. Marek Róbertné és Dietl Fedor, Politzer [Sándor], dr. Preisich Hugó, Révai Mór Jánosné, Sági Ernő, Schulhoff Lajos, Surányi Miklós, Sváb Sándorné, Szilárd Vilmos, Szinyei Merse Rózsi, Szolnok megye városa, dr. Szücs Ede, Toffler István, Török Imre, báró Ullmann

⁵⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 64/1948. Jeszenszky és a Postatakarékpénztár levelezése művészeti aukción felbukkanó elveszett műtárgyak tárgyában. 1948. február 16.

⁵⁵ Üo. 127/1948. Morvay Géza vezérigh. (Postatakarékpénztár) levele Jeszenszkynek az elveszett műtárgyak felkutatása tárgyában. 1948. április 13.; Morvay Géza (?) 1945-től a Postatakarékpénztár vezérigazgató-helyettese volt.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-12 1. d. 578/1947. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak a németek vagy nyilasok által külföldre szállított műtárgyak jegyzékének megküldése tárgyában. 1947. július 11. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-e 78. d. 177-3. tét. 104795/1947.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-12 1. d. 585/1947. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak a nyugatra vitt és még elő nem került műtárgyak jegyzékének második részlete megküldése tárgyában. 1947. július 15. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-e 78. d. 177-3. tét. 105 988/1947.

György, gróf Károlyi István (Radványi Kastély Szálloda), dr. Weichhartz István és báró Weiss Alfonzné.⁵⁸ Negyedik, egyben utolsó részletét augusztus 12-én: dr. Perényi István, Wolfner László, báró Hatvany Bertalan, Honvéd Kossuth Akadémia /azelőtt Ludovika Akadémia/, Oláh Sándor, Strauss Pálné, gróf Sztáray Magdolna, báró Vécsey Miklós és özv. Vida Jenőné neveivel.⁵⁹ Kérte ugyanakkor Ortutaytól, hogy a sajtó és rádió útján történt felhívásra a közvetlenül a minisztérium részére beküldött károsult bejelentéseket bocsássák rendelkezésére, mert azok adatait is felvinné nyilvántartásába.⁶⁰ Utóbbiakat a megkapott iratokon szereplő kézírásos bejegyzései alapján 1947 augusztusában jegyeztette fel katonokra.⁶¹ A Jeszenszky-biztosság által összeállított, Németországba elhurcolt magyar műkincsek listáját 1948. március 4-én a KÜM Kulturális Osztálya is lemásolta magának.⁶²

A Kőszeghy-féle adattár⁶³ felhasználása a műkincsek menekítésében

Jeszenszky 1947. augusztus 27-én a következő megkereséssel fordult dr. Gerevich Tiborhoz a Műemlékek Országos Bizottsága⁶⁴ (MOB) elnökéhez: „A köz- és magántulajdonból elhurcolt, helyesebben az elveszett, vagy megsemmisült műtárgyak számbavételénél mind gyakrabban okoznak nehézséget a bejelentések hiányos adatai, továbbá az a körülmény is, hogy nagy számban vannak még olyan károsultak, kik bejelentést nem tettek, holott a tulajdonukban lévő műtárgyak sorsának nyilvántartása nemzeti és kulturális szempontból is kívánatos. Ezért szükséges lenne, hogy a hiányos bejelentések adatainak kiegészítésére, valamint az eddig be nem jelentett, különös becsű műtárgyak számbavételére felhasználjuk a Kőszeghy-féle, ingó műemlékeinkről készült bő adattárat, mely a Műemlékek Országos Bizottsága kezelésében van. Ezért azzal a kéréssel fordulok Elnök Úrhoz, hogy méltóztassék engedélyt adni ennek az adattárnak a használatára, mely esetben Kőszeghy Elemér ny. múzeumi igazgató kilátásba helyezte, hogy az adatgyűjtés munkáját szíves elvállalni.”⁶⁵ Kérelmét az anyag Fügedi-biztosság általi felhasználásával kiegészítve, valamint annak feldolgozásához szakképzett munkaerő beállítására másnap

⁵⁸ MNL OL XIX-I-12 1. d. 613/1947. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak a nyugatra vitt és még elő nem került műtárgyak jegyzékének harmadik részlete megküldése tárgyában. 1947. július 29. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-e 78. d. 177-3. tét. 112231/1947.

⁵⁹ Egyes gyűjteményekről lásd: *Géber* 1970.; *Takács* 2012.

⁶⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 621/1947. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak a nyugatra vitt és még elő nem került műtárgyak jegyzékének negyedik részlete megküldése tárgyában. 1947. augusztus 12. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-e 78. d. 177-3. tét. 120 985/1947.

⁶¹ Például: MNL OL XIX-I-12 2. d. 642/1947. László András bejelentése az VKM-nek elhurcolt ingóságairól. 1947. június 4.; vagy uo. 643/1947. Özv. Wettstein Jenőné bejelentése az VKM-nek elhurcolt festményeiről. 1947. június 8.

⁶² Uo. 79/1948. Czinkotszky Jenő tan. (KÜM Kult. Oszt.) átírata Jeszenszkynek a Németországba hurcolt magyar műkincsek listájának másolása tárgyában. 1948. március 2.

⁶³ *Horváth* 1998. 69–75. o.; *Ingó műemlékek leltára 2009. Kőszeghyről* lásd MMA 2002. 514. o.

⁶⁴ A MOB háború utáni tevékenységéről lásd *Bardoly – Haris* 1996. 191–201. o.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 649/1947. Jeszenszky kérelme dr. Gerevich Tibor elnöknek (MOB) a Kőszeghy-féle adattár felhasználása tárgyában. 1947. augusztus 27. Gerevichről lásd MMA 2002. 311–312. o.

felterjesztette Ortutaynak.⁶⁶ Gerevich szeptember 11-én kelt levelében engedélyezte az ingó műemléki jegyzéknek a MOB hivatali helyiségeiben történő felhasználását.⁶⁷

Kőszeghy támogatta és személyesen részt vett a miniszteri biztosság munkájában, három hónapig az iparművészeti, főleg régi ezüstartágyak karterékozásában segédkezett. Jeszenszkynek átadta azok ellenőrzését elősegítendő, az ország jelentősebb gobelinjeinek (köztük a soproni Storno, az IpM, a pécsi Püspöki Palota, dr. Pető Ernőné, gróf Széchenyi Péter, az esztergomi Keresztény Múzeum, herceg Batthyány-Strattmann, gróf Andrássy Gyula, gróf Wenckheim Ferencné és a győri Székesegyház gyűjteményei), valamint olasz képeinek (köztük dr. Wittmann Ernő, Kornfeld Móric, Herzog Lipót örökösei, Léederer Sándor örökösei, dr. Szeben Dezső és a szegedi Back Bernát gyűjteményei) tulajdonosi jegyzékét.⁶⁸ Később pedig szignált bútorokról készített feljegyzést.⁶⁹ 1947. október 8-án azonban bizalmas levelet intézett a miniszteri biztoshoz, amelyben a Jeszenszkyvel készített munkaterv módosítását javasolta. Mivel a tíz évvel korábban felfektetett nyilvántartásának felhasználását a műtárgyak utáni nyomozásokban, illetve azok azonosításában ekkor nem tartotta lehetségesnek: „A műkincskataszter ugyanis jelenleg egy nagyszabású tökéletesítés érdekében – amire szakképzettség nélküli segédszemélyzet támogatásával végeztem, szerény kezdeményezésem erősen rászorult, kiváló szaktekintélyek revíziója alá került. E célból egyszerre több szakcsoport összes törzslapjai kiemeltetnek helyükről, de úgy, hogy törzslap eredeti helyén nem marad semmi útbaigazító nyom arra nézve, hogy hol található még ugyanegy gyűjtemény vagy helység műkincsállományáról adat... A jövőben mindenesetre oly magas szintű tudományos műkincs-kataszterre van így kilátás, hogy ennek reményével szemben a jelen műkincsmentő teendőinek könnyítését nem kívánhatom előtérbe tolni.”⁷⁰ Hangsúlyozta: „Nem kívánhatom, hogy a műkincsmentést szolgáló Min. Biztosságok munkájának sürgősségéről, nemzeti fontosságáról és kiviteli módjairól mindenki velem egyformán gondolkozzék. Éppen úgy távol áll tőlem, hogy a hosszú tapasztalatok alatt belém rögződött, de esetleg elavult nézeteimet a műkincs-nyilvántartás közcélúságáról és ma is tekintélynek örvendő szakértők által elismert, sőt követésre is talált módszereiről a mai vezetőségre ráerőszakolni akarjam. Ennél fogva tisztelettel javaslom, mondjunk le a műkincskataszternek kutatóutak és nyomozások előkészítése céljára való igénybevételéről és érzjük be azokkal az előnyökkel, amelyeket mai állapotában is nyújtani tud, legalább bizonyos szakokra nézve.

Annak, hogy a kőztulajdonba kerülő műkincseknek a legmegfelelőbb helyre való juttatása iránt megbízatásom értelmében javaslatokat tegyek, ilyen körülmények között sincs akadály. Úgyszintén a nyilvántartások egyeztetését és kölcsönös kiegészítését is el tudom végezni a műkincskataszter helyén lévő anyagának és utalólapjainak felhasználá-

⁶⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 654/1947. Jeszenszky kérelme Ortutaynak a Kőszeghy-féle adattár felhasználása tárgyában. 1947. augusztus 28. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 134551/1947. VKM VI/2. o.: Elhurcolt művészeti alkotások min. biztosa adattár használata. 1947. szeptember 16.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 695/1947. Gerevich válaszelevele Jeszenszkynek a Kőszeghy-féle adattár felhasználása tárgyában. 1947. szeptember 11.

⁶⁸ Uo. 749/1947. Dr. Kőszeghy Elemér (IpM) jegyzéke Jeszenszkynek az ország jelentősebb gobelinjeinek tulajdonosairól. 1947. október 14.; MNL OL XIX-I-13 7. d. 22. dossz., sz. n. Kőszeghy olasz képek. É. n. Az egyes gyűjteményekről lásd: *Géber* 1970; *Takács* 2012.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 785/1947. Kőszeghy jegyzéke Jeszenszkynek szignált bútorokról. É. n.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 361/1948. Kőszeghy bizalmas levele Jeszenszkynek munkaterv módosítása tárgyában. 1948. október 8.

lásával. Az pedig, hogy a műkincselhurcolások, pusztulások vagy megkerülések adatainak a kataszterben való feljegyzéséről bizonyos szakokra nézve le kell mondanom, a Min. Biztosságok munkáját nem érinti.⁷¹ Végül kérte a korlátozott együttműködés elfogadását, vagy megbízása alóli felmentését.⁷²

Jeszenszky összeállítása a miniszternek az elhurcolt műtárgyak tulajdonjogára és visszaszerzésére vonatkozó jogszabályokról

A háború alatt elveszett műtárgyak felkutatása, visszaszerzése, valamint a gazdátlaná vált javak további sorsa számos jogi kérdést vetett fel. Jeszenszky ezért rövid összefoglalót készített Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének a bírói gyakorlatba átment vonatkozó jogszabályairól. Mellékelte ehhez az igazságügy-miniszter által 1928. március elsején az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatnak az ingók tulajdonjogára vonatkozó az átruházásról szóló 562–563., 565., az elsajátításról szóló 567., a találásról szóló 571–578., 581–592., az elbirtoklásról szóló 603–607. a kötelmi jogra vonatkozó 1380., 1714–1715., 1731., valamint pótlásként az 1370., 1376., 1709. paragrafusait. Megismerjük ebből, hogy milyen törvényes lehetőségei voltak az elveszett műtárgyak visszaszerzésének. Továbbá az 1947. szeptember 18-án a miniszternek megküldött levelében beszámolt az addigi adatfelvételtől, ekkorra 5254 műtárgyról készült karton, és az abból körvonalazódó kulturális és anyagi veszteségről. A miniszteri biztos javasolta, valamint anyagi támogatást kért egy angol–magyar nyelven megjelenő veszteségi katalógushoz. Elképzelése szerint azt külföldi múzeumoknak, könyvtáraknak, múgyűjtőknek és egyéb illetékeseknek küldenék meg, amely emellett fontos kultúrtörténeti dokumentummá válhatna.⁷³ Felhívására több nyomda árajánlatot adott a tervezett kiadáshoz.⁷⁴ Az VKM költségvetési fedezet hiánya miatt ehhez nem járult hozzá.⁷⁵

Jeszenszky háborús veszteség-katalógusa (1947. szeptember–1948. december)

Jeszenszky 1947. szeptember 20-án levélben a következő sorokkal fordult Ortutayhoz: „A vezetésem alatt álló miniszteri biztosság kartonon feldolgozva katalógust készít azokról a képzőművészeti alkotásokról, amelyek a háborús események következtében eltűntek. Ezekre a műtárgyakra vonatkozó bejelentések még ma is özönével érkeznek a miniszteri biztosság hivatalához. A feldolgozott kartonok száma már az 5000-et is meghaladta. A szakszerűség érvényesítése érdekében szükség volna, hogy a miniszteri biztósághoz egy olyan szaktudással rendelkező munkaerő osztassék be, aki úgy az adatfelvételnél, mint a katalogizálásnál eredményesen működhetik. Munkadíját a miniszteri biztosság

⁷¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 361/1948. Kőszeghy bizalmas levele Jeszenszkynek munkaterv módosítása tárgyában. 1948. október 8.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. 704/1947. Jeszenszky összeállítása a miniszternek az elhurcolt műtárgyak tulajdonjogára és visszaszerzésére vonatkozó jogszabályokról. 1947. szeptember 18.

⁷⁴ SzMI sz. n. (Jeszenszky-biztosság ikt. sz.: 700/1947., 768/1947., 121/1948., 132/1948., 143/1948., 158/1948.) Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Globus Nyomdai Műintézet Rt., Hungária Hírlapnyomda Rt., Forrás Nyomdai Műintézet és Kiadvóvállalat Rt. válaszlevelei Jeszenszkynek nyomdai munkára vonatkozó árajánlat tárgyában. 1947. szeptember 18., október 24., 1948. április 8., 19., 21., 24.

⁷⁵ MNL OL XIX-I-1-h 128. d. 141986/1947. VKM VI/2. o.: Elhurcolt Művészeti Alkotások Min. Biztosa: Katalógus költsége. 1947. szeptember 30.

dologi ellátmánya terhére lehetne biztosítani.”⁷⁶ Kérését december 3-án a francia követség által megküldött hiányjegyzékre és azok érdeklődésére ismételten felterjesztette a miniszternek: „A magyar elveszett műtárgyak jegyzékét egyelőre nem küldhetjük meg a franciáknak, mert még állandóan érkeznek bejelentések és még az elveszett műtárgyak kartotékra való felvétele van folyamatban. Sajnos az elveszett műtárgyak száma olyan nagy, hogy annak a franciákéhoz hasonló roneós sokszorosítása lehetetlen és azt nyomtatásban kell kiadni. E veszteségkatalógus első kötetének, kb. 5000 műtárgynak az anyaga együtt van, de még kartotéklapokon. Eddig csak a miniatűrök és szobrok (domborművek, érmek) csoportjának nyomdakész kézírata készült el magyar és angol nyelven. Ugyanis e veszteséglista csak akkor válthatja be a hozzáfűzött reményeket, ha azt a külföldi múzeumoknak is megküldjük. Ezért szükséges azt angol szöveggel is kiegészíteni.”⁷⁷ Jeszenszky a fordítás és a kinyomtatás költségeire külön kért fedezetet, mivel biztosságának az esedékes ellátmányánál kevesebbet utaltak ki, a korábbi felterjesztésében jelzett összeg kifizetésének teljesítését pedig a miniszter megtagadta. Ennek következtében a katalógus megjelentetése távolabbi időpontra tolódott ki.⁷⁸

Érdekes ellentmondás, hogy az VKM 1948. február 28-án éppen a következő leiratot intézte a biztosság részére: „Az angol követ a magyar kormányt az elhurcolt műtárgyak ügyében Nagy-Britannia, U. S. A. és Franciaország által aláírt hármass egyezményhez való csatlakozásra kérte fel.

Az egyezmény szerint az egyezmény aláírói a semleges országok kormányait felkérlik, hogy kutassák fel területükön az elhurcolt műtárgyakat és azok kivitelét akadályozzák meg. Az egyezményt aláíró államok elhurcolt műtárgyaik jegyzékét a semleges – esetleg egyéb érdekelt államoknak megküldik.

Felhívom a Miniszteri Biztóságot, hogy az elhurcolt magyar műtárgyak jegyzékét 4 példányban terjessze fel, sürgősen.”⁷⁹

Jeszenszky március 8-án ugyancsak a miniszternek címzett válaszlevelében már határozottan kijelentette: „A vezetésem alatt álló miniszteri biztosság is azon igyekezik, hogy mielőbb elveszett műtárgyainknak jegyzékét eljuttathassa külföldre is mert valószínű, hogy sok műtárgyunk már külföldi múpiacokra került. De nem a miniszteri biztosságon múltott, hogy ez eddig nem történik meg.”⁸⁰ Ekkor már 7000 elveszett műtárgy kartoték felvételéről tájékoztatott. Jelezte azonban, hogy több hivatal, köztük az VKM sem adott még a múzeumi letétek sorsára vonatkozóan választ. Megismételte továbbá, hogy finanszírozás hiányában nem áll módjában a kért katalógust kiadni, melyhez újból támogatást kért.⁸¹ A biztos ehhez június 8-án közvetlenül dr. Nyárádi Miklós pénzügyminisz-

⁷⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 707/1947. Jeszenszky kérelme Ortutaynak katalogizáláshoz munkaerő alkalmazása tárgyában. 1947. szeptember 20.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 821/1947. Jeszenszky jelentése Ortutaynak a francia Commission De Recuperation Artistique által megküldött jegyzék, valamint a magyar elveszett műtárgyak jegyzéke tárgyában. 1947. december 3.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 81/1948. Dr. Pákay Zsolt of. (VKM) leirata a Jeszenszky-biztosságnak elhurcolt magyar műkincsek jegyzékének összeállítás tárgyában. 1948. február 28. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 192946/1948. VKM VI/2. o.: Elhurcolt magyar műkincsek jegyzékének összeállítása. 1948. február 27.

⁸⁰ Uo. Jeszenszky válaszelevele a miniszternek elhurcolt magyar műkincsek jegyzékének összeállítása tárgyában. 1948. március 8.

⁸¹ Uo.

tertől kért támogatást: „Nemzetközi megállapodás, hogy az UNESCO-ban⁸² képviselt nemzetek, a világháború következtében elveszett műtárgyak jegyzékét kicserélik egymás között megkönnyítendő azok felkutatását... A katalógus nyomdakész állapotban van, de hiányzik még az angol fordítás (bilingvis kiadás lenne) és a kinyomtatás költségének fedezete cca. 50 000 forintba kerülne. Tisztelettel kérem a Miniszter Urat méltóztatásuk lehetővé tenni e katalógus megjelentetését, mely az elveszett nemzeti vagyon egy részének leltára, a nagy világ előtt a magyar ízlés és műveltség fejlettségének bizonyítéka és fontos kultúrtörténelmi dokumentum lenne.”⁸³ Augusztus 12-én a következőképp érvelt: „Sajnos a felhívásnak eleget nem tudtam tenni mert a nagy terjedelmű katalógus kiadására fedezettel nem rendelkeztem. Bátor vagyok megjegyezni, hogy miután ismételtlen felhívást kaptam a külügyminisztérium útján, hogy a fenti egyezményt aláíró hatalmak sürgetik a magyar veszteségek jegyzékét, úgy látszik az egyezmény hatályát nem csak a semleges államokra, hanem mireánk is kiterjesztik. Nekünk, kik a rendelkezésemre álló adatok alapján a műtárgyakban szenvedett veszteségben legalább is az elveszett műtárgyak számát illetően vezetünk az európai államok között, nagy érdekünk lenne ezen egyezményhez csatlakozni és az általa nyerhető segítséget igénybe venni.”⁸⁴

1948 decemberére kb. 9300 db karton készült el és a katalógus I. kötete, mely az 1947. október végéig bejelentett anyagot foglalta magába. Ez angolra lefordítva nyomdakész állapotban 6918 műtárgyat tartalmazott körülbelül 20 millió forint értékben. A kézirat egy példánya megtalálható az SzM Irattárában. A katalógus II. kötete, benne az SzM elveszett letételeivel pedig előkészítés alatt állt.⁸⁵

*Részvétel a herceg Batthyány-Strattman-gyűjtemény egyes képeinek megőrzésében*⁸⁶

A miniszteri biztosság 1947. október 24-én jegyzőkönyv felvétele mellett a herceg Batthyány-Strattman-gyűjteménybe tartozó több olajfestményt (miniatüröket szerzetesekről és az ősgaléria néhány rendkívül rossz állapotú képét) megőrzésre átvett az SzM-től, majd azokat 1948. március 8-án a Fügedi-biztosságnak továbbította.⁸⁷ Jeszenszky korábbi kérésére,⁸⁸ Varga István Körmend község jegyzőjének november 7-én kelt válaszával megismerjük a tárgyak múzeumba kerülésének történetét: „Fenti számú megkezdésére hivatkozva közlöm, hogy Batthyány Strattmann herceg gyűjteményéből Kőszegi

⁸² United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) 1945 után az Egyesült Nemzetek nevelésügyi, tudományos és kulturális szervezete.

⁸³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 233/1948. Jeszenszky kérelme a pénzügyminiszternek a veszteség katalógus megjelentetése tárgyában. 1948. június 30.

⁸⁴ Uo. 297/1948. Jeszenszky kérelme dr. Nyárádi Miklós pénzügyminiszternek elveszett műtárgyak katalógusának kiadása tárgyában. 1948. augusztus 12.

⁸⁵ Uo. 423/1948. Jeszenszky jelentése dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztossága ügyköréről összefoglaló áttekintés tárgyában. 1948. december 10.; Uo. 22/1949. A Köz- és Magántulajdonból Elhurcolt Műalkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága munkaterve az 1949. évre. 1949. január 14.

⁸⁶ A témához lásd: *Bajzik* 2006. 265–274. o.; *Zsámbéky* 2006. 281–296. o.

⁸⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 765/1947. Jeszenszky-biztosság átvételi jegyzőkönyve a herceg Batthyány-Strattman gyűjteménybe tartozó képekről. 1947. október 24.; Uo. 83/1948. Fügedi-biztosság átvételi elismervénye a körmendi herceg Batthyány-Strattman-féle kastélyból beszállított képekről. 1948. március 9.

⁸⁸ Uo. 748/1947. Jeszenszky kérelme Körmend községi főjegyzőnek a herceg Batthyány-Strattmann féle műgyűjtemény sorsa tárgyában. 1947. október 14.

János r. k. ált. isk. igazgató és Dr. Kevey István ny. főszołgabíró által megmentett cca. 70. – 80.000 db. levelet, oklevelet, valamint a megmentett fegyvergyűjtemény roncsokat Dr. Fügedy (sic!) Erik miniszteri biztos Úr f. évi június illetve augusztus első hetében, Községi (sic!) János távolléte alatt a lezárt helyiségek feltörése után elszállította azzal a hátrahagyott üzenettel, hogy a tulajdonos Batthyány László herceg utólagos jóváhagyását megszerzi. Elismervény és leltár nélkül vitte el az anyagot. A kastélyból kihozott képeket Keleti [István] rendőrfőhadnagy⁸⁹ Úr már korábban a Szépművészeti Múzeum restaurált műhelyébe szállította. A könyvtár anyagának nagy részét 1945. őszén Kaposy János országos főlevéltárnok utasítására szállították el a Nemzeti Múzeumba. Hogy a család mit mentett át illetve szállított Ausztriai birtokára arról tudomásunk nincsen.⁹⁰ A gyors intézkedés által a teljes pusztulástól megmentett műtárgyakból a Fügedi-biztosságtól csak egy festményroncs került a tulajdonos megbízottjának 1948. márciusában visszaadásra, a többi később a Magyar Nemzeti Múzeumban nyert elhelyezést.⁹¹

Jeszzenszky jelentése biztossága egy évi működéséről (1947. december)

Jeszzenszky 1947. december 9-én terjesztette fel a miniszternek jelentését biztossága egy évi működéséről. Ebben 18 pontba szedve ismertette hivatala addig elért eredményeit és annak további teendőit.⁹² A korábbi beszámolóiban jelentettek mellett megismerjük még a Csánky által elszállított, majd a Műkincs-, valamint az Ezüst-vonatokon visszaérkezett anyagok külföldi kérelmezése, tulajdonjogának bizonyítása, hiányainak megállapítása (ún. Differencia-jegyzék), birtokbaadása és kiadása (ahogyan az SZM-ben fellelt műtárgyaknak is) folyamatait. Az elveszett műtárgyak bejelentésére (felszólítás szétküldése) és nyilvántartására (ekkorra 5788 tételről készült kartotéklap) megtett szükséges intézkedéseket. A biztos jelezte, hogy „ismételt felszólításunk dacára alig néhány minisztériumtól és közintézménytől kaptunk választ arról, hogy mi van meg és mi veszett el”⁹³ ezért a múzeumi gyűjteményekből kölcsönzött letétek számbavétele elhúzódott. Fontosnak tartotta részletezni, hogy: „9./ Az Orsz. Szépművészeti Múzeum épületének helyreállításával, a nyár folyamán lehetővé vált, az eddig beázástól ment helyen

⁸⁹ Községi János (1896–?) katona, majd Kőrmenden római katolikus népi tanító volt. A háború után a körmendi Frontharcos Szövetség tagja.; Kevey István (?) főszołgabíró, a *Vasi Szemlénél* Kőrmend és vidéke felelőse volt.; Keleti István (1908–?) katona, újságíró, arcképfestő, minisztériumi tisztviselő, majd rendőrnagy. A belügyminisztérium 1945. szeptemberében vezényelte az VKM-hez szolgálatára az 4450/1945. M. E. sz. rendeletben előírt, a nemzeti szempontból jelentős magángyűjtemények megmentése érdekében. Lásd: MNL OL XIX-I-13 3. d. 510/1948. Fügedi kérelme Ortutay miniszternek Keleti István rendőrnagy további alkalmazása tárgyában. 1948. június 10.; Kaposy János (1894–1952) levéltáros, művészettörténész.

⁹⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 782/1947. Varga István jegyző (Kőrmend) közlése Jeszzenszkynek a herceg Batthyány-Strattmann gyűjtemény sorsa tárgyában. 1947. nov. 7.

⁹¹ MNL OL XIX-I-13 2. d. 478/1948. Fügedi értesítése dr. Andráska Jenő ügyvédnek a Batthyány-Strattmann festmények átvétele tárgyában. 1948. április 3.; Uo. 3. d. 709/1949. Varga Jenő hitbizományi gondnok elismervénye a Vesélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának a körmendi Batthyány-Strattmann-féle kastélyból beszállított festménydarabok átvételéről. 1948. március 16. é *Zsámbék* 2006. 286., 296. o.

⁹² MNL OL XIX-I-12 2. d. 833/1947. Jeszzenszky jelentése a miniszternek a Köz- és Magántulajdonból Elhurcolt Műtárgyak Ügyeinek Miniszteri biztosa egy évi működéséről. 1947. december 9. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 192741/1948. VKM VI/2. o.: Gyűjtemény. 1948. február 24.

⁹³ Uo.

összezsúfolt műtárgyak szétválogatása és a Múzeumban összegyűlt magántulajdonú műtárgyak átvétele. A jelentkező, vagy felkutatott magántulajdonosoknak, kellő igazolás után műtárgyaikat visszaadtuk. Eddig 1312 műtárgy vissza tulajdonosához... 11./ Az amerikai megszálló hadsereg parancsnokságának kívánságára össze kell állítanunk a németek által elhurcolt műtárgyak jegyzékét. Ezt a nagy anyagot részletekben küldjük Münchenbe és még mindig dolgozunk rajta, mert nem elég a műtárgyak felsorolása, hanem közelebbi meghatározásuk, ismertető jelek is szükségesek az amerikai nyomozóknak. Eddig 1865 műtárgyról szóló jegyzék ment ki.⁹⁴ Érdekes és feletébb bosszantó adalék, hogy „13./ Ismételten jöttek hozzám jogsegélyt kérő bejelentések, megjelölve, hogy az elveszett műtárgy hol található. Bár a 30/1947 V.K.M. rendelet értelmében felhatalmazásom van ilyen esetekben a műtárgy lefoglalására, még sem járhattam el, mert egyrészt nincs fedezetem ilyen kiszállásokra, másrészt hiába kértem nyomozó rendőrtiszt beosztását, a belügyminiszter kérésemet nem teljesítette. Van ugyan rendőr nyomozó főhadnagy a Veszélyeztetett gyűjtemények miniszteri biztosságánál, de az alig ér reá, a mi ügyünkkel foglalkozni. E miniszteri biztosság gépkocsiját is használhatnám vidéki kiszállásoknál, de javadalmából az üzemenyagra annyira nem telik, hogy saját munkakörét sem láthatja el. Még Szentgotthárd és Sopron környékét, holt feltehető, hogy sok műtárgy, sőt múzeumi műtárgy is lappang, sem sikerült pénz hiányában alaposan felkutatni. Így sok értékes műtárgy, melyet az elkallódástól még idejében meg lehetett volna menteni, megy veszendőbe.”⁹⁵ Jeszenszky ismételten felvetette és sürgette a magyar háborús veszteség katalógus megjelentetését, melyet további érvel támasztott alá: „17./ Most az orosz megszálló hadsereg parancsnoksága megengedte Németország orosz zónájában a kutatást elhurcolt magyar javak után. Ez újabb feladatot jelent és ha meglenne a katalógus, eredményesebb lehetne munkánk.”⁹⁶ Sikerként könyvelte el a szlovákiai Galántáról és Losoncról a Gerster-⁹⁷ valamint a Gárdonyi- gyűjtemények vissza kerülését, viszont a bécsi Néprajzi Múzeumban talált magyar képek restitúciójának ügye ekkor még nem mozdult. Tájékoztatásul közölte, hogy a „18./ Németországból hazaszállított magántulajdonú műtárgyak értéke után 11%-ot kell illeték fejében fizetni a tulajdonosoknak, a kiadáskor. Érthető, hogy nagyobb gyűjtemények és értékesebb műtárgyak tulajdonosai, jó helyen tudva műtárgyaikat, nem sietnek azokat kiváltani. Ezért még mindig a Műkincs- és Ezüst vonat szállítmányából 192 műtárgy van őrizetemben.”⁹⁸ Végül kérte jelentésének tudomásul vételét és a miniszter további bizalmát.

⁹⁴ Uo. Itt és a továbbiakban: aláhúzások az eredetiben.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ A Gerster Béla építőmérnök által 1882–1893. között a Korinthuszi-csatorna építések összegyűjtött antik kerámiagyűjtemény keresett darabjait a pozsonyi magyar külképviselet Galántán egy magánszemélytől átvette, majd azok tulajdonosának visszaadásra kerültek, lásd: MNL OL XIX-I-12 I. d. 378/1947. Jeszenszky kérelme Gerster Jolánnak korinthusi gyűjteménye Csehszlovákiából való hazahozatalához adatok megküldése tárgyában. 1947. március 28.; Uo. 517/1947. Jeszenszky levele Gerster Jolánnak az KúM Kulturális Osztálya értesítésének megküldése tárgyában. 1947. június 11. Az említett gyűjtemény nagy részét örökösei később az SZM-nak ajándékozták.

⁹⁸ Uo.

A nyilvánosság tájékoztatása a háborús veszteségekről

Jeszzenszky *Háborús műkincsveszteségünk* címmel a *Magyar Művészet* 1948. március elseji számában megjelentetett cikkét a következőképp nyitotta: „Szinte áttekinthetetlen az a kár, mely a háború következtében érte a magyarságot. E felmérhetetlen pusztulásban is számot tesz a műtárgyakban: képekben, szobrokban, iparművészeti értékekben és egyéb muzeális tárgyokban szenvedett veszteségünk, sőt miután pótolhatatlan értékekről van szó, a veszteség az idők folyamán csak növekedni fog jelentőségében, míg a gazdasági javakban szenvedett kárunk, amilyen mértékben helyreáll a termelés, olyan mértékben fog a feledés ködébe merülni. Olyan műalkotások is pusztultak és kallódtak el, melyeket a kultúrvilág is számon tartott és még több olyan, mely a magyar művészi alkotóerőknek diadaljele volt. Egészben véve ez a nagy kár még így elveszve is a magyar műveltség, meg a magyar műízlés színvonalának mértékadója marad. Ezért szükséges e veszteség nyilvántartásba vétele, nemcsak az elveszett tárgyak felkutatásának megkönnyítése és azonosítása érdekében, hanem azért is, mert az elpusztult és elveszett tárgyak lajstroma egyben fontos művelődéstörténeti dokumentumként fog szolgálni.”⁹⁹ Ezután szűkszavúan, csak pár mondatban tájékoztatott a biztossága feladatáról. A bejelentések alapján rövid beszámolót adott, melyben számadatokat közölt az állami és magángyűjtemények veszteségeiről. Külön megjegyezte az SzM-i letétek elpusztulását, illetve bizonytalan sorsát. Rámutatott arra, hogy nemcsak a gyűjtők, műbarátok és műkereskedők, de maguk a művészek (Hatvany Ferencet és Csók Istvánt említi) is nagy veszteséget szenvedtek.¹⁰⁰ Zárómondatként keserűen megállapította: „Sajnos e beszámolóban felsorolt műtárgyak, bátran mondhatjuk, csak kisebb része annak a műkincsveszteségnek, melyet a háború alatt szenvedtünk.”¹⁰¹

Jeszzenszky felterjesztései 1948 májusában és júniusában

A miniszteri biztos 1948. május 19-én megküldte Ortutaynak hivatala ingó vagyonáról, valamint a személyzetéről készült kimutatásait. Előbbiben a fém mérőszalag, az írógép, a kis vaskazetta, a hatfiókos szekrény, a kartotékdobozok mellett Éber László művészeti lexikonja, Homér Lajos *A bútor története* és Hoffmann Edith *Szinyei Merse Pál* című könyvei, illetve a *Magyar Művészet* folyóirat egyik száma szerepeltek.¹⁰² Utóbbiból megismerjük, hogy a nyugalmazott minisztériumi osztályfőnök mellett dr. Lőrinczy Szabolcs minisztériumi és Moravek László tanügyi tanácsosok előadókként, valamint Nagy Barna múzeumi gyakornok kisegítő munkakerőként tevékenykedtek.¹⁰³ A Jeszenszky által elkészített és 26-án felterjesztett jövő évi költségvetési előirányzatból betekintést kapunk hivatala működésének az anyagi szűkösség miatti nehézségére. Megtudjuk, hogy „1946-ban

⁹⁹ Jeszenszky Sándor: Háborús műkincsveszteségünk. *Magyar Művészet*, 15. (1948) 2. sz. 101–102. o.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² MNL OL XIX-I-12 2. d. 177/1948. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak ingóvagyon leltár tárgyában. 1948. május 19.

¹⁰³ Uo. 180/1948. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak személyzeti kimutatás tárgyában. 1948. május 19. Lőrinczy Szabolcs (?) újságíró, VKM titkár, tanácsos, később az Operettszínházban dolgozott. Moravek László (?) VKM titkár, tanácsos. Nagy Barna (?) művészettörténész, SzM-i gyakornok, az Egri Városi Múzeum (Heves-Egri, majd Dobó István Múzeum) vezetője (1949–1951).

a miniszteri biztosság létesítésekor az ellátmány havi 3000 forintban állapított meg, de ez az összeg, csak pár hónapig folyósított és a min. biztosság azóta csak havi 1000 forint ellátmányban részesül. Ennek következtében maradt el az elveszett műtárgyak I. katalógusának kiadása, melyet pedig nemzetközi megállapodás alapján már ki kellett volna adni és külföldi kormányok a külügyminiszter útján többször sürgették. Az 1947–48 költségvetési évben felmerült legszükségesebb kiadásait a min. biztosság csak úgy tudta fedezni, az 1000 forintos havi dotáció mellett, hogy a kezdő, első hónapok megta-
karításait használta fel.¹⁰⁴ Ennek ellenére a biztos által 1949 végéig megállapított munkaterv pontjai a következők voltak: „1./ Az elveszett műtárgyak magyar és angol nyelvű katalógusának kiadása. 2./ A II. katalógus előkészítése. 3./ A linzi szállítmány feldolgozása és azonosítása. 4./ A visszaszerzett műtárgyak tulajdonosainak megállapítása és a miniszterközi bizottság útján való birtokba adása. 5./ Nyomozás a Németországba szállított műtárgyak elvitele körülményeinek megállapítására. 6./ Szépművészeti Múzeum letéteinek kutatása, számbavétele és revíziója. 7./ A folyton érkező újabb bejelentések feldolgozása és kartotékozása. 8./ Gyanús vidékek, különösen a nyugati határvidék átvizsgálása, a Veszélyeztetett műgyűjtemények min. biztosságával együtt, mely eddig fedezet hiányában nem történt meg. 9./ A külföldön lévő Csánky Dénessel még mindig függőben lévő kérdések tisztázása. 10./ Az elhagyott javak liquidálásával kapcsolatban felmerült munkák. 11./ A kormány rendelet értelmében, bizonyos határidőn túl gazdátlanul maradt műtárgyak meghirdetése és kiállításának előkészítése. 12./ Műkincseink Nyugatra való vándorlásának főbb adatait magába foglaló jelentés összeállítása.”¹⁰⁵

Jeszenszky 1948. június 26-án terjesztette fel a kultuszminiszternek biztossága működési jelentését. Tájékoztatása szerint, az év elejétől további 54 bejelentés érkezett hozzá 2763 műtárgy elvesztéséről. A készülő veszteség katalógus ekkor 5944 tételt tartalmazott. Az utolsó félév alatt 92 műtárgyat adtak vissza igazolt tulajdonosának, a kezdetektől összesen 1404 darabot. A müncheni Central Art Collecting Point (CACP) által jelzett, a németek által Magyarországról elhurcolt műtárgyak jegyzéke 2700 adatot sorolt fel, melynek az amerikaiak kérték kiegészítését a kiszállítások körülményeinek részletes megállapításával. Ügyükben dr. Rudnay Gyula rendőr százados nyomozott. Jeszenszky leírása alapján sajnos ekkora az amerikai-német zónával a hivatalos összeköttetés megszakadt, Bogay ugyan tevékenykedett még kint a magyar érdekek védelmében. Az amerikai–osztrák zónával viszont az érintkezés továbbra is zavartalan volt. A biztos készített a különös értékkel bíró műtárgyak kivitelének megakadályozására egy törvényjavaslatot, melyet indoklással együtt felterjesztett, továbbá véleményezte a készülő műemlékvédelmi törvényjavaslatot is.¹⁰⁶ Befejezésül jelezte: „A Miniszteri Biztosság raktárában jelenleg 914 műtárgy őriztetik. Ezeknek egy része olyan, melyek után járó 11%-os hazaszállítási illetéket még nem fizették ki és ezért ki nem adható. Túlnyomó számban vannak azok a műtárgyak, melyeket a tulajdonosuk nem tud lakásában elhelyezni és letétben hagyja. Vannak azután olyan műtárgyak, melyeknek tulajdonosát még nem sikerült

¹⁰⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 181/1948. Jeszenszky felterjesztése Ortutaynak jövő évi költségvetés előirányzata tárgyában. 1948. május 26.

¹⁰⁵ Uo. 278/1948. Jeszenszky válaszai a tudományos intézetek 1949 évi tudományos terveire vonatkozó kérdésekre. 1948. augusztus 3.

¹⁰⁶ MNL OL XIX-I-1-h 243. d. 192789/1948. VKM VI/2. o.: Ingó műemlékek védelméről törvényjavaslat. 1948. február 25.

megállapítani és végül olyan műtárgyak melyekre nézve a kiadatási eljárás most van folyamatban.”¹⁰⁷

Az VKM július 14-én a leadott jelentéssel kapcsolatban további tájékoztatást kért Jeszenszkytól a készülő veszteség-katalógus költségeiről (papír 40-60 000 és fordítás 4000 forint), a bécsi Néprajzi Múzeumban talált magyar festmények hazaszállításáról (időközben visszaérkeztek), Bogyay bajorországi feladatáról (Csánky kihallgatása stb.), az Innsbruckból hazakerült (az Aranyvonat szállítmányának egy része)¹⁰⁸ anyag kiadásáról, valamint érdeklődött az elraktározott anyagok átmenetileg vidéki múzeumokban történő elhelyezésének, esetleg vándorkiállításának lehetőségéről. A biztos 22-én megküldött válaszlevelében közölte, hogy „A hazaszállítási kormánybiztosság ülésén előterjesztetem, hogy az innsbrucki kincsvonatban lehetnek olyan tárgyak, melyek, mint műtárgyak vannak nálam bejelentve példának okáért a Hoffmann-féle zománcképes arany szelence gyűjtemény. /Bejelentésemet tudomásul vették azzal, hogy a kincs-vonat anyaga a Nemzeti Bank őrzetében van és a kormány, illetve a Gazdasági Főtanács még nem döntött, hogy mi legyen vele.”¹⁰⁹ Jeszenszky továbbá hangsúlyozta, hogy „A kormányrendelet értelmében a Nyugatról hazahozott műtárgyakat csak a pénzügy-igazságügy minisztérium és a Gazdasági Főtanács által kiküldött írásbeli birtokba adó határozata alapján adhatom ki a tulajdonosnak. Olyan műtárgyaknál, melyek tulajdonosa még nincs megállapítva, fontos bizonyosság lehet, ha a jelentkező látatlanban a műtárgy ismertetőjeleit megtudja adni. Kiállítás esetén nemcsak elveszik ez a lehetőség, hanem rosszhiszemű igénybejelentésekre adódik alkalom. Ezért a kormányrendelet értelmében mint utolsó lehetőség van fenntartva a gazdátlan műtárgyak felsorolása a hivatalos lapban és a min. biztosság által kiállítás keretében közszemlére való kitétele. Addig nem vagyok jogosítva a műtárgyakat kiállítás céljára átengedni.

A Min. Biztosságnál letétben lévő műtárgyak közül az értékesebbeket, példának okáért a Herzog-gyűjtemény több darabját és más képeket, meg szobrokat kiállítás végett a Szépművészeti Múzeumnak a múltban és most is elismervény ellenében átadtam¹¹⁰ és tervbe van véve a Wolfner-gyűjtemény bemutatása¹¹¹ is.

¹⁰⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 225/1948. Uo.

¹⁰⁸ *Békefi* 2000. 132–135. o.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 273/1948. Jeszenszky válasza a miniszternek felterjesztett jelentésével kapcsolatos kérdésekre. 1948. július 22.

¹¹⁰ MNL OL XIX-I-12 2. d. 731/1947. Jeszenszky értesítése dr. Oppler Emil ügyvédnek Herzog András hagyatékába tartozó két festmény SzM-i kiállításra való átengedése tárgyában. 1947. október 6.; Uo. 263/1948. Dr. Genthon István főig. (SzM) elismervénye Jeszenszkynek műtárgyak kiállítás céljából történő átvételéről. 1948. július 15.

¹¹¹ Jeszenszky a Wolfner-gyűjteményből 10 képet kölcsönzött a Fővárosi Képtár Magyar Valóság Kiállítására lásd: MNL OL XIX-I-12 2. d. 115/1948. Fővárosi Képtár elismervénye Jeszenszkynek Wolfner Gyula 10 db. festményének kiállításra történő átvételéről. 1948. április 5.; Uo. 442/1948. Jeszenszky kérelme a Fővárosi Képtár Ig-nak kiállításra átadott Wolfner László-féle képek visszaszállítása tárgyában. 1948. december 22.; Uo. 64/1949. Révay Kálmánné ígh. (Fővárosi Képtár) jelentése Jeszenszkynek a visszaküldött Wolfner-gyűjteményi képekről. 1949. február 14. Továbbá a Wolfner-gyűjtemény egyes darabjai letéti elhelyezésre kerültek az SzM-ban lásd uo. 388/1948. Wolfner László – MNM Tan. letéti megállapodás tervezet. É. n.; Uo. 392/1948. Dr. Herceg Lajos ügyvéd levele Jeszenszkynek a Wolfner-féle gyűjtemény letéti szerződés tervezete tárgyában. 1948. november 16.; Uo. 3. d. 10. dossz. 10/1949. Mihalik Sándor (Magyar Történeti Múzeum) értesítése Jeszenszkynek Wolfner László gyűjteményéből képek átadása az SzM-nak tárgyában. 1949. január 7.; Uo. 26/1949. Jeszenszky kérelme dr. Herceg Lajos ügyvédnek a Wolfner-gyűjteményből származó képek ügyében.

Egyébként eltekintve a nagyobb értékű daraboktól, a tárolt anyag annyira vegyes és annyi selejtes darab is van benne, hogy alig lehetne abból instruktív jellegű kollekción összeállítani.¹¹²

További levelezés Bogyay Tamással, a bajorországi megbízott jelentései a Magyar Visszaszolgáltatási Misszióknak (1948. szeptember–1949. június)

A Staudach-Egerndachban tartózkodó Bogyay 1948. szeptember 30-án levélben tájékoztatta Jeszenszkyt arról, hogy a baden-badeni Magyar Visszaszolgáltatási Misszió által további megbízást nyert a nyugatra került műtárgyak felkutatására. A restitúciós szervnek készített havi jelentéseit pár sor kíséretében ezután rendszeresen megküldte tájékoztatósul a miniszteri biztos részére is. Első beszámolójából betekintést nyerünk a háború utáni német piac helyzetéről: „Míg régebben a megszálló hatóságok tilalma, most a pénzhiány akadályozza a nagyobb méretű műkereskedelmet. Münchenben állítólag múlt év novemberében lett volna utoljára aukció, újabbra egyelőre nincs is kilátás, mert nagyobb értékekre vevő sem akad és ezért katalógus stb. kiadására sincs pénz. Rosenheimben például az összes üzletek, melyek régebben foglalkoztak régi műtárgyakkal is, ezt az üzletágat egyelőre egészen feladták és raktáron sem tartanak olyan cikkeket, amelyek közt minket érdeklő anyag lehetne. München nagy múltra visszatekintő és jelentékeny műkereskedelmében viszont annál nagyobb mennyiségű műtárgy hever, amelyek közül egyelőre inkább csak a gyakorlati célt is szolgáló dolgok /porcellán stb./ találnak vevőre. Itt tehát sokkal több kilátás van arra, hogy magyar eredetű tárgyak felbukkannak. Ebből a szempontból különös figyelemmel kell kísérni még az amerikai zóna keleti részének többi nagyobb városait is, ahol főként kisebb értékű tárgyak felbukkanása esetleg nagyobb gyűjtemények nyomára is vezethet.”¹¹³ Katalógusok hiányában a helyszínen kellett böngésznie az eladásra kínált ingóságokat. Bogyaynak a kutatáshoz „Az elhurcolt műkincsek jegyzéke”, a Jeszenszky által Ortutaynak összeállított lista állt rendelkezésére, ezzel kapcsolatban azonban jelezte „Minthogy az említett jegyzékben közel 2500 tárgy szerepel, részben hiányos és itt-ott egészen téves adatokkal, a nekem megküldött tulajdonosok szerinti összeállítás erre a célra nem használható.”¹¹⁴ Cédulás rendszerű szakkatalógust állított ehhez inkább fel. A műtárgyokról felvett adatok további kiegészítéséhez a bajor állami képtárak könyvtárát vette igénybe, amely egyben az CACP könyvtárul is szolgált, sajnos benne kevés magyar művészettörténeti kiadvánnyal. Kérte emiatt Jeszenszkytól saját szakkönyveinek kiküldését. Az események feltáráshoz érdekes Bogyaynak a jelentése végén tett nyilatkozata arról, hogy „A posta útján kutatást indítottam a hiányzó műkincsek jegyzéke angol fordításának 2 példánya után, amelyet 1948. március 26-án expressz ajánlvá adtam fel a karlsruhei Hungarian Mission for Restitution címére. Egy példányt ugyanakkor a müncheni Monuments, Fine Arts & Archives Section-nek (a Central Art Collecting

1949. január 18.; Uo. 2. d. 66/1949. Wolfner László gyűjteményének jegyzéke azon műtárgyokról, melyeket a Köz- és Magántulajdonból Elhurcolt Műalkotások Ügyeinek Miniszteri Biztosa letétként adott az Orsz. Szépművészeti Múzeumnak. 1949. február 15.

¹¹² MNL OL XIX-I-12 2. d. 273/1948.

¹¹³ Uo. 332/1948. Bogyay (Egerndach) levele Jeszenszkynek 1948. szeptember havi jelentése tárgyában. 1948. szeptember 30.

¹¹⁴ Uo.

Pointot is vezető hivatalnak) küldöttem be.”¹¹⁵ Tudomása szerint azonban, a karlsruhei levél az összes átvett küldeménnyel együtt egy ismeretlen magyar ezredeshez került.¹¹⁶

1948. november elsején már a kért könyvek megérkezéséről, ugyanakkor súlyos pénzhányról is jelentett, mivel a Missziótól két hónapja sem fizetést, sem költségterítést nem kapott.¹¹⁷ Emiatt 17-én a hazatéréséhez kért az utóbbtól, illetve Jeszenszkytől hozzájárulást. Bogyay leveleiből kitűnik a külföldi magyar restitúciós tevékenység, azon belül is személyes sorsának alakulása. A karlsruhei missziónak 1948 áprilisában az amerikaiak által történt kiutasításával megszűnt minden intézményes hazaszállítás, jómaga pedig hivatalos megbízatás híján nehezen tudta ellátni a feladatát. A kinti műkereskedelem ellenben felszabadult, szükségessé téve annak figyelését. A volt minisztériumi tisztviselő megbízatását ugyan kézhez kapta, viszont jelentéseire érdemben alig válaszoltak, pénzt részére késve és keveset folyósítottak.¹¹⁸ 1948. november 30-án, valamint 1949. december elsején kelt jelentéseiből kiderül, hogy a kézhez vett kiutalása mégis lehetővé tette számára a további kutatást. Kérte annak közlését, hogy a müncheni magyar lektorátus ládáit (benne könyvek, de képanyag is) hogyan indítsa útnak.¹¹⁹ 1949. január 12-én tanulmányozás céljából német árverési katalógusokat (például *Nachrichten für den Kunsthandel*) küldött a miniszteri biztosság részére.¹²⁰ Bogyay hónap végi jelentésében beszámolt a berlini és a müncheni műkereskedelem újjáéledéséről, valamint Jeszenszky pár héttel korábbi közvetlen tájékoztatása alapján,¹²¹ az Adolf Eichmann Obersturmbannführer által Magyarországról elvitt festmények ügyében indított kutatásához kért pontosabb adatokat.¹²² Hollétükre vonatkozóan kérdést jelentetett meg a műkereskedelmi könyvmatosban. A Missziónak javasolta más keresett műtárgyakról is hasonló sajtóközlemé-

¹¹⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 332/1948. Bogyay (Egerndach) levele Jeszenszkynek 1948. szeptember havi jelentése tárgyában. 1948. szeptember 30.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Uo. 375/1948. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1948. október havi működése tárgyában. 1948. november 1.

¹¹⁸ Uo. 398/1948. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek hazatérése tárgyában. 1948. november 17.

¹¹⁹ Uo. 414/1948. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1948. november havi működéséről. 1948. november 30.; Uo. 6/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1948. december havi működéséről. 1949. január 1. További kutatást igényel – F. K.

¹²⁰ Uo. 25/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek német árverési katalógusok küldése tárgyában. 1949. január 12. Jeszenszky a *Nachrichten für den Kunsthandel* 1949. évfolyam 1. számát visszakérőleg megküldte a *Magyar Művészetnek*, a folyóiratban való felhasználás céljából lásd uo. 27/1949. Jeszenszky levele Szilárd Vilmosnak német műkereskedelmi közlőny megküldése tárgyában. 1949. január 19.

¹²¹ MNL OL XIX-I-12 3. d. 10. dossz. 92/1949. Jeszenszky kérelme az Államvédelmi hatóságnak és Katonapolitikai Osztálynak Eichmann Obersturmbannführer adatai tárgyában. 1949. március 22. Benne Jeszenszky korábbi átiratai 17/1949. sz. Bogyaynak, 18/1949. sz. az PüM KVMJ Ő-nak és 19/1949. sz. a Mission Hongroise de la Restitutionnak fenti tárgyában. 1949. január 12.

¹²² Bogyaynak még teljesen ismeretlen volt Eichmann neve: „A művészeti szakirodalomban magam eddig még nem találkoztam az Eichmann gyűjtemény említésével, remélem azonban, hogy a müncheni szakkönyvtár idevágó anyagának tanulmányozása és műgyűjtő körökben ismerős szakemberekhez intézett kérdéseim eredményre fognak vezetni. A tulajdonos felkutatására is tettem lépéseket, azonban a név, rang és a budapesti tartózkodás oly csekély adat, hogy a »Suchdienst-Zentrale«-ban ezek alapján még el sem tudják kezdeni a keresést. Az Eichmann vezetéknev u.i. egész közönséges, úgy hogy százával vannak ilyen nevű emberek, azonkívül (sic!) a nyilvántartásokban nem az egyesek háború alatti állomáshelyei, hanem csapattest, táborig postaszáma stb. vannak nyilvántartva.” MNL OL XIX-I-12 2. d. 45/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1949. január havi működése tárgyában. 1949. január 31.

nyek megtételét.¹²³ Az Eichmann-ügyben tett intézkedésről Rác Lajos pénzügyminisztériumi osztálytanácsos Jeszenszkynek megküldte Herendi József külügyminisztériumi titkár átiratát, eszerint „...az amerikai követség tárgyra vonatkozó kérésemet az illetékes katonai hatóságoknak továbbította. Az angol követség további részletesebb információkat kér a festményekre vonatkozólag, mielőtt a németországi angol katonai hatóságoknak a kutatásra utasítást adna”.¹²⁴ Fügedi 1949. június 10-én (ekkor hivatalosan megszűnt a Jeszenszky-biztosság) csak e levelezésről tudta tájékoztatni a külügy- és a pénzügyminisztereket „a fentnevezett Eichmann Obersturmbannführerre vonatkozólag irattáramban bővebb anyag nem áll rendelkezésemre” megjegyzéssel.¹²⁵

Bogyay anyagi helyzete továbbra is siralmas volt. 1949. márciusi jelentésében már így fogalmazott: „Semmi kilátás nincs arra, hogy a Misszió a megállapított tiszteletdíjat fizetné vagy akár csak a legminimálisabb készkiadásokat megtérítene. Ez mindennemű munkát lehetetlenné tesz.”¹²⁶ Kérte ezért ismételtlen a felmentését és jelezte hazatérési szándékát.¹²⁷ Jeszenszky további felhívására a megbízott április 5-én arról nyilatkozott, hogy: „...a Central Art Collecting Point Münchenben, Arcisstrasse 10 szám alatt még mindig fennáll. Személyzetét ugyan erősen lecsökkentették, mindössze két amerikai és kb. 7-8 német segédtszítviselővel működik. Külföldi képviselő úgy tudom legfeljebb egy vagy kettő van.

Hogy pontosan minő magyar eredetű műtárgyak vannak ott jelenleg, azt nem tudom megállapítani, mert a Collecting Point leltárai csakis a hivatalosan akkreditált külföldi megbízottaknak állnak rendelkezésére. Biztosra vehető azonban, hogy legalább is a Nyíregyházi Jósza-múzeum népvándorlás kori arany és ezüst tárgyai ott vannak, amelyeket dr. Borbély Sándor, Szabolcs vármegye volt alispánja 1947. december 29-én szolgáltatott be oda, ha csak a karlsruhei Magyar Visszaszolgáltatási Misszió 1948 április havában történt kiutasításáig ki nem igényelte és el nem szállította.

A visszaszolgáltatási eljárások tudomásom szerint tovább folynak, illetve az elvi lehetőség mindig megvan rá, tekintet nélkül arra, hogy az illető államnak van-e a müncheni Central Art Collecting Pointnál képviselője vagy sincs. Így újságból értesültem arról, hogy az olaszok nem is rég jelentékeny restitúciós igényekkel léptek fel, habár Münchenben megbízottjuk nincs, csak olyan, a frankfurti katonai kormány mellett akkreditált missziójuk, mint amilyen a magyaroknak is volt 1948 áprilisáig és jelenleg is van a francia zónában. Az anyag felkutatását és a diplomáciai tárgyalásokat ugyanis sohasem az Art Collecting Point végezte, ez csak a szakszerű megőrzésről gondoskodik, de nem dönt a műtárgyak sorsáról.”¹²⁸ Tájékoztatásként mellékelte leveléhez a Bajor Nemzeti Múzeum

¹²³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 81/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1949. február havi működése tárgyában. 1949. február 28.

¹²⁴ Uo. 164/1949. Rác Lajos min. osztálytan. (PüM IV/b. Űo.) átirata Jeszenszkynek Eichmann Obersturmbannführer által ellopott képek tárgyában. 1949. május 23.

¹²⁵ MNL OL XIX-I-13 3. d. 743/1949. Fügedi közleményei a külügy- és a pénzügyminisztereknek Eichmann Obersturmbannführer által ellopott képek tárgyában. 1949. június 10.

¹²⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 103/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1949. március havi működéséről. 1949. március 31.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Uo. 81/1949. Jeszenszky levele Bogyaynak válasz a februári jelentésre tárgyában. 1949. március 29.; Uo. 120/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek az Art Collecting Point Münchenben tárgyában. 1949. április 5. Borbély Sándor (1889–?) főszolgabíró, Szabolcs vármegye alispánja (1936–1944).

köriratát arról, hogy a német közgyűjtemények milyen módon igyekeztek visszaszerelni elveszett műtárgyaikat.¹²⁹ A miniszteri biztos a Jósza András Múzeum gyűjteményi darabok hollétéről, a dr. Veress Sándor Szabolcs vármegyei alispán-helyettestől, valamint a Bogyaytól kapott azonos információkat megküldte a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének (KÖF). A vidéki múzeumok felügyeleti szerve kérte Ortutayt, hogy forduljon azok visszakerülése érdekében a külügyminiszterhez. A kultuszminiszter 1949. július 4-én a tárgyban átiratot intézett kollégájának.¹³⁰ Korábban Jeszenszky-, de a Fügedi-biztosság is tett lépéseket az ügyben, amelyet 1949 augusztusában a PüM eljárási folyamatba tett.¹³¹ Közvetítésével végül 1951-ben érkeztek haza a műtárgyak.¹³²

Bogyay ugyan a Misszióknak írt 1949 április havi jelentésében szűkszavúan közölte: „Mínthogy 1948 karácsonya óta semmiféle kiutalás nem történt, kénytelen voltam az információk beszerzését teljesen beszüntetni.”¹³³ Ennek ellenére foglalkozott az értékek felkutatásával. Jeszenszky 1949. május 3-án Bogyaynak az ajándékozás útján német tulajdonba került képek visszavásárlása tárgyában intézett levelet, amelyet másolatban megküldött a PüM KVMJ Üo. részére is.¹³⁴ Rác minisztériumi osztálytanácsos az átiratban foglaltakat tudomásul vette. Válaszában megjegyezte, hogy nem elhurcolt javakról van szó, mégis kérte a miniszteri biztos további tájékoztatását az ügyben.¹³⁵ Bogyay, Jeszenszkynek az iratokban feltett kérdéseit eljuttatta a müncheni CACP magyar ügyekben illetékes szaktisztviselőjének. Az értesülések szerint a Központ éppen felszámolás alatt állt.¹³⁶ Utóbbi fejleményre Rác ügyosztályvezető további feladatot adott Bogyaynak: „Ezzel kapcsolatban meghagyom, hogy az amerikai hatóságok birtokában levő elhurcolt magyar műtár-

¹²⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 81/1949. Jeszenszky levele Bogyaynak válasz a februári jelentésre tárgyában. 1949. március 29.; Uo. 120/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek az Art Collecting Point Münchenben tárgyában. 1949. április 5.; Borbély Sándor (1889–?) főszolgabíró, Szabolcs vármegye alispánja (1936–1944).

¹³⁰ Uo. 20/1948. Dr. Veress Sándor alispán-h. (Szabolcs vármegye) értesítése Jeszenszkynek a Szabolcs vármegyei Jósza múzeum műkincseink hazahozatala tárgyában. 1948. január 12.; Uo. 415/1948. Jeszenszky kérelme a Szabolcs vármegyei Jósza Múzeum Ig-nak további tájékoztatás tárgyában. 1948. december 6.; Uo. 105/1949. Dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-h. (KÖF) levélváltása Jeszenszkyvel a Nyíregyházi Jósza Múzeum Nyugatra vitt műtárgyai tárgyában. 1949. március 31.–április 11.; MNL OL K 726 705/1949. Nyíregyházi Jósza Múzeum nyugatra vitt műtárgyai. 1949. április 28.; MNL OL K 729 43. cs. 1680/1949. Dr. Dobrovits Aladár tan. (MNM Tan.) tájékoztatása dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-h. (KÖF) részére a Nyíregyházi Jósza Múzeum műtárgyai tárgyában. 1949. július 17.

¹³¹ MNL OL XIX-I-13 6. d. 7. dossz. 786/1949. Fügedi feljegyzése a Jeszenszkynek Bogyay Tamással folytatott levelezésében szereplő két elhurcolt magyar jószágáról. 1949. július 1.; MNL OL K 729 45. cs. 2442/1949. Dr. Nyárády Mihály v. (Szabolcs vármegyei Jósza Múzeum) jelentése a Főfelügyelőnek (KÖF) a müncheni Art Collecting Pointban őrzött Jósza Múzeumbeli tárgyakról. 1949. szeptember 26.; Uo. 2678/1949. Jeszenszky és dr. Kardos László ov. (VKM) értesítései az KÖF-nek a Nyíregyházi Jósza Múzeum Nyugatra vitt műtárgyai tárgyában. 1949. április 11. és október 15.

¹³² MNL OL XIX-I-5-a 118. d. 863-0241/1952. Ortutay (MMOK) értesítése Darvas József közoktatásügyi miniszternek a nyugatról visszakérült műkincsek ügyében. 1952. február 24.

¹³³ MNL OL XIX-I-12 2. d. 144/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek 1949. április havi működéséről. 1949. május 1.

¹³⁴ Uo. 131/1949. Jeszenszky kérelme Bogyaynak az ajándékozás útján német tulajdonba került képek visszavásárlása tárgyában. 1949. május 3.

¹³⁵ Uo. 132/1949. Jeszenszky levele az PüM KVMJ Üo-nak az ajándékozás útján német tulajdonba került képek visszavásárlása tárgyában. 1949. május 3.; MNL OL XIX-I-13 3. d. 739/1949. Rác Lajos min. osztálytan., ügyosztályvez. (PüM IV/b. Üo.) értesítése Jeszenszkynek az ajándékozás útján német tulajdonba került képek visszavásárlása tárgyában. 1949. május 31.

¹³⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 152/1949. Bogyay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek a müncheni Art Collecting Point-ban lévő magyar anyag tárgyában. 1949. május 13.

gyakat a passzai magyar anyagi bizottság által szerkesztett zárgondnoksági kartotékokra vegye fel és jelentse, hogy az Art Collecting Point felszámolása után előreláthatólag mi lesz a még amerikai birtokban levő elhurcolt magyar műtárgyak sorsa.¹³⁷ A magánjellegű nyomozások eredményeként kiderült, hogy a raktárban sem az elajándékozott, sem a „Szálasinak küldött többi tárgyak”¹³⁸ nem voltak megtalálhatóak. Rajniss vallomása alapján ugyanis a zsidó tulajdonú aranytárgyak, köztük Szilárd Vilmos Josephine császárné-anasztázskészlete¹³⁹ még 1945 elején az SZM-i szállítmányból Szentgotthárdon Vajna Gábor nyilas belügyminiszterhez kerültek.¹⁴⁰ Ügyükben Domán Andrea korábban sikertelenül kutatott. Jeszenszky 1948 novemberében pedig George Granville párizsi címére intézett levelet,¹⁴¹ amelyre a kért közvetlenül írásban nem, de egy magánszemélyen keresztül közvetetten szóban megerősítette, hogy az említett javakat más műtárgyakkal együtt a háború végén a németektől lefoglalta és az ügyintéző szervezetek továbbította.¹⁴² A miniszteri biztos tájékoztatására Bogay a Központnál rákérdezett az amerikai hadnagy nevére, azt azonban nem ismerték.¹⁴³ A keresett tárgyak vonatkozásában Jeszenszky kezdeményezésére, de már Fügedi utasítására Rudnay kihallgatta Hellebronth Vilmost is. A korábbi altábornagy elmondása szerint, Vajnától az 1945 márciusán Brennbergbányában hátrahagyott lepecsételt csomagokat egy ismeretlen rendőrtiszt vette magához, majd azokat lefoglalták a németek.¹⁴⁴ Ezzel bezárult a kör.

Bogay későbbi leveleivel, a folyamatban lévő ügyekkel 1949 júliusától már a Fügedi-bizottság foglalkozott.¹⁴⁵ Feldolgozásuk, ahogyan a volt kultuszminisztériumi titkár áldozatos műkinccsentő tevékenységének feltárása további tanulmányt érdemelne. A július 23-iki összefoglaló jelentéséből azt is megtudjuk, hogy az elajándékozott képek visszaadását az amerikai hatóságok megtagadták, mert mint ajándéktárgyak nem estek restitúció alá. A visszavásárlásukra a Hahn által indított tárgyalások pedig megszakadtak. Őrzési helyük ekkor ismeretlen volt. Sajnos a Szilárd Vilmos-féle és más aranytárgyak ügyében a Granville, Vida- és Perényi gyűjtemények ügyében az Eichmann, valamint Hatvany

¹³⁷ MNL OL XIX-I-13 6. d. 7. dossz. 754/1949. Rác Lajos min. osztálytan., ügyosztályvez. (PüM IV/b. Űo.) kérelmei a baden-badeni Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságnak dr. Bogay Tamás jelentései tárgyában. 1949. június 9.

¹³⁸ Szálasi Ferenc (1897–1946) katonatiszt, politikus, Magyarország nemzetvezetője (1944–1945), háború után halálra ítélték és kivégezték. Bővebben lásd *Karsai* 2016.

¹³⁹ Szilárd Vilmos (?–1964) műkereskedő, a *Műgyűjtő* szerkesztője. Jozefina császárné, vagy Joséphine de Beauharnais (1763–1814) I. Napóleon császár első felesége, Franciaország első császárnéja (1804–1810).

¹⁴⁰ MNL OL XIX-I-12 1. d. 203/1947.; Vajna Gábor (1891–1946) katonatiszt, politikus, belügyminiszter. A Népbíróság halálra ítélte, és Szálasival egy napon kivégezték.

¹⁴¹ Űo. 2. d. 394/1948. Jeszenszky levele George Granville (Párizs) részére Josephine császárné-anasztázskészlete tárgyában. 1948. november 18.

¹⁴² Űo. 124/1949. Sándor Pál levele Szilárd Vilmosnak Granville nyilatkozata tárgyában. 1949. április 9.

¹⁴³ Űo. Jeszenszky kérelme Bogaynak Szilárd Vilmos anasztázskészletének keresése tárgyában. 1949. április 28.; MNL OL XIX-I-13 3. d. 740/1949. Bogay (Egerndach) jelentése Jeszenszkynek a müncheni Central Art Collecting Point magyar anyaga tárgyában. 1949. június 1.

¹⁴⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 128/1949. Jeszenszky kérelme a Népbizottságnak Hellebronth Vilmos kihallgatása tárgyában. 1949. április 28.; MNL OL XIX-I-13 3. d. 740/1949. Rudnay jelentése Hellebronth Vilmos kikérdezéséről. 1949. július 1.; Űo. 6. d. 7. dossz. 786/1949.; Hellebronth Vilmos (1895–1971) altábornagy, politikus, miniszter a Szálasi-kormányban.

¹⁴⁵ MNL OL XIX-I-13 6. d. 7. dossz. 788/1949. Fügedi közleményei Bogaynak a folyamatban lévő ügyekről. 1949. július 6.

Józsefné porcelánjai és Schulhoff Lajos festményei ügyében a Wilhelm Höttl utáni nyomozások sem vezettek eredményre.¹⁴⁶ Érdekes adalék, hogy az ugyancsak a budai várbeli Verböczy-palotából elvesztett Hatvany Bertalan-féle kelet-ázsiai-gyűjtemény néhány darabja itthon magánszemélyeknél előkerült.¹⁴⁷

Zárásul egy fontos megállapítás Bogyay-tól 1949 októberéből: „Magyarországról ellopott műtárgyak felbukkanásával tehát az egész világ minden olyan államában számolni lehet, ahol élénkebb műkereskedelem van. Magában Németországban is akárhol piacra kerülhet valami, főként ha jelenlegi birtokosa meg van szorulva, vagy biztonságban érzi már magát. Ezért minél szélesebb körű a megfigyelés, annál valószínűbb az, hogy az esetleg forgalomba hozott tárgyakat észre vesszük, és a továbbiaknak is nyomára akadhatunk. Lukas hálójával természetes, hogy nem lehet halászni. Ezért én is csak akkor végezhetem el a vállalt munkát, ha járandóságomat rendszeresen és idejében megkapom.”¹⁴⁸

Állandósult pénzhiány (1948. november)

Jeszzenszky a hivatala működését nehezítő pénzhiányról, amelyet korábban többször jelzett a miniszternek, az 1948. november 20-i levelében ismételt, immár keserűen hangot adott: „A bölcs vezetése alatt álló minisztérium Elnöki osztályában f. évi július havától megtagadták a vezetésem alatt álló Köz- és magántulajdonból elhurcolt műalkotások ügyeinek miniszteri biztossága személyzete számára eddig rendszeresített külön munkadíjak engedélyezését, azzal az indoklással, hogy a miniszteri biztosság munkája nem egyenértékű más hivatalok, többek között a Veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztossága munkájával, melyek a külön munkadíjban továbbra is részesülnek.”¹⁴⁹ Röviden előadta ezért az eddig elért eredményeket, például a Herzog-gyűjtemény Chardin-képének megszerzését az SzM részére, valamint egyes darabjainak kiállítását ugyanott, a nyugatról visszaérkezett legutóbbi szállítmányokat, vagy az elvesztett műtárgyak katalógusának készítését. Munkájuk forintositott értékének indoklásához számszerű kimutatást is csatolt.

¹⁴⁶ MNL OL XIX-I-13 4. d. 919/1949. Bogyay (Egerndach) szeptember havi jelentése a baden-badeni Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságnak. 1949. október 1.

¹⁴⁷ Uo. 2. d. 418/1947. Keleti István rendőr nyomozó főhadnagy jelentése Hatvany Bertalan panasza tárgyában. 1947. október 6.; Hatvany Bertalan báró (1900–1980) orientalista, író, műfordító, mecénás.

¹⁴⁸ MNL OL XIX-I-13 4. d. 919/1949.

¹⁴⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 397/1948. Jeszenszky tájékoztatása a miniszternek biztossága eredményeiről. 1948. nov. 20. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 209 633/1948. VKM VI/2. o.: Rendkívüli munkadíj. 1948. december 6.

A Jeszenszky-biztosság által kezelt műtárgyak értéke¹⁵⁰	
<i>Tevékenység</i>	<i>Érték</i>
A Nyugatról hazahozott és miniszteri biztosság által átvett műtárgyak értéke (benne van a Szépművészeti Múzeum anyagának értéke is)	225 862 400 ft.
Magyar területen felkutatott műtárgyak értéke	916 900 ft.
Összesen	226 779 300 ft.
Ebből a miniszteri biztosság a tulajdonjog megállapítása után birtokba adott ... értékű műtárgyat	226 530 200 ft.
A tulajdonos kinyomozásáig a miniszteri biztosság őrizetében maradt ... értékű műtárgy	395 300 ft.
<i>Tevékenység</i>	<i>Érték</i>
A Nyugatról hazahozott, magántulajdonba visszaadott műtárgyak értéke	817 437 ft.
A magántulajdonú műtárgyak kiadásánál az érték 10%-a fizetendő hazaszállítási illeték címén	81 743 ft. 70 f.
E címen a pénzügyi tárca ... vett be és a Szépművészeti Múzeum becslési díj címén ... jövedelemhez jutott	81 74 ft. 37 f.

Kérelmét így folytatta végül: „Ez a szakismeret és sok irányú tájékozottságot kívánó munka nem kevesbedik, sőt egyre szaporodik a folyton érkező újabb kárbejelentésekkel és újabb nyomok felmerülésével. Már a külföldi hatóságoktól is érkeznek megkeresések egyes gyanús esetekben, hogy nem Magyarországról elhurcolt műtárgyakról van-e szó.

Ezek után bátor vagyok a Miniszter Úr ítélete alá bocsátani, hogy a magyar kultúra és nemzeti vagyon állagának védelme érdekében teljesített munkánk megérdemli-e ezt a lebecsülést.”¹⁵¹

A Jeszenszky-biztosság munkaterve az 1949. évről

Jeszenszky 1949. január 14-én 13 pontba szedve küldte meg éves munkatervét a vezetőség részére. Az általa megadott és korábban már ismertettekén kívül fontosak még, idézem „1./Végre sikerült két évi kutatás után megtalálni a Csánky-féle Zsidó kormánybiztosság iktatókönyvét, irattárát és leltárait,¹⁵² melyek témérdek új adatot szolgáltatnak.¹⁵³ Ezek feldolgozása több hónapot fognak igénybe venni, és ennek alapján nemcsak újabb veszteség megállapítására, meg ismeretlen tulajdonú műtárgyak hovatartozásának meg-

¹⁵⁰ A táblázat az MNL OL XIX-I-12 2. d. 397/1948. adatai alapján került összeállításra.

¹⁵¹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 397/1948. Jeszenszky tájékoztatása a miniszternek biztossága eredményeiről. 1948. nov. 20. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 209 633/1948. VKM VI/2. o.: Rendkívüli munkadíj. 1948. december 6.

¹⁵² A Jeszenszky-biztosság levéltári anyagában lásd 3. d. 11. dossz., sz. n. Műkincs-kormánybiztosi jegyzőkönyvek másolatai 1944. Az iktatókönyvet nem leltem fel – F. K.

¹⁵³ Jeszenszky az újabb adatok birtokában további megbeszéléseket folytatott az érintett gyűjtemények képviselőivel, lásd MNL OL XIX-I-12 2. d. 61/1949. Jeszenszky kérelme Greiner József, Oppler Emil, Kelemen Ferenc, Berzsényi Ödön és Géber Antal részére a Herzog-, Weiss-, Kornfeld-, Chorin-gyűjteményekből 1944 végén a Sváb-hegyre felvitt műtárgyak tárgyában. 1949. február 14.; Uo. 62/1949. Dr. Kelemen Ferenc (Weiss Manfréd Vagyonkezelőség) válaszelevele Jeszenszkynek meghívás tárgyában. 1949. február 15.

állapítására nyílik alkalom, hanem nyomot kapunk elveszett műtárgyak felkutatására. (P. O. kérem feloldani már megkerestük az amerikaiakat Eichmann Obersturmbannführer felkutatására aki 1944-ben ládaszámra szállította Németországba a régi festményeket.)¹⁵⁴ Az SzM műtárgyvesztéseinek megállapítása nagyrészt megtörtént. A miniszteri biztos végleges eredményt azonban, csak a tavasz folyamán bekövetkező kiállítótermi és raktári szemlék után remélt. A Budapestre kiadott letétek felmérésével végeztek ugyan, viszont hátra volt még a vidéki anyag. Sajnos az intézmény megmarad műtárgyainak visszavétele pénzügyi fedezet és elhelyezés híján nem állt módjukban. Jeszenszky további szállítmányokat várt még nyugatról, Spitz an der Donauból (özvegy Mauthner Alfrédné műtárgyait),¹⁵⁵ [Bad] Gasteinből és Salzburgból (az Aranyvonat szállítmányának további részeit).¹⁵⁶ Az őrizetében lévő javakat illetően rámutatott arra, hogy „5./ A miniszteri biztosság mint a pénzügyminisztérium külföldre vitt magyar javak hazahozatali kormánybiztosságának szerve, a Nyugatról hazakerült műtárgyakat őrzi, megállapítja azok tulajdonosát és a miniszterközi biztosság határozata értelmében azokat tulajdonba adja. Amennyiben a tulajdonos nem jelentkezik, vagy meg nem állapítható, egy év után szabályhirdetéssel a kincstár tulajdonába veszi. Jelenleg több műtárgy van ilyen egy évi várakozási időre előjegyezve.”¹⁵⁷ Ezek egyrészt olyan nyugatról hazahozott műtárgyak voltak, amelyek tulajdonosa ismeretlen maradt, vagy azokért nem fizették ki a hazaszállítási illetéket. Másrészt, amelyek a háborút az SzM épületében vészelték át és utólag bukkantak fel. A tulajdonos elhalálása folytán előadódta hagyatéki eljárás alá kerülő darabok is, amelyeket a biztosság csak bírósági végzés ellenében adhatott ki. Megfelelő elhelyezés hiányában némely ingóságot a tulajdonosuk hagyott ideiglenes letétként tovább a minisztériumi szervnél. Jeszenszky befejezésül megemlítette művészettörténeti és műkereskedelmi fontossága miatt, hogy összeállította a jelentősebb magyar mesterek munkáinak háborús veszteséglistáját is.¹⁵⁸

A múzeumi tanács átiratai a közintézményekben őrzött műtárgyak kiadásának letiltása, valamint a megmaradt magyarországi állomány felmérése tárgyában

A történeti előzmények tapasztalata,¹⁵⁹ illetve a második világháborút követő folyamatos nagyarányú hazai műtárgykiáramlás részben szabályos kivitelek, de csempészések révén is,¹⁶⁰ generálta az 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet¹⁶¹ megalkotását. E folyamat egyik része dr. Oltványi Imre az Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) elnökekének

¹⁵⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 22/1949.

¹⁵⁵ MNL OL XIX-I-12 2. d. 343/1948. Jeszenszky kérelme Varvasovszky László hazahozatali megbízottnak özv. Mauthner Alfrédné Budapestről eltűnt műtárgyai tárgyában. 1948. október 7.

¹⁵⁶ *Békefi* 2000. 132–135. o.; *Dunai* 2016. 12–13. o.

¹⁵⁷ MNL OL XIX-I-12 2. d. 22/1949.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ *Farkas* 2009/a. 409–449. o.

¹⁶⁰ Ennek egyik, ellenben sajtónyilvánosságot kapott része volt a Herzog-gyűjtemény pár darabjának külföldre történő kikerülése is, lásd: Lefoglalták „báró” Herzog István nagy értékű festményeit. *Képes Figyelő*, 1948/46. sz. (1948. november 13.) 9. o.

¹⁶¹ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelete a múzeumokról és a műemlékekről. *Magyar Közlöny*, 1949/237. sz. (1949. november 16.) 17–24. o.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1620-34/1949. (237) V. K. M. sz. rendelete a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949.13. számú törvényerejű rendelet hatálybalépésével kapcsolatban felmerülő egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949/237. sz. (1949. november 16.) 1962–1963. o.; A vallás- és közoktatásügyi minisz-

1949. január 21-én meghozott határozata, amelyben a múzeumi tanács nevében felhívta az egyes főigazgatókat „hogy semminemű, a vezetése alatt álló intézetben letétképpen vagy más címen őrzött műtárgyat, vagy muzeális jellegű anyagot semmiképpen se adjon ki, még a fennálló jogszabályok, vagy a letéti szerződés stb. alapján arra jogosított személyeknek sem, a Tanácstól nyert felhatalmazás nélkül.”¹⁶² Dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-helyettes (KÖF) ezt február 3-án valamennyi vidéki múzeumra,¹⁶³ majd az VKM március 8-án a Jeszenszky- és Fügedi-féle biztosságokra is kiterjesztette.¹⁶⁴

További fontos mozzanatként említendő, hogy dr. Dobrovits Aladár MNM elnöki tanácsos 1949. február 2-án pedig bizalmas felkérést intézett a szakmai felügyeletük alá tartozó országos intézmények és a miniszteri biztosság felé: „A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa attól az aggodalomtól vezetve, mellyel a magyar nemzeti múlt emlékeinek sorsát kíséri és azon felelősségérettől eltöltve, mellyel a magyar múlt tárgyi emlékeinek megőrzése iránt tartozik, kötelességének tartja, hogy tudomást szerezzen mindazon, az ország területén található műtárgyakról, melyek a felszabadulás előtt Budapesten és vidéken magángyűjteményekben foglaltak helyet és melyeknek sorsáról azóta megnyugtató értesülést nem minden esetben sikerült szereznie.”¹⁶⁵ Jeszenszky 14-én értesítette a múzeumi tanácsot a miniszteri biztossága által az elveszett vagy megsemmisült műtárgyakról felvett kartonokról, valamint az elkészült katalógusról. Hozzátette, hogy „Sajnos a katalógus kinyomtatásának költségére még eddig nem sikerült fedezetet találni, pedig ez nemcsak a külföldi múzeumoknak szétküldve a kutatás érdekeit szolgálná, hanem fontos kultúrhistoriai dokumentum is lenne.”¹⁶⁶ Természetesen készséggel állt a tanács rendelkezésére, de kérte annak pontosítását, hogy milyen adatokra lenne szükség.¹⁶⁷

A hazai műtárgyállomány felmérésének, egyben megóvásának betetőzése az említett törvényerejű rendelet által a nemzeti érdekű magángyűjtemények fogalmának megalkotásával és védettségének bevezetésével már az újonnan létrejövő Műemlékek és Múzeumok Országos Központja (továbbiakban: MMOK) nevéhez fűződik. A Csánky-,

ter 1620-28/1949. (237) V. K. M. sz. rendelete a könyvek és műtárgyak értékbecslésével, valamint a külföldre történő kivittel kapcsolatos eljárás szabályozása tárgyában. *Magyar Közöny*, 1949/237. sz. (1949. november 16.) 1964–1965. o.

¹⁶² MNL OL K 726 70/1949. Műtárgyakra vonatkozó letiltó határozat. 1949. január 21. Megtalálható még: MNL OL XIX-I-1-h 232. d. 110-3. tét. 212718/1949. VKM VI/2. o.: Műtárgyak. 1949. február 11. Oltványiról lásd MMA 2002. 663. o.

¹⁶³ MNL OL K 729 38. cs. 128/1949. Dr. Radnóti Aladár főfelügyelő-h. (KÖF) felhívása a vidéki múzeumok vezetőinek a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának letiltó határozata tárgyában. 1949. február 3.

¹⁶⁴ MNL OL XIX-I-12 2. d. 85/1949. Dr. Kardos László üov. (VKM) átirata az Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosságának Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának letiltó határozata tárgyában. 1949. március 8.; MNL OL XIX-I-13 3. d. 659/1949. Kardos átirata a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának letiltó határozata tárgyában. 1949. március 8.; MNL OL XIX-I-12 2. d. 114/1949. és MNL OL XIX-I-13 3. d. 687/1949. Dobrovits átiratai Jeszenszkynek és Fügedinek letétek kiadására vonatkozó letiltó határozat tárgyában. 1949. április 1.

¹⁶⁵ MNL OL K 726 135/1949. Budapesti és vidéki magángyűjteményekben levő műtárgyakról jelentés. 1949. február–március.

¹⁶⁶ MNL OL XIX-I-12 2. d. 58/1949. Jeszenszky értesítése az MNM Tanácsának az 135/1949. sz. átirat tárgyában. 1949. február 14.

¹⁶⁷ Uo.

valamint a Jeszenszky-féle iratok adatait felhasználás, leginkább a rendeletben foglalt bejelentési kötelezettség teljesítése céljából már a Fügedi-biztosság bocsátotta a Központ rendelkezésére.¹⁶⁸ A név- és címjegyzék 1950. január végén került átadásra a Nyilvántartási Osztálya részére.¹⁶⁹

A Jeszenszky-biztosság megszüntetése

Az VKM Művészeti Főosztálya 1949 februárjában a Jeszenszky-biztosság tevékenységét már nem tartotta indokoltnak, ezért megszüntette fizetésének folyósítását.¹⁷⁰ A hivatal feladatát sok tekintetben valóban befejezte.¹⁷¹ A minisztérium megköszönve értékes és eredményes munkáját 1949. június elsejével szüntette meg. A munkakörébe tartozó, még folyamatban lévő ügyeket, valamint az őrizetében álló műtárgyakat és adminisztrációját a Fügedi-biztosság vette át. Egyidejűleg megbízta Jeszenszkyt az SzM eltűnt műtárgyainak katalógusa elkészítésével,¹⁷² melyet az elfogadott.¹⁷³ Három nappal később a miniszteri biztos kórházi kezelésének következtében, annak javaslatára Moravék László tanügyi tanácsos segédletével került sor a múzeumban jegyzőkönyv felvétele mellett 474 tételnyi műtárgy, 14 tételnyi egyéb ingóság (berendezés, segédkönyvek, stb.) és a teljes irodai iratanyag átadására.¹⁷⁴ Lőrinczy és Moravék a biztosságnál beosztás nélkül voltak, őket rendelkezési állományba tették, Rudnayt és dr. Berczeli Károlynét pedig Fügedihez helyezték át.¹⁷⁵ (Nagy Barna az Egri Városi Múzeum vezetője lett). A Gazdasági Főtanács július 2-án az VKM-nek írt javaslatában mintegy megerősítette a megszüntetést: „A Gazdasági Főtanács Titkársága megvizsgálta a Köz és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága működését és úgy találta, hogy ezen hivatal további fenntartására szükség nincs. A miniszteri biztosság ugyanis reá bízott tennivalók nagy részének elvégzésével a feladatát már betöltötte, a még folyamatban lévő

¹⁶⁸ MNL OL XIX-I-13 4. d. 975/1949. Fügedi felterjesztése Ortutay miniszternek (VKM) 1949. X-XII. havi munkaterv beküldése tárgyában. 1949. november 2.; Uo. 6/1950. A felderítő csoport 1950. évi munkaterve. 1950. január 11.; Uo. 7/1950. A felderítő csoport 1950. évi január–március havi munkaterve. 1950. január 11.

¹⁶⁹ MNL OL XIX-I-13 4. d. 37/1950. MMOK: Felderítő csoport január havi munkájáról jelentés. 1950. február 1.; Uo. 38/1950. MMOK Felderítő Csoport: Gyűjtők névjegyzékének összeállítása. 1950. január 31. Lásd még *Sínkó* 2009. 55–60. o.

¹⁷⁰ MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 220065/1949. VKM V. o.: A köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosságának megszüntetése. 1949. május 26.

¹⁷¹ Uo. Rudnay jelentése. 1949. május 18.

¹⁷² MNL OL XIX-I-13 3. d. 770/1949. Dr. Kardos László üov. (VKM) átirata a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának a köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosához intézett rendelete tárgyában. 1949. május 27.; SzMi 428/1949. Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága 767/1949. az átvett raktárhelyiség 1 db kulcsát beküldi megőrzés céljából. 1949. június 24.

¹⁷³ MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 1622/18/1949. VKM V/1. o.: Orsz. Magyar Szépművészeti Múz. veszteség katalógusa. 1949. augusztus 13.

¹⁷⁴ Uo. 235. d. 220677/1949. VKM V/1. o.: Miniszteri biztosság megszüntetése. 1949. június 2.; Uo. 378. d. 1. tét. 1620/2/1949. Jegyzőkönyv a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága kezelésében lévő tárgyak átadásáról a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága részére. 1949. június 4. Jeszenszky észrevételeit az átadásra vonatkozóan lásd MNL OL XIX-I-13 3. d. 770/1949. Jeszenszky értesítése a Veszélyeztetett Gyűjtemények Miniszteri Biztosságának az 1949. június 4-én kelt átadási jegyzőkönyvre vonatkozóan. 1949. június 18.

¹⁷⁵ MNL OL XIX-I-1-h 235. d. 220065/1949. Berczeli Károlyné sz. Monori Erzsébet (?) színháztörténész. Országos Színháztörténeti Múzeum, majd az OSZK munkatársa.; Berczeli Anzelm (Vyhnalek) Károly (1904–1982) író, költő, műfordító, könyvtáros.

ügyeinek felszámolására és a jövőben esetleg nyugatról visszaérkező műkincsek kezelésére nem érdemes egy külön szervezetet fenntartani. A miniszteri biztosság őrizetében lévő és ma már kevés számú műkincs kezelésének átvétele nyilvánvalóan nem jelentene a Szépművészeti Múzeum számára nagy megterhelést, a miniszteri biztosság adminisztrációs teendője pedig most már oly kevés, hogy annak ellátását minden nehézség nélkül el tudja vállalni valamely érdekelt hatóság. Az elveszett és megsemmisült műkincsek katalógusai elkészíttetésének szüksége sem teszi indokolttá a miniszteri biztosság fenntartását, mert a miniszteri biztosság fenntartási költségeinél sokkal kevesebb kiadást igénylő módon is biztosítható azok összeállítása.”¹⁷⁶

A háborús veszteségkatalógus az 1950-es években

Jeszzenszky 1950. február 6-án megküldött jelentésében mutatta be a miniszternek az SzM, valamint a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum háborús veszteségeinek 993 tételt tartalmazó katalógusát. Véleményezésre az anyag az MMOK-nak került továbbításra.¹⁷⁷ A volt miniszteri biztos június 30-án és július 20-án további javaslatokat intézett Ortutaynak, már a Központ vezetőjének a beadványát illetően.¹⁷⁸ A Központ 1951. június 8-án értesítette kéziratának elfogadásáról, azonban kérte tőle annak kiegészítését.¹⁷⁹ Három nappal későbbi válaszlevelében Jeszenszky felvázolta következő munkatervét. Felhasználásra újra legépelte, majd a Nyilvántartási Osztály részére pedig benyújtotta a teljes jegyzéket. A másolatok elkészítésére bekért ajánlatok alapján úgy döntöttek, hogy a sokszorosítást a házi rotaprint csoport végzi el.¹⁸⁰ Ortutay 1952. április 17-én tájékoztatta a Közoktatásügyi Minisztériumot arról, hogy „a lappangó műtárgyak visszaszerzésének elősegítése céljából” elkészültek „a háború alatt, 1944–1945-ben Magyarországon köz- és magántulajdonból elveszett különböző műtárgyak katalógusai”. A „háborús műtárgyvesztesség jegyzék” ekkor 9 kötetből állt: „1./ Az Országos Szépművészeti Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke, 2./ A Ráth György Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke, 3./ A Hopp Ferenc kelet-ázsiai művészeti Múzeum veszteségeinek jegyzéke, 4./ A Fővárosi Képtár háborús veszteségeinek jegyzéke, 5./ Egyéb köztulajdonból elveszett műtárgyak jegyzéke, 6./ Elhalt magyar mesterek háború alatt köz- és magántulajdonból elveszett festményei, 7./ Régi külföldi mesterek köz- és magántulajdonból elveszett festményei, 8./ A XIX–XX. századbéli külföldi mesterek köz- és magántulajdonból elveszett festményei, rajzai és grafikai művei, 9./ Köz- és magántulajdonból elveszett műbecsű kerámiai tárgyak jegyzéke.”¹⁸¹ Ezekből kizárólag a köztulajdonból származó hiányokat tartalmazó 1-es, 4-es és 5-ös jegyzékek kerültek 200 példányban sokszorosításra.

¹⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 1622/7/1949. VKM V/2. Üo.: G. F. javaslata az Elhurcolt Javak min. biztosságának megszüntetésére. 1949. július 12.

¹⁷⁷ Üo. 1622/14/1950. VKM VI/2. o.: Háborús veszteségek jegyzéke. 1950. február 13.

¹⁷⁸ MNGKI sz. n. Jeszenszky javaslatai az SzM háborús veszteségeinek katalógusa tárgyában. 1950. június 30. és július 20.

¹⁷⁹ MNL OL XIX-I-19-a 27. d. 1604/J/07506/1951. MMOK: Dr. Jeszenszky Sándor megbízása a múzeumok külföldre hurcolt anyagát tartalmazó háborús kár elkészítésére. 1951. június 8.

¹⁸⁰ Üo. 26. d. 1603/J/07831/1951. MMOK: Közgyűjtemények háborús veszteségeinek katalógusa. 1951. június 14.

¹⁸¹ MNL OL XIX-I-5-a 118. d. 863-0251/1952. Ortutay v. (MMOK) tájékoztatása a Közoktatásügyi Minisztériumnak háborús műtárgyvesztesség katalógusa tárgyában. 1952. április 17.

A Központ terve szerint, belföldön mintegy 50 darab múzeumoknak, államrendőrségnek, bizományi áruházaknak, műkereskedőknek és jelentősebb gyűjtőknek kerülne szétkül-
désre. A hivatalvezető végül így folytatta: „A külföldi múzeumok, műkereskedők, auk-
cióházak számára is szükségesnek látja a jegyzék elküldését. (A külföldi műkereskedők
és aukcióházak, múzeumok címét csatolja.)

Kérem a Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy az előadottakkal kapcsolatos állásfog-
lalását közölje Központunkkal.

Kérem továbbá, hogy a Külügyminisztériumnak a katalógusok külföldre küldésével
kapcsolatos véleményéről is tájékoztatni szíveskedjék.

Csatolva küldöm a külföldre küldendő levéltervezetet.¹⁸²

Továbbá a két *kéremmel* kezdődő mondat mellé kézzel feljegyezve, hogy „*Kimarad.*”

Jeszzenszky és miniszteri biztossága az adott körülmények között is tisztességgel elvé-
gezte feladatát. Tevékenysége nélkül számos műtárggyal szegényebbek lennének mind a
hazai köz-, mind a magángyűjtemények. A szovjet hadsereg által elszállított értékek utáni
sikertelen nyomozás, a háborús műtárgyvesztés-jegyzékek kései és korlátozott meg-
jelenése nem rajta múlt. Munkásságának levelezése és elkészült nyilvántartásai fontos
mementók az utókor számára, egyben izgalmas források az elveszett műkincseket kutá-
tók részére. Cikkemmel mondok köszönetet e kevésbé megbecsült és sajnos méltánytala-
nul elfeledett minisztériumi tisztviselőnek!

BIBLIOGRÁFIA

- Bajzik* 2006. *Bajzik Zsolt*: A körmendi Batthyány kastély műkincseinek és levél-
tárának sorsa 1945 után. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos
konferencia Körmenden (2005) Körmend–Szombathely, 2006. 265–
274. o.
- Balogh* 2015. „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–
1947 között. Szerk. *Balogh Béni*. Budapest, 2015.
- Bardoly – Haris* 1996. A magyar műemlékvédelem korszakai. Művészettörténet–Műemlék-
védelem IX. Szerk. *Bardoly István – Haris Andrea*. Budapest, 1996.
191–201. o.
- Békefi* 2000. *Békefi Eszter*: Visszakapott műkincseink. In: Jelentés-Report 2000.
A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve 2000. Szerk. *Marton Erzsébet*. 132–135. o.
- Dörnyei* 1985. *Dörnyei Zoltán*: A magyar műkereskedelem 1945 előtt. Budapest,
1985.
- Dunai* 2016. *Dunai Andrea*: Palotából sóbányába –23 év külhonban. Ausztriából
hazatért festmények. *Műértő*, 19. (2016) 3. sz. 12–13. o.

¹⁸² MNL OL XIX-1-5-a 118. d. 863-0251/1952. Ortutay v. (MMOK) tájékoztatása a Közoktatásügyi
Minisztériumnak háborús műtárgyvesztés katalógusa tárgyában. 1952. április 17.

- Farkas* 2009. *Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháborúban. Századok Füzetek, 5. (2009) 99. o.*
- Farkas* 2009a. *Farkas Kornél: Ingó műemlékek védelme a magyar művészettörténeti irodalomban. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (Történeti tanulmányok 12.) Szeged, 2009. 409–449. o.*
- Farkas* 2016. *Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Ország Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után I. Századok, 150. (2016) 6. sz. 1473–1475. o.*
- Genyijeva – Kiss – Monok* 2007. *Translatio Librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán. Szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva – Kiss Ilona – Monok István. Budapest, 2007.*
- Géber* 1970. *Géber Antal: Magyar műgyűjtők. Összeállította Tóth Melinda. Budapest, 1970.*
- Hahn* 1984. *Hahn Sándor: A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978. New York, 1984. 196–199. o.*
- Hazatért* 1947. *Hazatért mesterművek. A Szentgotthárdról és Münchenből visszahozott műkincsek I. kiállítása. (Régi külföldi festmények.) Budapest, 1947.*
- Horváth* 1998. *Horváth Hilda: Kőszeghy Elemér: Ingó műemlékek jegyzéke. Műemlékvédelmi Szemle, 8. (1998) 1. sz. 69–75. o.*
- Ingó műemlékek „Ingó műemlékek leltára” dr. Kőszeghy Elemér gyűjtése alapján. leltára 2009. Digitalizált műtárgy-felmérőlap nyilvántartás az Iparművészeti Múzeum adattárában. 2009. (DVD-ROM)
- Jeszenszky* 1952. *Jeszenszky Sándor: Háborús műtárgyvesztés-jegyzékek. Budapest, 1952.*
- Juhász* 2017. *Juhász Sándor: A valaha volt Szeben-gyűjtemény. Válogatás itáliai festők képeiből. Múzeumcafé, 58. (2017) 175–185. o.*
- Karsai* 2016. *Karsai László: Szálas Ferenc. Budapest, 2016.*
- Mayer* 2000. *Mayer Rita: Az elhurcolástól az azonosításig: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára egy részének sorsa. In: Jelentés-Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve 2000. Szerk. Marton Erzsébet. Budapest, 2000. 90–106. o.*
- MMA* 2002. *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok (MMA). Szerk. Bodó Sándor – Viga Gyula. Budapest, 2002.*
- Molnos* 2017. *Molnos Péter: Az elveszett örökség. Magyar műgyűjtők a 20. században. Budapest, 2017.*
- Mravik* 1998. *Mravik László: The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary 1938–1949. Budapest, 1998.*

- Mravik* 2003. *Mravik László*: Báró Hatvany Ferenc műgyűjteményének története. In: A Hatvanyak emlékezete. *Hatvany Lajos Múzeum Füzetek* 18. (2003) 113–266. o.
- Sinkó* 2009. *Sinkó Katalin*: Nemzeti Képtár. (Az MNG évkönyve 2008.) Budapest, 2009. 55–60. o.
- Takács* 2012. Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig. Összeállította *Takács Gábor*. Budapest, 2012.
- Várnai* 2006. *Várnai Ágnes*: A Fővárosi Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumig – Csánky Dénes emlékiratai alapján. In: Tanulmányok a Holokausztról IV. Szerk. *Randolph L. Braham*. Budapest, 2006. 163–181. o.
- Zsámbéky* 2006. *Zsámbéky Mónika*: A Batthyányak művészeti gyűjteményei. A körmendi kastély XVIII. század végi inventáriuma. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenten (2005). Körment–Szombathely, 2006. 281–296. o.

RÖVIDÍTÉSEK

CACP	Central Art Collecting Point, München
CRA	Commission De Recuperation Artistique
HMI	Hopp Múzeum Irattár, Budapest
KÖF	Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége
KüM	Külügyminisztérium
MÁH	Magyar Általános Hitelbank
MLPB	Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank
MNGKI	Magyar Nemzeti Galéria Központi Irattár
MMOK	Műemlékek és Múzeumok Országos Központja, Budapest
MNM Tan.	Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest
MTA	Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
PMKB	Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak
PüM KVMJ Üo.	Pénzügyminisztérium Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya
SzMI	Szépművészeti Múzeum Irattár, Budapest
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Kornél Farkas

THE CONSEQUENCES OF WORLD WAR TWO AS FOR THE HUNGARIAN NATIONAL TREASURES: THE ACTIVITY OF THE MINISTERIAL COMMITTEE OF THE AFFAIRS OF ARTWORKS KIDNAPPED FROM PUBLIC AND PRIVATE COLLECTIONS (PART 2)

(Abstract)

The aim of the research paper is to introduce the process of rescuing national treasures and artworks after the World War Two with the presentation of the activity of the so-called Jeszenszky-committee and its participation in restitution processes between 1946 and 1952.

The research is based on the sources of the above mentioned committee which can be found in different archives, but the most important of them is the fond at the Central Archive of the National Archives Hungary (reference code: HU-MNL-OL-XIX-I-12), but it also considered the records of other superior bodies connected to the committee and the literature published in the topic. The author did its best to minimize overlaps with earlier publications about the motion of artworks and the history of the Hungarian Museum of Fine Arts between 1938 and 1949.

“I am aware of the fact that my work will not only be judged by His Honour the Minister, but also by the court of justice of future generations of Hungary” – wrote Sándor Jeszenszky, the chairman of the committee as a motto about his own work in 1946. Considering his extraordinary performance, we can hope that more than 70 years later it is possible to make a monument for one of the people, Sándor Jeszenszky, who saved national treasures of Hungary.

BIBLIOGRÁFIA

HEGEDŰS ANNAMÁRIA – MOHÁCSI ZOLTÁN

A 2018. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1–95
A hadtörténelem határterületei	96–156

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	157–169
A hadművészet és a fegyveres erők története	170–256
Csapattörténetek	257–277
A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői	278–290
Hagyományápolás, emlékezetkultúra	291–312
Haditechnika	313–389
Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság	390–421
Helytörténet	422–449
Életrajzok, visszaemlékezések, naplók	450–540

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a XV. század végéig	541–556
XVI–XVII. század	557–570
XVIII. század	571–576
1848–1849	577–612
1850–1913	613–619
1914–1918	620–666
1919–1938	667–680
1939–1945	681–722
1946–1989	723–750
1990–2018	751–757

IV. NÉVMUTATÓ

V. TÁRGYMUTATÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 239 o.
2. 100 Years of the Hungarian Military History Institute and Museum. 1918–2018. Ed. *Gergely Pál Sallay*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 239 o.
3. 1956. Masacrul din Piața Kossuth din 1956 și locul său comemorativ. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
4. 1956. Masaker na Kossuthovom náměstí v roku 1956 a jeho pamätník. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
5. 1956. Masovij rozstril na ploši Košuta v 1956 roci ta prisvâčenij cij podiji memorial. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
6. 1956. Massovuj rasstrel na Plošadi Košuta v 1956 g. i posvâšennuj emu memorial. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
7. Panzer- und Maschinengewehrschüsse auf dem Kossuth-Platz. Mahn- und Gedenkstätte. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
8. 1956. Rafal na Kossuthovu trgu 1956. i njena spomen-mjesta. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
9. 1956. Rafalna paljbs na Kosutovom trgu 1956. godine i spomen mesto. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
10. 1956 Střelba na Kossuthově náměstí v roce 1956 a pamětní místo. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 32 o.
11. *Andaházi Szeghy Viktor*: A Hadtörténeti Könyvtár közel száz éve. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 154–163. o.
12. *Andaházi Szeghy Viktor*: A Hadtörténeti Könyvtár története. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 142–173. o.
13. *Bacsoni Tamás*: Az Egyenruha és Felszerelés Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 80–85.
14. *Bálint Ferenc*: Külföldi egyenruha-adományok a magyar királyi Hadimúzeumnak, 1923– 1933. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 105–116. o.

15. *Balogh Máté*: A Hadtörténeti Múzeum múzeumpedagógiai tevékenysége. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 141–144. o.
16. *Bán Attila*: A Műszergyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 70–73. o.
17. *Bolyósné Ujfalusi Éva – Fodor Veronika – Mohácsi Zoltán*: A 2015. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 189–245. o.
18. *Bonhardt Attila – Farkas Gyöngyi – Kiss Gábor – Solymosi József*: A Hadtörténelmi Levéltár és Irattár. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 172–211. o.
19. *Bosznayné Rákóczy Rozália*: 1968. február – 1968. november. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 291–296. o.
20. *Csákvári Kristóf*: A légifotózás története és légifotók a Hadtörténeti Képtárban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 78–88. o.
21. *Domokos György*: Erődépítészeti és tüzérségi traktátusok a Hadtörténeti Könyvtárban 1700-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 3–32. o.
22. *Farkas Gyöngyi*: Levéltári életünk lapjai, 1919–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 122–141. o.
23. *Farkas Gyöngyi*: Szervezeti változások 1918 novemberétől napjainkig. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 17–20. o.
24. *Feith László*: Centenárium tervek. Száz év a hadtörténelem szolgálatában. *Magyar Honvéd*. 2018. 2. 30–35. o.
25. *Feith László*: A doberdói fa. A helytállás és a hősiesség jelképe. *Magyar Honvéd*. 2018. 7. 58–60. o.
26. *Feith László*: Kézzel fogható történelem. *Magyar Honvéd*. 2018. 9. 54–59. o.
27. *Feith László*: A múlt őrzői. 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Kép és szöveg: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum. *Magyar Honvéd*. 2018. 11. 52–59. o.
28. *Fodor Veronika – Mohácsi Zoltán*: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadványainak bibliográfiája 1918–2018. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 263–279. o.
29. *Forgács Márton*: A Hadtörténelmi Múzeum nemzetközi kapcsolatai a két világháború között. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 73–104. o.

30. *Gondos László*: A Korai Lőfegyver Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 56–59. o.
31. *Gondos László*: Rendszeresített francia elöltöltő lovassági pisztolyok a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 187–203. o.
32. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 383 o.
33. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 437 o.
34. *Havasné Berek Tünde – Mohácsi Zoltán*: A Hadtörténeti Könyvtár gyűjteményei. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 164–170. o.
35. Hazádnak rendületlenül. Játékos foglalkoztató füzet gyerekeknek. A füzetet összeállították a Múzeumpedagógiai és Kiállítási Osztály munkatársai. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 24 o.
36. *Horváth Péter – Ravasz István – Rangel István*: „Kik acél falakként állották a vártát, orosz ingoványon, s Doberdó tetején...” Székesfehérvári alakulatok az I. világháborúban III. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2018. 43 o.
37. Így kezdődött... Munkaszolgálat 1940-ben dr. Szántó Endre naplója alapján. Készítették: *Fekete Ildikó – Németh Linda – Sándor Márta*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2018. 76 o.
38. Das Institut und Museum für Militärgeschichte ist 100 Jahre alt. 1918–2018. Red. *Márton Forgács*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 239 o.
39. *Jamrich Viktor*: A Hidegfegyver Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 52–55. o.
40. *Jankó Annamária*: A digitális Eperjesy-katalógus. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 33–62. o.
41. *Jankó Annamária*: A Hadtörténeti Térképtár. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 212–237.
42. *Kalavszky Györgyi, B.*: Nevezetes látogatók a Hadtörténeti Múzeumban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 197–221. o.
43. *Kalavszky Györgyi, B. – Lukács Fanni – Szikits Péter*: 100 év munka, ünneplés, szórakozás – Életképek 1918–2018. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 287–314. o.

44. *Kedves Gyula*: Muzeológusok az Aradi Golgotán. Rendhagyó gondolatok és személyes történetek a Hadtörténeti Múzeum első részvételéről nemzetközi muzeológiai projektben. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 409–418. o.
45. *Kemény Krisztián*: A „Nagy Év” katonai iratairól. Rövid áttekintés és okmányok a Hadtörténelmi Levéltár 48-as gyűjteményének kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 63–77. o.
46. *Kincses Katalin Mária*: A Hadtörténelmi Közlemények című tudományos folyóirat és a Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 150–153. o.
47. *Kiss Gábor*: I. világháborús kitüntetési javaslatok a bécsi Hadilevéltárban és a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 114–121. o.
48. *Kónya Béla*: A Haditechnikai Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 104–107. o.
49. *Kottra Györgyi, Cs.*: A történelmi zászlósor. Objektív tudományoskodás és szubjektív emlékezés. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 399–408. o.
50. *Kovács Vilmos*: A Lőszergyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 66–69. o.
51. *Kreutzer Andrea*: A Könyvgűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 128–131. o.
52. *Kreutzer Andrea*: Lövések a könyvtárban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 223–246. o.
53. *Lukács Fanni*: A Fotóarchívum. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 124–127. o.
54. *Magó Károly*: Mindhalálig. Megkésétt főhajtás. *Aranysas*. 2018. 5. 34–35. o.
55. *Makai Ágnes*: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum díszudvara. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 15–16. o.
56. *Makai Ágnes*: Kiállítási életképek az 1970-es, 1980-as évekből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 319–340. o.

57. *Makai Ágnes*: Az Országos Hadtörténeti Múzeum emlékplakettje és jelvénye. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 241–250. o.
58. *Makai Ágnes – Szoleczky Emese*: A Hadtörténeti Múzeum története. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 22–50 o.
59. *Mohácsi Zoltán*: Válogatott bibliográfia. Magyarország hadtörténete 1919-től napjainkig. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 597–622. o.
60. *Móricz Péter*: A vitéz Batthyányak fegyvertára. Kőrmend, Kőrmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2018. 47 o.
61. *Nádas Egon*: Emlékeim a Hadtörténeti Múzeum életének vidám pillanatairól. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 297–300. o.
62. *Nagy Gyöngyi*: „Magukkal vittek mindent áldozatnak...” A nagy háború vásárhe-lyi izraelita hősei. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ–Emlékpont, 2018. 20 o.
63. *Ozsváth Sándor*: FIAT CR.42-es vadászrepülőgép a Royal Air Force Múzeumban. *Haditechnika*. 2018. 5. 61–68. o.
64. *Pap Péter*: Könyvek háborús rongálódása. Egy lehetséges lövésszaki magyarázat. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 247–262. o.
65. *Polgár Balázs*: A Hadirégészeti Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 112–115. o.
66. *Polgár Balázs*: Hadtörténeti régészet és kulturális örökségvédelem. In: A Hadtör-téneti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 419–437. o.
67. *Radnóti Klára*: Az ismeretlen Görgei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018. 33 o.
68. *Radnóti Klára*: The Unsung Hero. General Görgei. Exhibition in the Hungarian National Museum. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018. 33. o.
69. *Rákóczi Katalin*: Emlékmozaikok egy tárlatvezető életéből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 277–290. o.
70. *Reider Mónika*: Pecset- és Bélyegző Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 92–93. o.

71. *Reider Mónika*: A Zászlógyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 86–91. o.
72. *Ságvári György*: Múzeum és privát történelem. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 301–317. o.
73. *Sallay Gergely Pál*: „Egy-egy darab történelem, magyar hagyomány” – A Hadimúzeum és a Helyőrségi Templom első világháborús emléktáblái. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 147–195. o.
74. *Sallay Gergely Pál*: A Numizmatikai Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 74–79. o.
75. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*: Az első világháború tárgyi emlékei magyarországi múzeumok gyűjteményeiben című online gyűjtemény bemutatása. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 361–364. o.
76. *Soós Péter*: A Modern Lőfegyver Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 60–65. o.
77. *Suba János*: A Magyar Királyi Honvédség speciális térképművei a Hadtörténelmi Térképtárban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 184–214. o.
78. *Szántó Nóra*: A Képzőművészeti Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 98–103. o.
79. *Szoleczky Emese*: „... a jövőben mind a honvédség alakulatai, mind a nagyközönség számára nyitva áll.” A Hadimúzeum megnyitása, 1937. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 11–72. o.
80. *Szoleczky Emese*: A Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 116–123. o.
81. *Szoleczky Emese*: A Múzeum 1978–1989 között, ahogy én láttam. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 341–375. o.
82. *Szoleczky Emese*: Tallózás gyűjteményünk Horthy-kori táncrendjei között. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 221–238. o.

83. *Toldi Miklós*: Ahol a harcocsizó fegyvernem született. The Tank Museum Bovington. *Regiment*. 2018. 5. 34–38. o.
84. *Toldi Miklós*: Tank túra. Amit nem szabad kihagyni: Kubinka, Münster, Samur. *Regiment*. 2018. 2. 47–50. o.
85. *Tóth Orsolya*: A Hadimúzeum Lapok (1925–1928) és a Historia (1929–1932) folyóiratok. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 117–146. o.
86. *Tóth Orsolya*: A Plakát- és aprónyomatványtár. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 132–139. o.
87. *Tőrös István*: A múlt, a jelen és a jövő tárháza. *Regiment*. 2018. 1. 8–11. o.
88. *Tőrös István*: Viaszhadsereg. Fegyvert, s vitézt éneklek... *Regiment*. 2018. 2. 19–21. o.
89. *Varga Imre*: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum gépjárművei, 1945–1975. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 263–275. o.
90. *Veszprémy László*: A Hadtörténeti Intézet szervezeti kerete és kutatásai. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 146–149. o.
91. *Závodi Szilvia*: A Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 94–97. o.
92. *Závodi Szilvia*: Az Adattár. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 140. o.
93. *Závodi Szilvia*: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum rekonstrukciós és bővítési tervei az 1980-as évekből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 377–397. o.
94. *Závodi Szilvia*: A Modell- és Makettgyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 108–111. o.
95. *Závodi Szilvia*: Válogatás a Hadtörténeti Múzeum első világháborús hadifogolyemlékeiből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 205–219. o.

A hadtörténelem határterületei

96. *Bacsoni Tamás*: Egyenruha-történet (1919–1927). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 565–576. o.
97. *Bacsoni Tamás*: A sosemvolt ruhatár. A Magyar Néphadsereg elvetélt ruházati fejlesztése 1985-ben. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 157–183. o.
98. *Bakó Gábor*: A légi térképészet története Magyarországon. Első kötet. Budapest, Légi Térképészeti és Távérzékelési Egyesület, 2018. 243 o.
99. *Bálint Ferenc*: A császári és királyi 33. gyaloghadosztály ezüstkürtjei. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 203–213. o.
100. *Bálint Ferenc*: Harci gázok. *Rubicon*. 2018. 5. 38–41. o.
101. *Bálint Ferenc*: A rohamsisak. *Rubicon*. 2018. 5. 26–27. o.
102. *Balla Tibor*: Mars és Érosz kéz a kézben. A Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 47–62. o.
103. *Bogdán Melinda*: A nagy ceruzaháború. Gyermekrajzok 1914–1918-ból. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 75–92. o.
104. *Botos Máté*: Csongrád és az első világháború a helyi sajtó tükrében. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 133–151. o.
105. *Brewster, Ralph*: Hontalanul Budapesten, 1940–1944. Fordította: *Veres Mátyás*. A jegyzeteket írta: *Éder Katalin*. Budapest, Corvina, 2018. 341 o.
106. *Deáky Zita*: Élet a Várban az ostrom idején. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 147–176. o.
107. *Etényi Nóra, G.*: Metszetek és rölapok a visszafoglaló háborúról Eberhard Gockel ulmi orvos kéziratosa krónikájában. *Századok*. 2018. 4. 869–884. o.
108. *Fehrentheil Henriette*: „Te! sötétben bujkáló, rémhírterjesztő ellenforradalmár, reszkerss!” A Tanácsköztársaság idejéből származó tíz plakát restaurálása. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 337–357. o.
109. Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 238 o.

110. *Hatala András – Polgár Balázs*: Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor utóélete a Nagy Háború után. In: *Háborús hétköznapiak*. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 215–234. o.
111. *Kalakán László*: A Sziklakórház története a megépítéstől Budapest ostromáig. In: *A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45*. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 91–108. o.
112. *Kalakán László*: A Várnegyed egészségügyi viszonyai Budapest ostroma alatt. In: *A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45*. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 111–145. o.
113. *Kapronczay Károly*: Hadigondozás, művégtaggyártás. In: *A magyar közegészségügy az I. világháborút és Trianont követő években. A Tanácsköztársaság bukásától az Országos Közegészségügyi Intézet munkájának megindulásáig 1919–1927*. Összeállította: *Kapronczay Károly*. Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2018. 37–40. o.
114. *Katona József*: A Nagy Háború képekben, családi képeslapokon. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 181 o.
115. *Katonadalok. A Magyar Honvédség megalakulásának 170 éves évfordulója alkalmából*. Szerk. *Ruzsásné Őri Zsuzsanna – Klesitz-Horváth Kinga – Fricz Istvánné – Mészárosné Oláh Judit*. Pápa, Honvéd Bajtársi Klub–Vidám Nagyik Dalkör, 2018. 76 o.
116. *Kázmér László*: A vereség, ahogy a frontkatoná láttá, és ahogy a sajtón keresztül a lakosság láthatta. *Honvédségi Szemle*. 2018. 6. 198–211. o.
117. *Kontur Kata*: A „Tábori életkép a XVIII. század közepén” című festmény restaurálása. In: *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 317–323. o.
118. *Lőrinczi Dénes*: Szerelem harctéri képeslapokon. Szerelem a Nagy Háborúban. *Élet és Tudomány*. 2018. 17. 526–528. o.
119. *Magó Károly*: A roncskutatás története Magyarországon. Szolnok, Magyar Roncskutató Egyesület, 2018. 229 o.
120. *Marton Gyula András*: *Katonavégzet*. Don-kanyar, 1943. Budapest, Kairosz, 2018. 367, 14 o.
121. *Maruzs Roland*: Virtus dolgában töretlen. Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katonák az első világháborúban. Sopron, B. H. N. Kft., 2018. 359 +55 o.
122. *Mihók Sándor*: A Pesti Invalidus Ház története. *Honvédségi Szemle*. 2018. 5. 128–138. o.
123. *Molnár Eszter Edina*: Testvér és háború. Balázs Béla és Bauer Ervin az első világháborúban. *Múltunk*. 2018. 2. 4–25. o.

124. *Muhi István*: Képeskönyv a hadifogságról. Budapest, Országút Társulat, 2018. 159 o. (Országút könyvek)
125. *Pállné Gyulai Orsolya*: Jancsi, a Nagy Háború közkatona. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 325–335. o.
126. *Papp Barbara*: „Szentén Doberdó?” Az első világháború és az örökség. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 25–34. o.
127. *Pettkó-Szandtner Aladár*: A háború áldozatairól való gondoskodás a forradalmak után és a jelenben. In: A magyar közegészségügy az I. világháborút és Trianont követő években. A Tanácsköztársaság bukásától az Országos Közegészségügyi Intézet munkájának megindulásáig 1919–1927. Összeállította: *Kapronczay Károly*. Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2018. 41–45. o.
128. *Polgár Balázs*: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 405–415. o.
129. *Polgár Balázs*: Przemysł hagyatéka. Első világháborús magyar katona földi maradványaira bukkantak. *Magyar Honvéd*. 2018. 7. 56–57. o.
130. *Polgár Balázs – Soós Zoltán*: A segesvári ütközet régészeti kutatása (2018). In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 251–265. o.
131. *Reider Mónika*: Magyar katonai zászlók (1919–2017). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 577–596. o.
132. *Sallay Gergely Pál*: 1918 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben. *Had történelmi Közlemények*. 2018. 3. 680–701. o.
133. *Sallay Gergely Pál*: A Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje a rendi láncsal. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 67–82. o.
134. *Sallay Gergely*: Magyar katonai kitüntetések (1920–2017). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 551–564. o.
135. *Sarkady Sándor*: Soproni honvédek a Donnán. A magyar királyi 7. könnyű hadosztály története fényképeken és filmkockákon 1942–1943. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2018. 200 o.
136. *Scholtz Róbert Gergely*: „Kik bujósckázní mentek a halállal?”. Régészek a régi Magyarországon utolsó háborújában. Rátka, Zemplén Német Iskolaegylet, 2018. 112 o.

137. *Seres László*: „Majd vége lesz ennek is mert kezdete volt”. A püspökladányi Fekete Lajos háborús levelezése, 1914-1918. Püspökladány, Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum, 2018. 35 o. (Karacs Ferenc Múzeum füzetek)
138. *Somogyi Győző*: The Army of the Rákóczi War of Independence 1703–1711 / A Rákóczi-szabadságharc hadserege 1703–1711. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 98 o.
139. *Strauss Pál*: Arte et belli. Háború és művészet. Szolnok, Fotogruppe, 2018. 32 o.
140. *Suba János*: Az I. bécsi döntés térkép-vonalának térképi és terepi értelmezése. A visszatért „Felvidék” határának megállapítása (1938–1939). *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 174–181. o.
141. *Sudár Lászlóné – Molnár Zsuzsanna*: „Őrzők: vigyázatok a strázsán”. Dr. Szedenik Jenő képes-levelező és tábori lapjai Iluska hűgához, 1914–1916. Csepreg, Szülőföld Könyvkiadó, 2018. 191 o.
142. *Süttő Mihály*: Katonai gyerekjátékok és maséfigurák az első világháború idején. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 93–106. o.
143. *Szabó Balázs*: A Székesfevárosi Sebészeti Szükségkórház története 1945-ig. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 65–88. o.
144. *Számadó Emese*: Hadigondozás. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 214–223. o.
145. *Számadó Emese*: Képek a frontról – az Érdekes Újság pályázata. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 204–205. o.
146. *Számadó Emese*: Komárom 1915–1918. A korabeli sajtó és a levéltári dokumentumok alapján. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 33–79. o.
147. *Számadó Emese*: A Vitézi Szervezet. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 244–247. o.
148. *Tóth Sándor*: Katonazene Nyíregyházán. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 258 o.
149. *Törös István*: Teleobjektív. Katonafotó, egykor és ma. *Magyar Honvéd*. 2018. 11. 36–39. o.
150. *Udovecz György*: 1848–1849 magyar katonáinak öltözete, felszerelése és fegyverzete. Segédanyag katonai hagyományörzők részére. Második bővített átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 165 o.

151. *Umbrai Laura*: A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig. A budapesti népkonyhák története az első világháborúban. *Múltunk*. 2018. 2. 132–165. o.
152. *Urbán Gyöngyi*: Tábori postával a világháborúban. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 35–45. o.
153. *Ürmös Lóránt*: Pápa városa az I. világháborúban. Tábori postai levelezőlapok, hadifogoly levelezőlapok, képes levelezőlapok, levelezések, katonai bélyegzések és más emlékek. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2018. 62 o.
154. *Vukov Anikó*: Higiéncia, tisztálkodás, fertőtlenítés az első világháborúban. Személyes történetek, stratégiák alapján. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 169–186. o.
155. *Wolf Mária*: Régi kérdések – új válaszok. Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez. *Rubicon*. 2018. 5. 66–67. o.
156. *Závodi Szilvia*: Háborús ékszerek. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 131–146. o.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

157. *Bagi Zoltán Péter*: Istvánffy Miklós beszámolója Szigetvár ostromának utolsó napjáról. In: „A magyar történet folytatója”. Tanulmányok Istvánffy Miklósról. Szerk. Ács Pál – Tóth Gergely. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 191–203. o.
158. *Botlik Richárd – Illik Péter*: A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető? Budapest, Unicus Műhely, 2018. 281 o.
159. *Fedeles Tamás*: Fegyverek, seregek, háborúk. Kézikönyv a középkori magyar hadtörténetről. *Történelmi Szemle*. 2018. 1. 153–163. o.
160. Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 642 o.
161. *Korpás Zoltán*: A fiskális-katonai állam és a katolikus monarchia a 16–17. században. *Századok*. 2018. 5. 981–1012. o.
162. *Kreutzer Andrea – Szoleczky Emese*: Beszámoló „A dicsőség babérkoszorúja helyett a Kálvária röögös útján” – Konferencia az első világháborús hadifogságról című tudományos rendezvényről. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 267–277. o.

163. *Lázár Balázs*: Katonai szakvélemények a magyar nemesi felkelés összehívásáról 1778 nyarán. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 327–335. o.
164. Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 648 o.
165. *Sashalmi Endre*: A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam. *Századok*. 2018. 5. 1013–1032. o.
166. *Solymosi József*: A Magyar Néphadsereg története kutatás az 1980-as években. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 249–262. o.
167. *Szabó János, B.*: A félreértett „hadügyi forradalom”. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája. *Századok*. 2018. 5. 939–960. o.
168. *Tóth Dominik*: Mennyibe kerülhetett egy zsoldos fenntartása a középkor végi Magyarországon? *Seregszemle*. 2018. 1. 132–142. o.
169. *Tóth Ferenc*: Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomán. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 569–611. o.

Hadművészet és a fegyveres erők története

170. *Ágoston Gábor*: Oszmán hadügyi változások a 16–18. században. *Századok*. 2018. 5. 961–980. o.
171. *Árpád Zoltán*: A magyar katonai elhárítás szervezeti fejlődése 1995-től 2012-ig. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 139–150. o.
172. Az átfogó megközelítés és a magyar honvédség katasztrófavédelmi rendszere. Szerk. *Molnár Ferenc*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 177 o. (Védelmi igazgatás, hagyomány, és megújulás)
173. *Bálint Ferenc*: Katonai szervezetek Komáromban a világháború kitörésekor. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 80–90. o.
174. *Bálint László*: Biszku és Benkei állambiztonsági hálózati parancsai. Magyarázatok és értelmezések. Hálózaton kívüli kapcsolatok. 1958–1990. Magánkiadás, 2018. 156 o.
175. *Balla Tibor*: Az önálló magyar hadsereg kérdése a kiegyezéstől az első világháború végéig (1867–1918). *Honvédségi Szemle*. 2018. 3. 129–140. o.
176. *Balogh Gábor*: Az egészségügy és az első világháború. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 65–75. o.
177. *Bernhard, Alphons*: Die österreichisch-ungarische Kavallerie. *Pallasch*. 2018. 65. 65–76. o.
178. *Bihari Péter*: Összehasonlítható-e a két világháború. *BBC History*. 2018. 6. 40–46. o.

179. *Boldizsár Gábor – Gáll Gábor – Novák Béla: A magyar ejtőernyőzés 100 éve. / 100 Years of Hungarian Parachuting.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 191 o.
180. *Bulhak, Wladyslaw: Közelebbi és távolabbi szomszédok. Kapcsolatok a katonai és a polgári hírszerzés között Lengyelországban a szovjet dominancia időszakában.* In: *A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban.* Szerk. *Ótvös István – Trieber Péter.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 155–200. o.
181. *Császári és Királyi Haditengerészet szolgálatában. Vas vármegye.* Szerk. *Bálint Ferenc – Hideg István – Isztin Gyula.* Csehi, „Idehaza”– A Magyar Vidékért Egyesület, 2018. 282 o.
182. *Csikány Tamás: A csikszéki határőrvidék története (1764–1851).* In: *Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csikszék és a Gyimesek vidéke.* Szerk. *Nagy József.* Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 154–205. o.
183. *Deák István: Viharos ősz. Lehullottak a falevelek.* *BBC History.* 2018. 11. 42–48. o.
184. *Dezső Sándor – Kenedli Tamás: A KNBSZ 2012–2018 közötti hatéves működésének összegzett tapasztalatai.* *Felderítő Szemle.* 2018. 2. 151–164. o.
185. *A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban.* Szerk. *Ótvös István – Trieber Péter.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 272 o. (NEB Könyvtár)
186. *Forgács Márton: A Gaznavida Birodalom hadszervezete.* In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére.* Szerk. *Kincses Katalin Mária.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 145–151. o.
187. *Fröhlich Dávid: A Magyar Népköztársaság hadseregének sereglovassága, 1918–1919.* In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője.* 18. Szerk. *Závodai Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 143–156. o.
188. *Globális biztonságpolitikai kérdések az interneten, különös tekintettel Kína és Magyarország kapcsolatára / Issues of Global Security Policy on the Internet, with Special Regard to the Relations Between China and Hungary.* Szerk. *Barabás A. Tünde.* Budapest, Országos Kriminológiai Intézet, 2018. 223 o.
189. *Gottfried Barna: Határvédelem békeidőben és háborúban (1867–1919).* In: *Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csikszék és a Gyimesek vidéke.* Szerk. *Nagy József.* Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 206–259. o.
190. *Gulyás Géza: Tüzérfelderítésünk kezdetei és működése a Nagy Háborúban.* *Honvédségi Szemle.* 2018. 1. 111–122. o.
191. *Gulyás Martin: „A karhatalom nem más, mint az MSZMP védőhadserege.” A honvédtiszti karhatalom és a forradalmi üzemőrsek fővárosi konfliktusai.* In: *A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban.* Szerk. *Ótvös István – Trieber Péter.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 83–113. o.

192. *Gyaraki Károly*: A magyar katonai elhárítás szervezeti fejlődése a rendszerváltástól 1995-ig. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 105–138. o.
193. Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. *Nagy József*. Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 406 o.
194. *Illésfalvi Péter*: A Munkásörség legfelső vezetői 1957-ben. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 201–232. o.
195. *Illésfalvi Péter – Nagy József*: Székely határvadászok, székely határőrök. Szépvíz és a Gyimesek hadtörténete, 1940-1944. In: Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. *Nagy József*. Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 260–333. o.
196. *Jagadics Péter – Rajos Sándor – Simon László – Szabó Károly*: A magyar katonai elhárítás története, 1918–2018. Az Evidenzbürotól a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatig. Budapest, Univerzum Könyvkiadó–Metropolis Média–Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, 2018. 213 o.
197. *Katona Csete*: Viking zsoldosok a IX–XI. századi Kelet-Európában. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 4. 811–833. o.
198. *Kedves Gyula*: Ahol a legtöbbet engedtünk a ,48-ból. 1848–1849 és 1867 honvédsége. In: Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Szerk. *Hermann Róbert – Ligeti Dávid*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 147–172. o.
199. A kiképzések központja. MH Bakony Harckiképző Központ. / The Centre Where Training is Done. HDF Bakony Combat Training Centre. A könyv szövegét összeállította: *Német Viktória*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 183 o. (Csapathagyományok)
200. *Kis-Benedek József*: Katonai biztonság Marokkótól Iránig. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 417 o.
201. *Kiss Dávid*: A Magyar Királyi Honvédség ejtőernyős csapatnemének története 1937 és 1945 között. *Haditechnika*. 2018. 6. 14–20. o.
202. *Kiss Dávid*: A Munkásörség. *Rubicon*. 2018. 2. 74–81. o.
203. *Kiss Dávid*: A Munkásörség a pártállami struktúrában, 1957–1989. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 233–248. o.
204. *Kiss Gábor*: Nemi betegségek és az osztrák–magyar haderő az I. világháborúban. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 248–252. o.

205. *Kiss Gábor*: Orvosok, katonák, katonaorvosok... Mozaikok az osztrák–magyar katona-egészségügy történetéből 1868–1918. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 134 o. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)
206. *Koppensteiner, Bruno W.*: So kann man nicht Krieg führen!(VI). Der Flussübergang über die Piave im Juni 1918. *Pallasch*. 2018. 65. 101–110. o.
207. *Kovács Vilmos*: A magyar haderő felszerelésének lehetőségei a bledi egyezmény (1938) előtt. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 279–291. o.
208. *Kovács Vilmos*: A Magyar Honvédség 2018-ban ünnepli megalakulásának 170. évfordulóját. *Vitési Tájékoztató*. 2018. 1. 2–7. o.
209. *Krámli Mihály*: A karakttól a sorhajóig. A tengeri hadviselés átalakulása, 1490–1670. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 307–313. o.
210. *Krámli Mihály*: Az Osztrák–Magyar Monarchia csatahajói. 1904–1914. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 398 o. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)
211. Külföldi nemzetbiztonsági szolgálatok. Szerk. *Béres János*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 304 o.
212. *Lönhárt Tamás*: „Forradalmi éberség...”A néphadseregtől függetlenített pártállami fegyveres erőszakszervezetek a kommunista Romániában. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 115–137. o.
213. A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 357 o.
214. A magyar huszárság története. A huszárság keletkezése, fejlődése, szervezete, hadjáratai, a jelenleg fennálló, valamint az idők folyamán feloszlott huszárcsapatok történetének leírása. Reprint. Összeállította: *Berkó István*. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2018. 160 o. (Eredeti kiadás: Budapest, Liptsey Kálmán Könyvkiadóhivatala, 1918.)
215. *Magyar István*: Összehasonlító gondolatok a katonai hírszerzés három (történelmi) időszakot átfogó tevékenységével és működésével kapcsolatban. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 51–58. o.

216. A magyar közegészségügy az I. világháborút és Trianont követő években. A Tanácsköztársaság bukásától az Országos Közegészségügyi Intézet munkájának megindulásáig 1919–1927. Összeállította: *Kapronczay Károly*. Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2018. 356 o. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 123.)
217. A Magyar Légierő 100 éve. / 100 Years of the Hungarian Air Force. Írta és szerk. *Tőrös István*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 380 o.
218. *Maruzs Roland*: Különleges feladatok a karhatalomban. „A kommunista szülők gyermekeinek felhasználása, valamint a „munkásálcot öltött osztályidegenek” felkutatása. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 67–82. o.
219. *Nagy Gábor*: A Szurmay Hadtest tábori postája. Nyírtelek, Gidófalvy Péter, 2018. 112 o.
220. A nemzetbiztonság elmélete a közszolgálatban. Szerk. *Resperger István*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 361 o. (Studia universitatis communia)
221. Nemzetbiztonsági alapismeretek. Szerk. *Resperger István*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 215 o. (Studia universitatis communia)
222. *Németh István*: A porosz mítosz. 1226–1947. *Rubicon*. 2018. 1. 34–71. o.
223. New Security Challenges from a Visegrad 4 Perspective. Ed. *Diána Szőke*. Budapest, Institute for Foreign Affairs and Trade, 2018. 68 o.
224. *Newman, John Paul*: Senkiföldje. Hadirokkantak és háborús önkéntesek Jugoszláviában. Fordította: *Vukman Péter*. *Aetas*. 2018. 2. 22–39. o.
225. *Okváth Imre*: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás története a második világháború végétől a rendszerváltásig. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 38–50.
226. *Okváth Imre*: A párt- és a politikai apparátus újjászervezése a Magyar Néphadseregben, 1956–1958. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 2018. 23–39. o.
227. Opportunities and Challenges in a Changing Security Environment. Proceedings of the Conference on National Resilience. May 9–10 2018, Budapest. Ed. *Peter A. Kiss*. Budapest, Hungarian Defence Forces General Staff Scientific Research Centre, 2018. 338 o.
228. *Ötvös István*: Szervezés – újjászervezés. Hadsereg és fegyveres erők a kommunista Magyarországon, 1945–1958. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 2018. 7–22. o.

229. *Parádi József – Szakály Sándor – Szigetvári Oszkár – Zétényi Zsolt*: Nyomozati utasítások a Magyar Királyi Csendőrség számára. Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2018. 401 o. (A magyar rendvédelem-történet hagyatéka 2.)
230. *Parádi József – Vedó Attila*: A polgári magyar állam karhatalmi tevékenységének szabályozása 1867–1944. Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2018. 336 o. (A magyar rendvédelem-történet forrásai 1.)
231. *Pollmann Ferenc*: Jön a muszka! Megy a muszka? Az oroszországi forradalmak hatása a Monarchia hadviselésére a keleti fronton 1917-ben. *Történelmi Szemle*. 2018. 3. 399–406. o.
232. *Ráth Tamás – Király Elemér*: A magyar katonai felderítés/hírszerzés műszaki fejlesztési tevékenységének és eredményeinek bemutatása. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 75–104. o.
233. *Réfi Attila*: Az újkori harcmegzők lovagjai – vértések a Habsburg-haderőben. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 446–451. o.
234. *Rieder, Kurt*: A Waffen-SS története. Katonák az acélzivatarban. Kecskemét, Vagabund, 2018. 205 o.
235. *Rubik László – Binder Tamás*: A katonai hírszerzés feladatrendszerének új vonásai Európa és Magyarország megváltozott biztonsági környezetében. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 165–178. o.
236. *Schumacher, Hubertus*: Die k. u. k. Donauflotte im Ersten Weltkrieg. Karl Wettstein, Offizier und Schiffsreeder. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2018. 261 o.
237. *Security Challenges in the 21st Century*. Ed. *Géza Finszter – István Sabjanics*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 823 o.
238. *Somkutas Róbert*: A Magyar Királyi Honvédség felderítőcsapatainak kialakulása (1920–1938). In: *Felderítők Társasága Egyesület Évkönyv 2018*. Szerk. *Ledács Kiss Jenő*. Budapest, *Felderítők Társasága Egyesület*. 90–109. o.
239. *Sőregi Zoltán*: Adalékok a magyar lovas-tüzérség 1944–45-ös harcaihoz. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 4. 885–902. o.
240. *Szabó Károly*: A katonai hírszerzés feladatrendszerének új vonásai Európa és Magyarország megváltozott biztonsági környezetében. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 165–178. o.
241. *Szakály Sándor*: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás szervezetének létrehozása, feladatai és tevékenysége a két világháború közötti Magyarországon (1918–1945). *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 16–37. o.

242. *Számadó Emese*: Komáromi hadikórházak. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 91–120. o.
243. *Számadó Emese*: Műszaki csapatok. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 171–184. o.
244. *Szelke László*: Katonák, kémek, kalandorok. Az SOE és a 2. vkf. osztály a második világháborúban (1940–1942). *Honvédségi Szemle*. 2018. 6. 179–197. o.
245. *Szun-ce*: A háború művészete. Fordította: *Tokaji Zsolt*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018. 158 o. (Helikon Zsebkönyvek 7.)
246. *Terék Tamás*: Lőszertárolás a Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között, a mai szabályozás tükrében. *Honvédségi Szemle*. 2018. 5. 105–115. o.
247. *Torma Béla*: A katonai felderítés és hírszerzés bizánci és keleti frank forrásai a honfoglalás és a kalandozások korában. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 566–572. o.
248. *Tömösváry Zsigmond*: Az MNVK2. Csoportfőnökségtől a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatig. *Felderítő Szemle*. 2018. 2. 59–74. o.
249. *Trieber Péter*: A Magyar Néphadsereg újjászervezése 1957-ben. In: A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányítások a szocializmusban. Szerk. *Ötvös István – Trieber Péter*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018. 41–66. o.
250. *Varga Csaba Béla*: Lenyűgöző vakmerőség. Bevetésen a SOE ügynökei. *Regiment*. 2018. 2. 28–33. o.
251. *Varga Csaba Béla*: Megfontolt sasok. A szlovák légierő ászai. *Arany Sas*. 2018. 11. 72–77. o.
252. *Varga Imre*: A magyar királyi honvéd Gépkocsi szertár története. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 83–104. o.
253. Válogatás a magyar katonai felderítés és hírszerzés történetéből. Szemelvénygyűjtemény, 1918–2018. Szerk. *Béres János*. Budapest, Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, 2018. 421 o.
254. *Veres Mihály*: A légvédelmi tüzérség jelentősebb tevékenységei az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 105–140. o.
255. Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében. Szerk. *Farkas Ádám*. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. 192 o.
256. *Zetényi-Csukás Ferenc*: A Nemzeti Hadsereg. Vitéz nagybányai Horthy Miklós 150. születésnapjára. Szeged, HK Hermanos, 2018. 127 o.

Csapattörténetek

257. *Besenyő János*: A Spanyol Idegenlégió magyar katonái. *BBC History*. 2018. 4. 78–83. o.
258. „Cum virtute legis”– A törvény erejével. Az MH Katonai Rendészeti Központ története. / With Force of Law. The History of the HDF Military Police Centre. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 85 o. (Csapathagyományok)
259. *Bálint Ferenc*: A cs. és kir. 12. gyalogezred története. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 133–139. o.
260. *Futó Márton József*: A magyar királyi 39. honvéd gyalogezred harcai az erdélyi fronton. A Nyárad mentétől az Úz völgyéig. Márton Kertek, 2018. 143 o.
261. *Höflinger József – Szabó János*: A Magyar Néphadsereg 69. harcokocsiezred története. Tata, Nagyatád. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 287 o.
262. *Juharos Tamás*: Háború a föld alatt. Alagútpatkányok .45-össel. *Regiment*. 2018. 5. 22–27. o.
263. Kiképzés a békéért. MH Béketámogató Kiképző Központ. / Training for Peace. HDF Peace Support Training Centre. A szöveget összeállította: *Drót László*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 129 o. (Csapathagyományok)
264. *Kohoutek, Carl*: Das Tschaikistenbataillon. *Pallasch*. 2018. 65. 55–64. o.
265. *Mészáros Zoltán*: Egy partizánegység a Dráván innen és a Dráván túl. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 336–342. o.
266. *Molnár Tibor*: A cs. és kir. 86. (szabadkai) gyalogezred az orosz hadszíntéren 1915 tavaszán. In: Mikor a pokolnak égő toroka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2018. 121–131. o.
267. *Nagybacsoni Molnár Ferenc*: A székely 85. honvédszászlóalj zászlajának története a legújabb adatok tükrében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 11–36. o.
268. *Réfi Attila*: Délszláv huszárok a francia forradalom ellen. A Wurmser-szabadcsapat lovasságának létrejötte és önállósodása, 1793–1795. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 382–391. o.
269. A siker kulcsa az együttműködés. MH Civil-katonai Együttműködési és Lélektani Műveleti Központ / Cooperation – The Key to Success. HDF Civil-Military Cooperation and Psychological Operations Center. Második, bővített kiadás. A szöveget összeállította: *Gulyás Csaba*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 145 o. (Csapathagyományok)

270. *Számadó Emese*: A cs. és kir. 5. (2.) lovastüzérosztály. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 150–151. o.
271. *Számadó Emese*: A cs. és kir. 19. tábori vadászszázlój. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 152–156. o.
272. *Számadó Emese*: A magyar kir. 31. (veszprémi) honvéd gyalogezred. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 157–170. o.
273. *Számadó Emese*: A radetzi Radetzky József gróf tábornagy cs. és kir. 5. huszárezred. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 140–149. o.
274. A veszprémi hetes tüzérek. A m. kir. 7. honvéd tábori ágyúezred és utódalakulata, a 41. honvéd tüzérezred első világháborús története. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: *Földesi Ferenc*. Veszprém, Veszprémi Szemle Várostartó Képzőművészeti Alapítvány, 2018. 336 o. (Veszprémi Szemle könyvek 11.)
275. Volt egyszer egy légvédelmi tüzérezred... Dunaföldvár, 1956. 2. rész. Szerk. *Lukácsi Pálné*. Dunaföldvár, Nagy Gáborné Kiadása, 2018. 61 o.
276. *Wood, Ian Michael*: Halálfejes párdúcok. A 3. „Totenkopf” SS-páncélososztály Panther-osztályának története. Fordította: *Barnaky Péter*. Keszthely, PeKo Publishing, 2018. 176 o.
277. „Zala” 1968. Az MN 8. gépkocsizó lövészadosztály hadműveleti naplója Csehszlovákia megszállásának időszakából. Második javított kiadás. Szerk. *Solymosi József*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 200 o. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok)

A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői

278. *Ambrus László*: Magyar „doughboyok” az első világháború amerikai hadseregében – egy prozopográfiai kutatás jelene és jövője”. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 735–780. o.
279. *Aradi Gábor*: Beszállásolás helyett laktanya? Törekvések Tolna megyében a 19. század hetvenes éveiben a katonaság állandó elhelyezésére. In: *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 39–45.
280. *Fiataltisztek zsebkönyve*. Harmadik javított kiadás. Szerk. *Krizbai János*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 317 o.
281. *Kollár László*: Altisztté válni. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2018. 2. 12–15. o.
282. *Kollár László*: A honvédelmi nevelésről. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2018. 4. 18–22. o.

283. *Nagy-L. István*: Tábornoki kar, tisztikar és társadalom a francia háborúk időszakában (1787–1815). *Honvédségi Szemle*. 2018. 6. 154–165. o.
284. *Rainer M. János*: Századosok. Budapest, Osiris Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2018. 403 o.
285. *Réfi Attila*: Császári-királyi karabélyos és vértés törzstisztek a francia háborúk idején. 1792–1815. Életrajzi lexikon. 2. kötet. K–Z. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2018. 182 o.
286. *Réfi Attila*: Mária Terézia és a tisztikar. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 612–637. o.
287. *Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi*: A Ludovika egykor és most. Második javított, bővített kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 359 o.
288. *Szabó János, B. – Tóth Norbert, C.*: „Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 287–320. o.
289. *Szakály Sándor*: A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés” 1938–1942. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 525–532. o.
290. *Tangl Balázs*: Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914). *Korall*. 2018. 71. 27–47. o.

Hagyományápolás, emlékezetkultúra

291. *Bálint Ferenc*: A dél-komáromi első világháborús Hősi temető. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 206–213. o.
292. *Diószegi György Antal*: Zászlótartó hősök. Az első világháború csatáiban és a Trianon utáni emlékművek kegyeleti öröksége tükrében. In: Háborús hétköznapiak. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 187–201. o.
293. Európa közepén. Biztonságpolitikai ismeretek fiataloknak. Szerk. *Kondorosi Ferenc – Sereg András*. Budapest–Miskolc, Bíbor Kiadó, 2018. 119 o.
294. *Feith László*: Befejezetlen múlt. Hadisírgondozás Magyarországon. *Magyar Honvéd*. 2018. 6. 46–49. o.
295. *Fülöp Tibor Zoltán*: A szabadságharc hagyományörző serege. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018 593 o.
296. *Gyökös Eleonóra – Nagy Ágoston*: Mohács. Budapest, Nemzeti Örökség Intézete, 2018. 18 o. (NÖRI Füzetek 3.)

297. A hazafiság iskolája. Emlékpark a csatatéren. *Regiment*. 2018. 4. 15–16. o.
298. *Holmár Zoltán*: A fehérgyarmati világháborús emlékmű története. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 2018. 1. 69–78. o.
299. Honvédelmi alapismeretek. Füzet. Szerk. *Demeter József*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 150 o.
300. Honvédelmi alapismeretek. Tankönyv. Szerk. *Demeter József*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 531 o.
301. Költők, írók, haditudósítók a Komeni fennsíkon. Antológia. Szerk. *Fűzfa Balázs*. Szombathely, Savaria Universiti Press, 2018. 102 o.
302. Költők, írók, haditudósítók a „magyar Golgotán”. Antológia. Szerk. *Fűzfa Balázs*. Szombathely, Savaria Universiti Press, 2018. 125 o.
303. Költők, írók, haditudósítók a „magyar Golgotán”. Antológia a háborús emlékeket keresőknek. Összeállította: *Bedécs Gyula – Trukánné Katona Zsuzsa*, Szombathely, Savaria Universiti Press, 2018. 36 o.
304. *Miklós Péter*: „Szörnyű dicsőségünk”. Az első világháború Csongrád megyei hőseinek emlékezete. Szeged, Csongrád Megyei Önkormányzat, 2018. 87 o.
305. *Nagybacsoni Molnár Ferenc*: Erdővidék szabadságharcosa. Pályakép és életleírás Száldobosi Borbáth László századosról. Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, Ordo Equestris, 2018. 80 o.
306. *Számadó Emese*: Az első világháború komáromi emlékezete a két világháború között. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 224–243. o.
307. Temetőből temetőbe a Komeni fennsíkon. Antológia. Szerk. *Fűzfa Balázs*. Szombathely, Savaria Universiti Press, 2018. 125 o.
308. *Tóth Gergely*: Katonai hagyományörzés a honvédség társadalmi kapcsolatainak szolgálatában. *Honvédségi Szemle*. 2018. 6. 140–153. o.
309. *Tőrös István*: Nemzedékek tartozása. A halálban megbékélt ellenfelek. *Regiment*. 2018. 2. 54–57. o.
310. *Triznya Arnold*: Korhadtt fakesztek mentén. Magyar hadisírgondozók Dél-Lengyelországban. *Magyar Honvéd*. 2018. 10. 56–57. o.
311. *Varga György*: Egy kis falu nagy napja. Újra avatott emlékmű és kert a csékúti első világháborús hősöknek. *Honismeret*. 2018. 4. 101–103. o.
312. *Woki Zoltán*: 15 év Csatafutás. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2018. 120 o.

Haditechnika

313. 2SZ4 Tyulpan. Szovjetunió, 1972. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 15 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
314. B1 bis. Franciaország, 1937. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 15 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
315. *Balás B. Dénes*: Nehézpontonhíd építése 1961-ben. *Haditechnika*. 2018. 6. 46–48. o.
316. *Bálint Ferenc*: A harckocsi. *Rubicon*. 2018. 5. 46–49. o.
317. BM-27 Uragan. Oroszország, 2003. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 15 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
318. *Brányi Bence*: A Nagoja Arzenál 89-es típusú gránátvető. *Haditechnika*. 2018. 2. 59–64. o.
319. C1 Ariete. Olaszország, 1995. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 14 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
320. *Cockle, Tom*: Panzer III on the Battlefield 2. Keszthely, PeKo Publishing, 2018. (World War Two Photobook Series 18.)
321. *Farkas Zoltán*: A Csepel gépjárművek – a hadsereg „igáslovai”. *Haditechnika*. 2018. 6. 67–71. o.
322. *Farkas Zoltán*: Lánctalpas futóművek. 3–5. rész. *Haditechnika*. 2018. 1. 55–60. o., 2. 54–58. o., 3. 64–67. o.
323. *Feith László*: A Szent István elsüllyesztése. Dávid győzelme Góliát felett. *Magyar Honvéd*. 2018. 6. 50–55. o.
324. *Feith László*: Úszó történelemformálók. Csata a Korall-tengeren. *Magyar Honvéd*. 2018. 4. 48–53. o.
325. *Feld István*: Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiről. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 133–144. o.
326. Gepard. Nyugat-Németország, 1973. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 15 o. (Legendás harcjárművek)
327. *Gondos László*: Milyen hatással volt a technikai fejlődés a hadviselésre? *Rubicon*. 2018. 5. 28–37. o.
328. *Heidler, Michael*: A CIA négydolláros pisztolya. DEAR pisztoly. Kaliber. 2018. 12. 48–52. o.
329. *Hidán Csaba László*: Régi magyar fegyverek nem csak hagyományörzők számára. Budapest. Zrínyi Kiadó, 2018. 97 o.

330. *Hintermeier, Heino*: Die 7,92 mm Muskete M.15. In Österreich–Ungarns Diensten. *Pallasch*. 2018. 64. 109–116. o.
331. *Hintermeier, Heino*: Das japanische Arisaka-Gewehr Typ 30 (Mod. 1897) in Österreich–Ungarn Diensten. *Pallasch*. 2018. 65. 89–094. o.
332. *Hoff, Arne*: Windbüchse System Girandoni M 1779. *Pallasch*. 2018. 65. 111–117. o.
333. *Horváth Fruzsina – Moharos István – Pokárdi László*: A Magyar Lloyd Repülőgép és Motorgyár Rt. története. *Haditechnika*. 2018. 2. 65–71. o.
334. *Horváth Zoltán*: Csatahajók lokátorral megvívott éjszakai tengeri ütközete Guadalcanalnál 1942-ben. 3. rész. *Haditechnika*. 2018. 1. 61–66. o.
335. *Horváth Zoltán*: Az osztrák–magyar haditengerészet gyorsnaszád-fejlesztései. A Versuchsleitboot – kísérleti motoros torpedónaszád. 1. rész. *Haditechnika*. 2018. 6. 57–59. o.
336. *Karczag Ákos – Szabó Tibor*: Felvidék és Kárpátalja erődített helyei. Várak, castellumok, erődített kastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődök a 10. századtól a 19. század végéig. / Befestigte Orte des Oberlandes (der heutigen Slowakei) und der Karpatenukraine. Burgen, Schlösser, Burgmauern, Kirchenburgen, Höhlenburgen, Schanzen und Festungen vom 10. Jahrhundert bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. / The Strongholds of Felvidék (present-day Slovakia) and Kárpátalja (Transcarpathia). Castles, Town Walls, Fortified Churches, Cave Castles, Ramparts and Fortresses from the 10th to the end of the 19th Century. 1–2. kötet. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2018. 1436 o., 1 térkép.
337. *Kárpáti Endre*: Amerika bombázó. Célpont: Manhattan. *Aranyas*. 2018. 12. 52–57. o.
338. *Kelecsényi István – Sárhidai Gyula*: Akik majdnem megnyerték az atlanti csatát. A Kriegsmarine U VII. osztályú tengeralattjárói. 1–2. rész. *Haditechnika*. 2018. 4. 64–70. o., 5. 46–49. o.
339. Kézifegyverek. 1870–1950. Szerk. *Nádori Attila*. Fordította: *Panajotu Kosztasz*. Budapest, Ventus Libro Kiadó, 2018. 174 o. (Arzenál Könyvek)
340. *Kiss Roland*: Légi roham. *Aranyas*. 2018. 11. 48–53. o., 12. 32–37. o. (1. rész: A kezdetek és a helikopteres hadviselés kialakulása. 2. rész: Az amerikai hadsereg a hidegháború éveiben.)
341. *Kovács Béla*: A MÁVAG Héja vadászrepülőgép konstrukciós előzményei és korszerűsítésének lehetőségei az olasz Reggiane vadászprogram tükrében. 2–3. rész *Haditechnika*. 2018. 1. 52–54. o., 2. 72–75. o.
342. *Kovács S. Tibor – Négyesi Lajos – Padányi József*: Zrínyi-szabályák. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 3–27. o.
343. *Kovács Vilmos – Soós Péter*: Fegyvertörténet (1919–2017). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 507–550. o.

344. *Kovács Vilmos*: L'industrie de guerre hongroise du temps de la Monarchie Austro-Hongroise. In: Les armes de la Grande Guerre. Histoire d'une révolution scientifique et industrielle. Ed. *Pierre de Taillac*. 2018. 110–127. o.
345. *Kovács Vilmos*: A Magyar Honvédség fegyverei. *Regiment*. 2018. 2. p. 14–18., 3. p. 17–21., 5. p. 8–14. (1. rész: A közös hadsereg fegyverei. 2. rész: A Nagy Háború fegyverei. 3. rész: Kiűtkeresés Trianon után.)
346. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: Céhes városvédelem Nagyszebenben a XV-XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 4. sz. 834–855. o.
347. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: Fegyverkészítő kézműparosok és céhek a késő középkori Nagyszebenben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 539–568. o.
348. *Krámlí Mihály*: A Szent István csatahajó elsüllyesztése (1918. június 10.). *Honvédségi Szemle*. 2018. 5. 116–127. o.
349. LAV-25. Kanada, 1983. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 14 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
350. M1128 Stryker. USA, 2003. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 14 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
351. *Malnig, Helmut W.*: Wehrtechnik im Ersten Weltkrieg. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 86–95. o.
352. Merkava 3. Izrael, 1990. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 13 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
353. *Mujzer Péter*: Az 1. lovas-, a későbbi huszárhadosztály páncélosalakulatai a keleti fronton, 1944-ben. *Haditechnika*. 2018. 3. 2–4. o.
354. *Mujzer Péter*: A 2. páncélosadosztály hadműveletei Galíciában, 1944-ben. *Haditechnika*. 2018. 1. 2–6. o.
355. *Mujzer Péter*: A magyar megszálló erők páncélos alakulatai. *Haditechnika*. 2018. 2. 2–3. o.
356. *Németh István*: Műszaki fejlesztések a Harmadik Birodalomban. *Élet és Tudomány*. 2018. 37. 1162–1164. o.
357. *Ocskay István*: Kísérleti lövészet T-54-es harckocsikra 1989-ben, a „0” ponti gyakorlótéren. *Haditechnika*. 2018. 3. 5–11. o.
358. *Ocskay Zoltán*: Katonai motorkerékpározás Magyarországon. 1–4. rész. *Haditechnika*. 2018. 2. 32–38. o., 3. 54–58. o., 4. 59–63. o., 5. 55–60. o.
359. *Pap Péter*: A Gebauer-féle motorgéppuska. 1–4. rész. *Haditechnika*. 2018. 2. 49–53. o., 3. 59–63. o., 4. 71–75. o., 6. 49–56. o.
360. *Punka György*: Antoine de Saint-Exupéry titokzatos eltűnése. *Aero Magazin*. 2019. 1. 82–84. o.
361. *Punka György*: Az utolsó magyar légigyőzelmek. *Aero Magazin*. 2018. 11. 56–59. o.

362. *Punka György*: Vízi repülőgépek, úszó erődök. *Aero Magazin*. 2018. 5. 56–59. o.
363. *Reichl, Thomas*: Die Versenkung der SMS „Szent István”. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 78–85. o.
364. *Révész Béla*: Szétválaszt és összeköt. Egy helyben álló történelem. *Magyar Honvéd*. 2018. 5. 58–60. o.
365. *Sánta Ákos*: Vadászfegyverek / Hunting firearms. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2018. 109 o. (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusai 4.)
366. *Sárhidai Gyula – Demeterné Szivák Petra*: A SZENT ISTVÁN dreadnought pályafutása 1912–1918. *Haditechnika*. 2018. 3. 46–53. o.
367. *Sáry Zoltán*: A háború viharában. A D.520 vadászgép és tervezője. *Aranyasas*. 2018. 12. 58–61. o.
368. *Sáry Zoltán*: Hívatlan látogatók. Mosquito, a legendás famadár. *Aranyasas*. 2018. 3. 42–49. o.
369. *Sáry Zoltán*: Kudarcból világsiker. North American F-86 Sabre. *Aranyasas*. 2018. 11. 54–60. o.
370. *Sáry Zoltán*: Nagyobb, nehezebb, lassabb. A Piaggio P.108 nehézbombázó. *Aranyasas*. 2018. 12. 67–69. o.
371. *Sáry Zoltán*: A Rába Botond katonai tehergépkocsi. *Regiment*. 2018. 2. 38–41. o.
372. *Sáry Zoltán*: A repülő tank. Iljuszin Il-2 Sturmovik. *Aranyasas*. 2018. 3. 58–63. o.
373. *Sáry Zoltán*: A rettegés szimbóluma. Junkers Ju-87 zuhanóbombázó. *Aranyasas*. 2018. 8. 44–51. o.
374. *Sáry Zoltán*: A sebesség bűvöletében. Neve áruvédjegy: Marcel Dassault. *Aranyasas*. 2018. 12. 44–50. o.
375. *Schmidt László*: A német Panzer III-as közepes harckocsi. *Haditechnika*. 2018. 2. 39–44. o.
376. *Schuy, Joschi*: Seetauglich. Ordonnanzwaffen M. 1890 für die k.u.k. Kriegsmarine. *Das Deutsche Waffen-Journal*. 2018. 12. 84–85. o.
377. *Stokes, Neil*: T-34 on the battlefield 2. Keszthely, PeKo Publishing, 2018. 110 o. (World War Two Photobook Series 17.)
378. *Számadó Emese*: Hadiüzemek Komáromban. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 121–130. o.
379. *Szatmári András Zoltán*: 7,62 mm-es AMP puskagránátlövő gépkarabély. *Haditechnika*. 2018. 6. 40–45. o.

380. T-44. Szovjetunió, 1944. Fordította: *Tömösváry Zsigmond*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 15 o. + 1 harcjármű modell (Legendás harcjárművek)
381. *Toldi Miklós*: A meglepetés erejével. Félvállról vett fenyegetés. *Regiment*. 2018. 4. 22–26. o.
382. *Tóth Ferenc*: Egy amerikai B-25-ös bombázó roncsai. 1–2. rész. A Balerina lezuhanása 1944-ben, karácsony napján. *Haditechnika*. 2018. 1. 70–75. o., 2. 45–48. o.
383. *Trautmann Balázs*: Titkos bevetések. Vérrel fizetett fényképek. *Aranyasas*. 2018. 3. 28–32. o.
384. *Turcsányi Károly*: „Melyik volt a legjobb harckocsi?” Gyakran feltett kérdés, hibás válaszokkal. *Haditechnika*. 2018. 5. 69–75. o.
385. *Varga Csaba Béla*: Megfontolt sasok. A szlovák légierő ászai. *Aranyasas*. 2018. 11. 72–77. o.
386. *Várhegyi Gyula*: Volt egyszer egy „76”-os... Visszaemlékezés a MiG-21-es vadászrepülőgép hazai történetére. *Haditechnika*. 2018. 6. 60–66. o.
387. *Volgin, Alexander*: Panzerkampfwagen Tiger Ausf.B. Construction and Development. Keszthely, PeKo Publishing, 2018. 234 o.
388. *Zsák Ferenc*: Elfelejtett repülőgépeink. *Aero Magazin*. 2018. 2. 58–59. o., 4. 58–59. o., 5. 60–61. o., 6. 58–59. o., 7. 58–59. o. (A Piper 25-ös Pawnee, A JAK-9P Vércse vadászrepülőgép, Az Il 10-es Párduc, A Tu-2-es Tűzok, A JAK-11-es Ölyv gyakorló-vadászgép)
389. *Zsák Ferenc*: Légvédelem Magyarországon. *Aero Magazin*. 1–4. rész. 2018. 3. 64–67. o., 4. 60–63. o., 5. 62–65. o., 6. 60–63. o.

Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság

390. Akiket Isten kihívott csatára. Negyvenöt magyar hadifogoly. Második javított kiadás. Szerk. *Kondorosy Szabolcs*. Budapest, Országút Társulat, 2018. 788 o.
391. Apácai hősök II. Második világháborús hősi halottak és áldozatok Csanádapácán. A könyv anyagát összeállította: *Rédainé Zsoldi Ibolya*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: *Bódán Zsolt*. Csanádapáca, Csanádapáca Község Önkormányzata, 2018. 77 o. (Helytörténeti füzetek 6.)
392. *Bálint László*: Üldözők és üldözöttek. A kommunista diktatúrában. Érd, Magánkiadás, 2018. 174 o.
393. *Biczó Zalán*: A győri olasz hadifoglyok emlékezete. Győr, Magánkiadás, 2018. 90 o.
394. *Bíró Andor – Kranzieritz Károly – Polgár Balázs*: Feltárt múlt. A doni harcok újabb áldozatait azonosították. *Magyar Honvéd*. 2018. 4. 44–47. o.
395. *Bognár Zalán*: „Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Miskolc–Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Kairosz Könyvkiadó, 2018. 855 o.

396. *Bonhardt Attila*: Munkaszolgálat a Magyar Királyi Honvédségben. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 221–230. o.
397. *Fejes Erik*: Schultheisz Emil katonai büntetőjogi értekezései. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. 415 o.
398. *Feith László*: Számháború. Az első világháború emberveszteségei. *Magyar Honvéd*. 2018. 12. 54–59. o.
399. *Fiziker Róbert*: Az osztrák Dreyfus-per. *BBC History*. 2018. 3. 53–57. o.
400. *Gorcsa Oszkár*: Hadifoglyok és a Nagy Háború. Hadifogság az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Belvedere Meridionale*. 2018. 1. 56–76. o.
401. *Hermann Róbert*: Ferenc József és a megtorlás. In: A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. *Fónagy Zoltán*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 49–77. o.
402. *Hermann Róbert*: Harmincöt év múlva. Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmánya, 1884. május 30. In: Veritas évkönyv 2017. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 57–72. o.
403. *Kaba Eszter*: „Az 1917–1918-as tél Oroszországban hadifoglyaink legnehezebb időszak lesz”. Hadifoglyorsók és az oroszországi forradalom. *Történelmi Szemle*. 2018. 3. 469–478. o.
404. *Kaba Eszter*: Magyar hadifoglyok Oroszországban, orosz hadifoglyok Magyarországon a Nagy Háború idején. *Rubicon*. 2018. 5. 50–67. o.
405. *Kőrös Ákos*: Kiszombor veszteségei az első világháborúban az anyakönyvi vizsgálatok alapján. *Belvedere Meridionale*. 2018. 1. 35–44. o.
406. *Kranzieritz Károly*: Az Osztrák–Magyar Monarchia első tábornok áldozata. *Had-történelmi Közlemények*. 2018. 2. 438–463. o.
407. *Lázár Tibor Zoltán*: Az I. világháború hajdúdorogi hősei és áldozatai. „Elfeledett emlékezet”. Bővített kiadás. Hajdúdorog, Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2018. 202 o. (Hajdúdorogi füzetek)
408. *Marossy Endre*: Mecséri János ezredes és ötvenegy katonájának hadbíróági pere 1958. Budapest, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2018. 400 o.
409. *Mihályi Balázs*: Polgári veszteségek az I. kerületben Budapest ostroma (1944–195) során. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 325–346. o.
410. *Mikó Zsuzsanna*: Hazatért hadifoglyok 1947. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 343–347. o.

411. *Pető Andrea*: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 278 o.
412. *Pokorny Gábor*: Magyar hadifoglyok az első világháborúban. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 185–203. o.
413. *Rauchensteiner, Manfred*: Fremde im eigenen Land. Flüchtlinge in Österreich–Ungarns letztem Krieg. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 432–437. o.
414. *Ravasz István*: A XX. századi világháború első hősi halottja. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 438–445. o.
415. *Seres István*: Udvarhelyszék katonai veszteségei 1657–1661 között. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 4. 903–940. o.
416. *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús vesztesége. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 239–252. o.
417. *Szabó Péter*: Magyarok francia hadifogságban. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 519–524. o.
418. *Szabó Péter*: Második világháborús magyar hadifogság. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 231–238. o.
419. *Szabó Tibor*: A köznapi nyilvánosságnak arról, hogy miért és hogyan kerültek tartalmilag valótlán adatok a 2. világháború veszteséglistáiba. Zalaegerszeg, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, 2018. 18 o.
420. *Szita Szabolcs*: Magyar sorsok Auschwitz-Birkenauban. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2018. 567 o.
421. *Trautmann Balázs*: Öt év a Hanoi Hiltonban. John McCain, a hadifogoly. *Aranysas*. 2018. 11. 62–67. o.

Helytörténet

422. *Asztalos Csaba József*: Magyarbánhegyes a világháborúkban. Magyarbánhegyes, Magyarbánhegyesért Egyesület, 2018. 81 o.
423. Balatonfüred az I. világháborúban. 1914–1918. Kronológia – Adattár – Bibliográfia – Szemelvénygyűjtemény. Balatonarács és Balatonfüred I. világháború alatti hátrországi életéből. Írta és összeállította: *P. Miklós Tamás – Tóth-Bencze Tamás*. Balatonfüred, Balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjtemény–Balatonfüred Kulturális Közgyűjtemény Fenntartó Nonprofit Kft., 2018. 136 o. (A Balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjtemény kiadványai 1.)

424. *Besenyő János*: Az Osztrák–Magyar Monarchia lehetséges afrikai gyarmata: Rio de Oro. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 4. 856–884. o.
425. *Boda Sándor – Cseh Valentin*: Mesztegnő 1944/1945. Keszthely, Balatoni Múzeum, 2018. 146 o.
426. *Boza Béla*: Nem feledkezünk meg róluk. Bácskossuthfalva I. világháborús katonái. Bácskossuthfalva, Panonia-Print Kft., 2018. 183 o.
427. *Domonkos László*: Szabadka 1918. november. *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 66–68. o.
428. Élet a hátszágban a Nagy Háború idején. Válogatták és szerk. *Domokos Anna – Palkóné Jády Melitta*. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 2018. 160 o.
429. *Farkas Dénes*: Tengelic a II. világháború alatt és az azt megelőző években. Tengelic, Tengelic Község Önkormányzata, 2018. 42 o.
430. *Fedinec Csilla*: Kárpátalja is visszatér. *Rubicon*. 2018. 11–12. 82–89. o.
431. *Hingyi László*: Budapest ostroma. 1944–45. Források Budapest ostromának történetéből. Az interjúkat gyűjtötte és lejegyezte *Hingyi László*. Szerk. *Hingyi Lászlóné – Mihályi Balázs – Tóth Gábor*. Budapest, Etalon Kiadó, 2018. 703 o.
432. *Irásné Melis Katalin*: A pesti XVIII. századi katonai építkezések régészeti kutatása. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 222–229. o.
433. *Jó járt György*: 1956. A forradalom Cegléden. Cegléd, Magánkiadás, 2018. 252 o.
434. *Kazareczki Noémi – Szepessyné Judik Dorottya*: Nőgrádiak a Nagy Háborúban. Dokumentumok az I. világháború Nógrád megyei történetéből. Salgótarján, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, 2018. 239 o.
435. Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 532 o. (Komáromi Klapka György Múzeum katalógusai 27.)
436. *Kovács Ferenc – Bihari László*: Vásárhelyiek a Nagy Háborúban. Készült az I. világháború befejezésének 100. évfordulójára, emlékezve minden hódmezővásárhelyi hadba vonultra. Hódmezővásárhely, Magánkiadás, 2018. 88 o.
437. *Krisch András*: Francia megszállás Kismartonban, 1809. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 299–307. o.
438. „Mire a levelek lehullanak...” Martonosiak az I. világháborúban. Szerk. *Forró Lajos – Molnár Tibor – Tandari Erzsébet*. Szeged, Délvidék Kutató Központ Alapítvány, 2018. 214 o.
439. *Molnár Tibor*: Szabadka a nagy háborúban. 1914–1918. 1. kötet. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2018. 382 o. (Délvidékiek a Nagy Háborúban 1.)

440. *Pap Eliza*: Kiskunok a Nagy Háborúban. Szeged, General Nyomda Kft., 2018. 152 o.
441. *Szabó Géza – Nagy Janka Teodóra*: Hősök voltak és áldozatok. Szekszárdiak a Nagy Háborúban 1914–1918. Szekszárd, Szekszárd Alsóvárosi Római Katolikus Közhasznú Egyesület, 2018. 127 o. (Szekszárd alsóvárosi emlékek 3.)
442. *Szabó Tünde*: Battonyaiak a Nagy Háborúban. Battonya, Fodor Manó Helytörténeti Egyesület, 2018. 164 o.
443. *Számadó Emese*: Komárom az első világháború idején. In: Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Szerk. *Számadó Emese*. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2018. 5–32. o.
444. *Szekér Imre Tibor*: Az I. világháború hősei 1914–1918. A lehullott falevelek elkorhadht nemzedéke. Zalaszentó. Zalaszentó, Zalaszentói Lokálpatrióta Egyesület, 2018. 215 o.
445. Szentgál és a Nagy Háború. A fennmaradt levéltári iratok és az anyakönyvi feljegyzések felhasználásával írta és szerk. *Hegyi Sándor Ferenc*. Szentgál, Szentgál Község Önkormányzata, 2018. 211 o.
446. *Szijártó József*: Peregi és Kiskunlacházi első világháborús családi emlékek. Kiskunlacháza–Pereg, Magánkiadás, 2018. 752 o.
447. *Szilassy Géza*: Az elnémított légió három gyalogosa. Mozaikok Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza leventéinek életéből. Nyíregyháza, Periférián Kulturális és Művelődési Alapítvány, 2018. 133 o. (Mozaikok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza legújabb kori múltjából 3.)
448. *Torma Margit*: „Én többet aligha látlak benneteket...” Újkéri katonák az első és a második világháborúban. Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2018. 501 o.
449. *Varga György*: 21 csékúti a Nagy Háborúban. Csékút, Magánkiadás, 2018. 160 o.

Életrajzok, visszaemlékezések, naplók

450. *Ablonczy Balázs*: A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál, 1879–1941. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 319 o.
451. Dr. vitéz Arató Jenő első világháborús harctéri naplója, 1914–1916. 1–2. kötet. Pécs, Ráció–Lambda Bt., 2018. 392 o., 415 o.
452. *Bagi Zoltán Péter*: Adolf von Schwarzenberg. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 393–416. o.
453. *Beah, Ishmael*: Gyerekkatona voltam Afrikában. Második kiadás. Fordította: *Tesfay Sába*. Budapest, Libri Kiadó, 2018. 245 o.
454. *Benkő Levente – Papp Mária – Vig Emese*: Erdélyi srácok. Kolozsvár, Exit Kiadó, 2018. 303 o.

455. *Boros István*: Memorie dalla guerra. 1914–1918. Makó–San Martino del Carso, Fondazione Museologica e Culturale di Makó–Gruppo Speleologico Carsico–Consorzio Culturale del Monfalconese, 2018. 220 o.
456. *Bostridge, Mark*: Szerelem, veszteség és eltorzult emlékek. Fordította: *Boross Anna*. *BBC History*. 2018. 10. 42–45. o.
457. *Czirók Zoltán*: Von hundert Jahren. Der Todesflug von Kiss. *ÖFH Nachrichten*. 2018. 4. 4–9. o.
458. *Csorba György*: Árulótól a nemzeti hősig. Görgei Artúr megítélése az országgyűléseken, 1861–1990. *Aetas*. 2018. 3. 123–139. o.
459. Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 431 o. (Aradi vértanúk sorozat 5.)
460. *Dávid Zoltán – Miklós Tamás*: Bocz Géza hadnagy naplója Budapest ostromáról és a kitörésről, 1945. január 1. – március 28. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 81–120. o.
461. Dédapáink nagy háborúja. Emlékek családi legendáriumokból. Szerk. *Jagadics Péter*. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2018. 207 o.
462. *Domonkos László*: A Héjjas-nyárfa árnyékában. Budapest, Kairosz Kiadó, 2018. 305. o.
463. Doni napló. A Don-kanyarban hősi halált halt Lantos Győző tizedes naplója. Kiadásra előkészítette: *Magó Károly*. Szolnok, Magánkiadás, 2018. 61 o.
464. *Druzsina József*: Báró Hazai Samu honvédtábornok. Az Osztrák–Magyar Monarchia honvédelmi minisztere. *Haditechnika*. 2018. 6. 6–8. o.
465. *Farkas Ferenc*: Lázár Gyula póttartalékos főhadnagy első világháborús emlékei. *Honismeret*. 2018. 2. 22–24. o.
466. *Feith László*: A levéltáros. Négy évtized egy helyen. *Magyar Honvéd*. 2018. 6. 42–45. o.
467. *Gál Gergely*: A Vörös Báró veszte. Ki lőtte le Manfred von Richthofent? *Aranysas*. 2018. 4. 60–65. o.
468. *Gál Mária*: Honvédelet, fogolysors. Csíkszereda, Csíkszereda Kiadóhivatal, 2018. 303 o.
469. Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915. Válogatta és sajtó alá rendezte *Hermann Róbert*. Fordította: *Katona Tamás – Riedel Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 519 o.
470. *Gulyás Sándor*: Virágok Doberdóról. Egy igaz szerelem története. *Magyar Honvéd*. 2018. 10. 46–49. o.
471. *György István*: Fegyvertelenül a tűzvonalban. Budapest, Noran Libro, 2018. 127 o.
472. *Hajdú Ferenc*: Jáky József hmtk. vezérőrnagy. *Haditechnika*. 2018. 6. 9. o.

473. *Hajdú Ferenc*: Misnay József hmtk. ezredes. Magyar hadmérnök, akiről fizikai hatást neveztek el. *Haditechnika*. 2018. 6. 10–11. o.
474. *Hegedűs Ernő*: Görgey Artúr altábornagy haderőszervezői, katonai-műszaki és vegyész kutatói tevékenysége. *Haditechnika*. 2018. 6. 3–5. o.
475. *Hegedűs János – Vendrei (Aschermann) Ferenc*: Kiss Ernő altábornagy, „a bán-sági nábob”. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, Line Design, 2018. (Aradi vértanúk sorozat 4.)
476. *Hermann Róbert*: Apa És Fiú, Meg Az „Oral History”. Gyalokay Lajos visszaemlékezései – Gyalokay Jenő lejegyzésében. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 89–113. o.
477. *Hermann Róbert*: Görgei Artúr. *Rubicon*. 2018. 1. 4–33. o.
478. *Hermann Róbert*: A tábornok neje. Görgei Artúr felesége, Adéle Aubouin. *Aetas*. 2018. 3. 69–101. o.
479. *Hernády Zsolt*: „Ha legyőznek is bennünket, de bírni soha nem fognak”. Schweidel József tábornok élete. Budapest, Line Design, 2018. 341 o. (Aradi vértanúk sorozat 3.)
480. *Hidvégi Lajos*: Fegyver alatt. Az ungvári magyar királyi 24-ik hadosztályban, 1944–1945. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018. 301 o.
481. *Holzschuh, Gottfried*: Die Legende Josef Kiss damals und heute. *ÖFH Nachrichten*. 2018. 4. 10–23. o.
482. Az Isten megörzött! Sőregi János, egy cigándi polihisztor a Nagy Háborúban, 1914–1918. Szerk. *Scholtz Róbert Gergely*. Cigánd, Önkormányzat, 2018. 63 o.
483. „Isten nevében”. Dobó Jenő erdőmérnök (1873–1956) m. kir. népfelkelő főhadnagy I. világháborús naplói és feljegyzései, 1914. augusztus 22. – 1917. január 22. M. kir. 20/II. népfelkelő hadtáp, majd gyalog zászlóalj és m. kir. 31/I. népfelkelő gyalog zászlóalj. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Rainer Pál*. Veszprém, Ágh Magdolna kiadása, 2018. 290 o.
484. *Kaba Eszter*: „Drága jó szüleim!” Kohányi Kálmán naplója az orosz hadifogságból (1914-1915). *Múltunk*. 2018. 2. 26–62. o.
485. *Kincses Katalin Mária*: Frontvonalból a hátsószögbe. Házi Jenő soproni levéltáros első világháborús katonai pályafutásának rendhagyó utolsó szakasza. *Múltunk*. 2018. 2. 63–99. o.
486. *Kincses Katalin Mária*: A galíciai front 1916-ban Házi Jenő naplói alapján. In: Háborús hétköznapok. 2. kötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018. 63–74. o.
487. *Koschorrek, Günter K.*: Vervörös hó. Egy német katona emlékirata a keleti front-ról. Fordította: *Moczkó Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2018. 252 o. (20. századi hadtörténet)

488. *Kosza István*: Katonadolgok forradalmi időben. Egy elhallgatott tanú. *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 54–65. o.
489. *Kókay László*: Iskolapadból a pokolba. Kókay László doberdói naplója. Szerk. *Pintér Tamás*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, 2018. 303 o. (Nagy Háború Könyvek)
490. *Kövendy Katalin*: Kövendy Gyula – egy fiatal ludovikás főhadnagy helytállása a Nagy Háborúban. *Valóság*. 2018. 5. 48–60. o.
491. *Krámlí Mihály*: Lucich Károly altengernagy, az önálló Hadtörténelmi Múzeum első igazgatója (1922–1923). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 174–183. o.
492. *Ligeti Dávid*: A béke fejedelmei? I. Ferenc József, IV. Károly és a háború. In: Veritas évkönyv 2017. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 129–143. o.
493. *Ligeti Dávid Ádám*: Mackensen. *Rubicon*. 2018. 2. 52–61. o.
494. *Luck, Hans von*: Páncélosparancsnok. Hans von Luck ezredes emlékirata. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2018. 316, 8 o.
495. *Lübbecke, Wilhelm*: Leningrád kapujában. Az Észak hadseregszázados katonájának története. Szerk. *David Hurt*. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2018. 252, 16 o.
496. *Magó Károly*: A botkormánytól a Libegőig. Egy viszontagságos életút. *Aranyas*. 2018. 10. 78–82. o.
497. Maria Teresa d’Austria, Trieste e l’Europa. A cura di *Gizella Nemeth – Adriano Papo*. Trieste, Luglio Editore, 2018. 121, 10 o. (Collana di Studi e Documenti Civiltà della Mitteleuropa 18.)
498. *Martí Tibor – Tóth Gábor*: Menekülés Budapestről. A háború személyes emlékezete. Dragonits Tamás és Rabati Magda elbeszélései. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 449–472. o.
499. *Miklós Péter*: Egy tábori lelkész a nagy háborúban. Juhász Kálmán. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2018. 78 o.
500. *Misch, Rochus*: Az utolsó szemtanú. Hitler testőrének emlékirata. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2018. 255, 32 o.
501. *Molnár Péterné*: Ószentannától Nadwornáig. Vitéz Molnár Andor őrnagy Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély visszavételében. Szentendre, Erdélyi Szalon–IAT Kiadó, 2018. 202 o.
502. *Nagy László*: Emlékeim a hadifogságból. 1914–1921. Szerk. *Gál Judit – Horváth M. Ferenc*. Vác, Vác Város Levéltára, 2018. 105 o.

503. *Nagy-L. István*: Valjeszakai Gróf Karacsay András katonai pályaképe. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 356–364. o.
504. *Nagybacsoni Molnár Ferenc*: „Számítson a Haza teljes bizalommal ránk”. Az 1848/49-es honvéd törzstiszt Márkosfalvi Szabó testvérek élete és hadi működése. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, Ordo Equestris, 2018. 190 o.
505. *Nánay Mihály*: Habsburg József főherceg. A katona és a politikus, 1914–1924. Budapest, Unicus Műhely, 2018. 339 o.
506. *Ormos Mária*: Hitler. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018. 511 o.
507. *Pap Péter*: Kucher József mérnök ezredes. *Haditechnika*. 2018. 6. 12. o.
508. *Pollmann Ferenc*: A Kádár-kori magyar hadtörténetírók: Farkas Márton (1926–2000). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 215–225. o.
509. *Prevozné Balogh Irén – Rostás Gábor*: Gulag. Számontartva. Budapest, Szépművészeti Könyvek Kiadó, 2018. 413 o.
510. *Rákóczi Katalin*: Pongó János (1919–1998). In: A Hadtörténelmi Múzeum Értéktárja. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 279–282. o.
511. *Reichlin-Meldegg, Georg*: Feldmarschall Hermann Kövess und die liquidierende k.u.k. Armee. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 22–27. o.
512. *Robicsek György* naplója / Tagebuch von Georg Robicsek. Szerk. *Szarka Lajos*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2018. 123, 24 o.
513. *Sáry Zoltán*: A Führer kedvence. Hans-Ulrich Rudel. *Aranyasas*. 2018. 9. 52–57. o.
514. *Sajer, Guy*: Az elfelejtett katona. Háború az orosz fronton. Egy igaz történet. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2018. 447 o.
515. *Scholtz Róbert Gergely*: Az Isten megőrzött! Sőregi János, egy cigándi polihisztor a Nagy Háborúban (1914–1918). Cigánd, Cigánd Város Önkormányzata, 2018. 63 o.
516. *Sebők István*: Ungvár Gyula altábornagy a katona, a tanár, a kutató. *Haditechnika*. 2018. 6. 13. o.
517. *Snoj Péter*: Iwo Jima hőse. John Basilone őrmester. *Regiment*. 2018. 2. 58–61. o.
518. *Somogyi László*: „Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!” Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra. *Múltunk*. 2018. 2. 100–131. o.
519. *Sőregi Zoltán*: Újabb adalékok Király Pál életrajzához. *Haditechnika*. 2018. 1. 49–51. o.
520. *Sz. Szűcs Mihály*: Huszárként a világháborúban. 1914–1918. Szerk. a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta: *Makó Imre*. Hódmezővásárhely, Magánkiadás, 2018. 168 o.

521. *Szecső Károly*: Ferenczy László, az első világháború elfeledett hőse. *Honismeret*. 2018. 2. 25–26. o.
522. *Szuvorov, Viktor*: Felszabadítók. A Szovjet Hadsereg – belülről. Budapest, Kairosz Kiadó, 2018. 255 o.
523. A tábornok – szokatlan nézőpontokból. Négy emlékirat Görgei Artúrról. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hermann Róbert*. *Aetas*. 2018. 3. 148–169. o.
524. *Takács Bálint*: Kozeschnik János élete olasz hadifogságban a levelezése tükrében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 37–66. o.
525. Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek. Szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: *Kunt Gergely* – *L. Balogh Béni* – *Schmidt Anikó*. Budapest, Libri Kiadó–Magyar Nemzeti Levéltár, 2018. 466 o.
526. *Tóth György* – *Tóth Györgyné*: Katonaévek 1965–1968. Személyes történelem. Budapest, Ad Librum Kiadó, 2018. 155 o.
527. *Tóth Orsolya*: Nádas Egon (1945–2018). In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 283–285. o.
528. *Turbucz Péter*: Kratochvil Károly katonai pályája az I. világháború végéig. Történeti vázlat. *Valóság*. 2018. 2. 61–87. o.
529. *Vándor Ferenc*: Hadifogoly voltam Szibériában. Vándor Ferenc naplója, 1915–1920. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2018. 344 o.
530. *Varga Csaba Béla*: Az éjszaka szelleme. Barátja volt a sötétség. *Aranyasas*. 2018. 8. 74–79. o.
531. *Varga Csaba Béla*: Magányos őrangyal. Jim Howard amerikai ász. *Aranyasas*. 2018. 5. 72–77. o.
532. *Varga Csaba Béla*: Makacs és kezelhetetlen. A legeredményesebb japán ász. *Aranyasas*. 2018. 9. 72–77. o.
533. *Varga Csaba Béla*: Moszkva vasökle. A győzelmi parádét még levezényelhette. *Regiment*. 2018. 4. 32–38. o.
534. *Varga Csaba Béla*: Sasok Pozsony felett. A szlovák légierő a II. világháborúban. *Aranyasas*. 2018. 10. 72–77. o.
535. *Varga Csaba Béla*: A sebhelyes arcú. Skorzeny, Hitler kedvenc kommandósa. *Regiment*. 2018. 5. 54–59. o.
536. *Varga Csaba Béla*: A sötétség hercege. Posztumusz kardok a Lovagkeresztre. *Aranyasas*. 2018. 12. 70–75. o.

537. A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. *Fónagy Zoltán*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 318 o. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
538. *Zakar Péter*: Vécsey Károly gróf különös házassága. *Aetas*. 2018. 3. 123–139. o.
539. *Závodszy Géza*: Pethő Sándor találkozása Görgei Artúrral. *Aetas*. 2018. 3. 102–122. o.
540. Zrínyi Ilona levelei Kárpátalján. / Listi Zrini na Zakarpatti. / Ilona Zrínyi's letters in Transcarpathia. A forrásokot közreadja, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: *Csatáry György*. Szerk. *Dobos Sándor*. Beregszász–Ungvár, RIK-U Kiadó, 2018. 97 o.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a XV. század végéig

541. *Kranzieritz Károly*: Korai Oszmán rablótámadások. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 298–306. o.
542. *Kubinyi Tamás*: A pozsonyi háború. Budapest, Agora, 2018. 198 o.
543. *Ladó Árpád-Gellért*: Hadakozó székelyek a középkorban. In: Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. *Nagy József*. Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 24–73. o.
544. *Miskolczy Ambrus*: A félhold árnyékában. Honvédelem és társadalomszerveződés Magyarország román határvidékein. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 351–392. o.
545. *Pósán László*: A Német Lovagrend részvétele János Albert lengyel király 1497. évi moldvai hadjáratában. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 421–431. o.
546. *Pöcher, Harald*: Tatárjárás. Die Entscheidungsschlacht bei Muhi gegen die Mongolen 1241. *Pallasch*. 2018. 63. 31–46. o.
547. *Segeš, Vladimír*: Husziták és bratrikók a középkori Magyarországon. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 458–469. o.
548. *Szabó János, B.*: Dávid és Góliát. A középkori Magyar Királyság és a Nagy Mongol Birodalom a 13. században. *Rubicon*. 2018. 5. 76–79. o.
549. *Szabó János, B.*: Heten voltak? A honfoglaló magyarok vezérei. *BBC History*. 2018. 6. 22–29. o.
550. *Szabó Sándor, P.*: A muhi csata és a tatárjárás középkori kínai nyelvű források fényében. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 259–286. o.

551. *Szilágyi Zsolt*: A nagy nyugati hadjárat és az Arany Horda. *Rubicon*. 2018. 5. 72–75. o.
552. *Teiszler Éva*: Török várak – magyar várak. Status quo a hadszíntéren és a Jagelló-kori oszmán–magyar békeszerződésekben. *Aetas*. 2018. 4. 100–107. o.
553. *Tóth Dominik*: Mennyibe kerülhetett egy zsoldos fenntartása a középkor végi Magyarországon? *Seregszemle*. 2018. 1. 132–142. o.
554. *Tóth Sándor László*: A brezalauspruchi csata (907. július 4.) In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 587–593. o.
555. *Töll László*: A muhi csata. *Rubicon*. 2018. 5. 68–71. o.
556. *Veszprémy László*: A nyugati világ és a mongolok. Beszélhetünk-e keresztény szolidaritásról? *Rubicon*. 2018. 5. 80–82. o.

XVI–XVII. század

557. *Bagi Zoltán Péter*: Egy elfeledett ostrom. Zrínyi Miklós Csázma elleni támadása 1557-ben. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 37–42. o.
558. *Czigány István*: A „nyitott határ”– egy hadtörténelmi paradoxon hatása. Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól. *Aetas*. 2018. 4. 73–85. o.
559. *Czigány István*: Zsoldosok, felkelők, emigránsok. Mozaikok a lengyel–magyar katonai kapcsolatokról, 1540–1720. In: Res Publica Confoederata. Tanulmányok Zrínyi Ilona születésének 375. és halálának 315. évfordulója tiszteletére. Szerk. *Őze Sándor – Szelke László*. Budapest, Szent István Társulat, 2018. 151–167. o.
560. *Healey, Jonathan*: Hogyan robbant ki az angol polgárháború? Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History*. 2018. 10. 86–91. o.
561. *Kenyeres István – Pálffy Géza*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. *Századok*. 2018. 5. 1033–1076. o.
562. *Kruppa Tamás*: Egy epizód a tizenöt éves háborúról. Adatok Giovanni Marco Isolano gróf magyarországi pályafutásához. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 719–734. o.
563. *Kruppa Tamás*: Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális meghíúsult erdélyi hadivállalata 1595–1596-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 662–679. o.
564. *Molnár Dániel Márton*: Losonczy és Aldana. Katonai koncepciók ütközése 1551–52-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 639–661. o.
565. *Nemeth, Gizella – Adriano Papo*: L’assedio di Eger del 1552. *Studia historica Adriatica ac Danubiana*. 2018. 1–2. 38–116. o.

566. *Oross András*: A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén. *Századok*. 2018. 5. 1077–1094. o.
567. *Papp Sándor*: Sztambul szövetségében. Bethlen, a diplomata. *BBC History*. 2018. 2. 28–33. o.
568. *Polgár Balázs*: A The History of the Turks... leírása az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 417–437. o.
569. *Szabó János, B.*: A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709). In: Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. *Nagy József*. Szépvíz, Szépvízért Egyesület, 2018. 100–153. o.
570. *Vadas András – Szabó Péter*: Not Seeing the Forest for the Trees? Ottoman–Hungarian Wars and Forest Resources. *The Hungarian Historical Review*. 2018. 3. 477–509. o.

XVIII. század

571. *Horváth László*: Néhány adat Sopron megye hadiadó kötelezettségéről és a katonák téli kvártélyoztatásáról (1648–1750). *Soproni Szemle*. 2018. 1. 95–107. o.
572. *Mészáros Kálmán*: „Szegény Apestaki doktor veszedelme”. Az ágasegyházi ütközet, 1704. május 22. In: Res Publica Confoederata. Tanulmányok Zrínyi Ilona születésének 375. és halálzásának 315. évfordulója tiszteletére. Szerk. *Őze Sándor – Szelke László*. Budapest, Szent István Társulat, 2018. 72–83. o.
573. *Schramek László Péter*: A magyar vármegyék szerepe a Habsburg Monarchia haderejének finanszírozásában. Egy 1730. évi felmérés tapasztalatai. *Századok*. 2018. 5. 1127–1149. o.
574. *Szántay Antal*: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században. *Századok*. 2018. 5. 1095–1126. o.
575. *Szuromi Kristóf*: II. Rákóczi Ferenc és a török. Oszmánkép a XVIII. század eleji Közép-Európában. In: Res Publica Confoederata. Tanulmányok Zrínyi Ilona születésének 375. és halálzásának 315. évfordulója tiszteletére. Szerk. *Őze Sándor – Szelke László*. Budapest, Szent István Társulat, 2018. 137–150. o.
576. *Vizi László Tamás*: A napóleoni ármádia elleni magyar nemesi felkelés az 1796 és 1805 közötti koalíciós háborúban. *Honvédségi Szemle*. 2018. 6. 166–178. o.

1848–1849

577. *Anka László*: Katolikus plébánosok kivégzése a tavaszi hadjárásban. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 195–208. o.
578. *Bajzik László*: Damjanich János aradi várparancsnoksága és Arad erődjének kapitulációja. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 229–276. o.

579. *Bernstein Béla*: Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Reprint kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 344 o. (Eredeti kiadás: Budapest, Franklin, 1898.)
580. *Csarnai Márk*: Sok fejnek kell lehullania. A szabadságharc leverésének bosszúhadjárata. *Élet és Tudomány*. 2018. 40. 1258–1260. o.
581. *Csorba György*: Az 1848–49-es országgyűlés képviselői vadászcsapata. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 71–80. o.
582. Csudáknak éve. Kézzelfogható hadtörténelem. Szerk. *Hermann Róbert – Csikány Tamás*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 66 o. + 52 melléklet.
583. *Feith László*: Honvédség született. Pákozd, 1848. szeptember 29. *Magyar Honvéd*. 2018. 9. 42–47. o.
584. *Hajagos József*: „Én nem tántorodhatom meg benne...” Görgei Artúr és Leiningen-Westerburg Károly tábornokok kapcsolata a szabadságharcban. *Aetas*. 2018. 3. 23–36. o.
585. *Hermann Róbert*: Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc hadtörténete. / The Military History of the 1848–49 Revolution and War of Independence. In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 11–39. o.
586. *Hermann Róbert*: Damjanich Szentesen. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 93–104. o.
587. *Hermann Róbert*: Elszalasztott lehetőségek. Alternatív '48. *Rubicon*. 2018. 11–12. 4–17. o.
588. *Hermann Róbert*: Egy hiányzó fejezet – Kazinczy Lajos hadosztályparancsnoki tevékenysége 1849 februárjában. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 192–202. o.
589. *Hermann Róbert*: Kísérlet Baranya megye felszabadítására 1849 júniusában – a túronyi és a pécsi vértanúk. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 226–235. o.
590. *Hermann Róbert*: Kossuth Lajos el nem mondott imája a kápolnai csatatéren. *Múltkor*. 2018. Tavasz. 12–19. o.
591. *Hermann Róbert – Manhercz Orsolya*: A magyar korona a szabadságharc idején és után – föld felett, majd föld alatt. In: A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978). Szerk. *Pálffy Géza*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 483–559. o.

592. *Hermann Róbert*: A tápióbicskei ütközet 1849. április 4-én. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 171–194. o.
593. *Kedves Gyula*: Az 1848–49. évi szabadságharc katonai emigrációja. / Military Emigration of the 1848–49 War of Independence. In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 41–57. o.
594. *Kedves Gyula*: Tehetség és tapasztalat. Görgei Artúr és Aulich Lajos együttműködése 1848–1849-ben. *Aetas*. 2018. 3. 5–22. o.
595. *Kemény Krisztián*: Indokolatlan kegyetlenség vagy „keserű szükség”? A „Professzor” és a „Nagy Renegát” konfliktusa 1848 novemberében. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 33–58. o.
596. *Kemény Krisztián*: A kétszer elfogott cs. kir. lovasüteg. Jelentések, visszaemlékezések és kitüntetési javaslatok az 1849. március 5-i szolnoki ütközet emblemikus fegyverténye kapcsán. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 230–240. o.
597. *Kemény Krisztián*: A második szolnoki ütközet. 1849. március 5. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 105–170. o.
598. *Kemény Krisztián*: A második szolnoki ütközet (1849. március 5.). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 2. 321–349. o.
599. *Kemény Krisztián*: „Tüntetés” a fővezér ellen? Görgei Artúr, Asbóth Lajos és a II. hadtest tisztikarának nyilatkozata (1849. június 22.). *Aetas*. 2018. 3. 37–68. o.
600. *Kökény Andrea*: Az 1846–1848-as amerikai–mexikói háború és megítélése. *Világtörténet*. 2018. 1. 23–43. o.
601. *Nagybacsoni Molnár Ferenc*: A Remény Hősei. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest, Ordo Equestris, 2018. 142 o.
602. *Pelyach István*: Adalék Damjanich János honvéd tábornok katonai portréjához. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 59–68. o.
603. *Pelyach István*: Damjanich János zászlóaljparancsnoki kinevezése és szervező tevékenysége 1848 nyarán. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 19–32. o.
604. *Pelyach István*: Egy elmulasztott várostrom tanulságai. Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 77–92. o.

605. *Pelyach István*: Egy szerb származású magyar honvéd tábornok levele a szerb csapatok főparancsnokához 1849.januárjában. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 69–76. o.
606. *Rosonczy Ildikó*: Görgei orosz fogságával kapcsolatos dokumentumok. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 121–137. o.
607. *Rubint Dezső*: A váci ütközet 1849. április 10. In: Damjanich János, „a mindig győztes” tábornok. Szerk. *Pelyach István*. Budapest, Line Design, 2018. 209–228. o.
608. *Solymosi József*: Kazinczy Lajos ezredes, a tizenötödik aradi vértanú. Budapest, Line Design, 2018. 255 o. (Aradi vértanúk sorozat 6.)
609. *Süli Attila*: Torda megye és Aranyosszék 1848 őszén. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018. 506–512. o.
610. *Süli Attila*: Torda megye és Aranyosszék szabadságharca 1848–49-ben. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018. 263 o.
611. *Tőrös István*: Hadsereg született. A szabadságharc első csatája. *Regiment*. 2018. 4. 8–14. o.
612. *Urbán Aladár*: A Rendőrség jelentése és a kormány intézkedései az 1848. május 10-i budavári katonai vérengzést követően. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 28–41. o.
- 1850–1913
613. *Bihari Péter*: A „nagy véderővita”. *BBC History*. 2018. 4. 64–70. o.
614. *Hermann Róbert*: A magyar emigráció tervei Magyarország és szomszédjai jövőjéről, 1849–1867. In: Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Szerk. *Hermann Róbert – Ligeti Dávid*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 89–107. o.
615. *Hermann Róbert*: Széchenyi István gróf mint katona. In: Ludovika Szabadegyetem. Széchenyi 225. Szerk. *Auer Ádám*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 131–148. o.
616. *Ligeti Dávid*: Solferinótól Königrätzig. Ferenc József háborúi 1859–1866 között. In: Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Szerk. *Hermann Róbert – Ligeti Dávid*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 109–126. o.
617. *Ságvári György*: A Magyar Királyi Honvédség békeévei (1868–1914). / Peacetime Years of the Royal Hungarian Defence Forces (1868–1914). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 59–79. o.

618. 'Sul bel Danubio blu'. L'Ungheria nella monarchia dualista, 1867–1918. A cura di *Gizella Nemeth – Adriano Papo*. Trieste, Luglio Editore, 2018. 205 o. (Collana di Studi e Documenti Civiltà della Mitteleuropa 18.)
619. *Tőrös István*: Csata szivarfüstben. Az elöltöltős fegyverek alkonya. *Regiment*. 2018. 2. 8–13. o.

1914–1918

620. *Balla Tibor*: Magyar csapatok az 1918. júniusi piavei offenzívában. *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 43–51. o.
621. *Balla Tibor*: A magyar csapatok szerepe az 1918. júniusi piavei offenzíva során. *Honvédségi Szemle*. 2018. 3. 113–126. o.
622. *Balla Tibor*: Magyar katonák a Nagy Háború hadszínterein. (1914–1918). / Hungarian Soldiers in the Theatres of the Great War (1914–1918). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 81–125. o.
623. *Balla Tibor*: Magyar katonák a Nagy Háború nyugati frontján. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 46–55. o.
624. *Balla Tibor*: Az orosz front Verdunje. Przemysł ostroma 1914–1915. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 89–103. o.
625. *Balla Tibor*: Osztrák–magyar részvétel a központi hatalmak által megszállt Románia katonai kormányzásában, 1916–1918. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 43–50. o.
626. A béke első hónapja Magyarországon. 1918. november 3. – december 3. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet szerk. *Gerő András*. Budapest, Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság–Habsburg Történeti Intézet–Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2018. 623 o.
627. *Biwald, Brigitte*: Die Schlacht am Piave 1918 der Todesstoß für die Monarchie. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 96–103. o.
628. *Czirók Zoltán*: Repülőcsónakok harca. Visszavágó a tenger felett. *Aranyasas*. 2018. 2. 62–65. o.
629. *Domján Dániel Ferenc*: Háború Szerbiában 1914–1915. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 77–88. o.
630. *Dornik, Wolfram*: Kein Wendepunkt. Österreich–Ungarn als Besatzungsmacht in der Ukraine 1918. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 54–61. o.

631. Az első világháború története. Szerk. *Koszó-Stammlberger Kinga*. Fordította: *R. Kovács Anna*. Budapest, Ringier Axel Springer Magyarország Kft., 2018. 175 o.
632. *Feith László*: Csendes kelet. Oroszország leteszi a fegyvert. *Magyar Honvéd*. 2018. 2. 50–55. o.
633. *Feith László*: Most vagy soha! Megsemmisíteni az antantot. *Magyar Honvéd*. 2018. 3. 52–57. o.
634. *Feith László*: A piavei pokol. Amikor egy rögeszme rémálommá vált. *Magyar Honvéd*. 2018. 5. 50–55. o.
635. *Feith László*: Az utolsó dobás. A német tavaszi offenzíva második felvonása. *Magyar Honvéd*. 2018. 4. 54–59. o.
636. *Feith László*: Az utolsó nap. 1918. november 11. *Magyar Honvéd*. 2018. 11. 48–51. o.
637. *Feith László*: A vereség küszöbén. A szövetségesek döntő offenzívája. *Magyar Honvéd*. 2018. 9. 48–53. o.
638. *Feith László*: Záróra. Európa csendbe borult. *Magyar Honvéd*. 2018. 10. 50–55. o.
639. *Fejérdy Gergely*: 1914: váratlan fordulat Bécs és Brüsszel viszonyában. Adalékok Belgium és az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháború kirobbanása körüli diplomáciai kapcsolatainak történetéhez. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 9–25. o.
640. *Fekete Krisztián*: A tengeri háború a mediterrán térségben, a központi hatalmak és az antant adriai–tengeri stratégiája. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 105–120. o.
641. *Fittl, Peter*: Matrosen revolte im Kriegshafen Cattaro 1. Februar 1918. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 62–69. o.
642. *Hatos Pál*: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 486 o.
643. *Hatos Pál*: Furcsa forradalom – 1918. *Kommentár*. 2018. 5–6. 42–53. o.
644. *Höbelt, Lothar*: Die Friedensschlüsse von Brest–Litowsk und Bukarest. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 16–21. o.
645. *Kosztai István*: A román dilemma – a gorlicei áttörés előtt és után. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 43–63. o.
646. *Lloyd, Nick*: Száznapos offenzíva. A csata, amely megtörte a németeket. *BBC History*. 2018. 11. 20–25. o.
647. *Mihók Sándor*: A hadikölcsön Magyarországon az első világháború idején. *Honvédségi Szemle*. 2018. 3. 127–139. o.

648. Mikor a pokolnak égő torka tárul... A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Hadtörténeti Intézet által a gorlicei áttörés 100. évfordulója alkalmából, 2015. május 5-én szervezett konferencia anyaga. Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 151 o.
649. *Nagy Gergely*: Az első világháború hatása a Brit Birodalomra. In: Mikor a pokolnak égő torka tárul... Szerk. *Botos Máté*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. 27–41. o.
650. *Nánay Mihály*: Habsburg főhercegek a Monarchia katonai vezetésében. *Rubicon*. 2018. 5. 4–13. o.
651. *Okos Márton*: 100 éve volt az elfelejtett nagygyűlés Kolozsváron. *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 76–80. o.
652. *Ortner, Mario Christian*: Assistenzeinsatz der k.u.k. Armee zum Niederschlagen von Aufständen. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 70–77. o.
653. *Ortner, Mario Christian*: Österreich–Ungarns letzte Offensive 1918. *Truppendienst*. 2018. Spezial 2. 4–15. o.
654. *Pálinkó György Vince*: Az első világháború. Magánkiadás, 2018. 96 o.
655. *Pintér István – ifj. Pintér István*: A Románia elleni háború 1917-től a bukaresti békéig. Hódmezővásárhely, Magánkiadás, 2018. 135 o.
656. *Pintér Tamás – Stencinger Norbert – Takács Róbert*: Isonzó, Doberdó, Caporetto, Piave. Mi történt az olasz fronton? *Rubicon*. 2018. 5. 14–25. o.
657. *Pollmann Ferenc*: A dolovai csata. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 416–420. o.
658. *Pollmann Ferenc*: Ferenc József és az első világháború. In: A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskáig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. *Fónagy Zoltán*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 221–233. o.
659. *Pollmann Ferenc*: A háborús felelősség kérdése. *Rubicon*. 2018. 5. 42–45. o.
660. *Pollmann Ferenc*: A szarajevói merénylet – kiradírozva. Váltoállítás a történelem nagy rendező-pályaudvarán. *Rubicon*. 2018. 10. 28–33. o.
661. *Romsics Ignác*: Erdély elvesztése. 1918–1947. Budapest, Helikon Kiadó, 2018. 452 o.
662. *Romsics Ignác*: A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok. Budapest, Helikon, 2018. 331 o.
663. *Scholtz Róbert Gergely*: „Hegedűvel és puskával”. A Nagy Háború elfeledett cigány katonái (1914–1918). Zsáka, Hangadó Egyesület, 2018. 88 o.
664. *Shvoy Kálmán*: Shvoy Kálmán búcsúja a háborútól. *BBC History*. 2018. 11. 49–51. o.

665. *Watson, Alexander*: Az utolsó roham. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2018. 4. 36–41. o.

666. *Zeidler Miklós*: A párizsi magyar béke delegáció naplói. *Múlt-kor*. 2018. Nyár. 12–17. o.

1919–1938

667. *Babucs Zoltán*: „Győzött az igazság”. A Felvidék hazatérésének képes albuma. Barót, Tortoma Kiadó, 2018. 199 o.

668. *Babucs Zoltán*: Országgyarapítás – vér nélkül. A honvédség bevonulása. *Rubicon*. 2018. 11–12. 66–71. o.

669. *Babucs Zoltán*: Nincs lehetetlen. Nyolcvan esztendővel ezelőtt vonult be a Magyar Királyi Honvédség a Felvidékre. *Trianoni Szemle*. 2018. 3–4. 165–173. o.

670. *Bonhardt Attila*: A Magyar Királyi Honvédség és a rejtett haderő az 1920–1930-as években. / The Royal Hungarian Defence Forces and the Concealed Armed Forces in the 1920–1930s. In: *A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces*. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 141–157. o.

671. *Czirók Zoltán*: Az első magyar légitámadás déli szomszédunk ellen – 1919. *Hadi-technika*. 2018. 1. 67–69. o.

672. *Dékány István*: Trianoni árvák. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2018. 593 o. + DVD melléklet.

673. *Drábik János*: Százéves Trianon. Döntsük meg? Törődjünk bele? Kik Trianon igazi felelősei? Debrecen, Gold Book Könyvkiadó, 2018. 408 o.

674. *Felvidékünk – honvédségünk*. Trianontól Kassáig. Történelmi eseménysorozat képekkel. Reprint kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2018. 236 o. (Eredeti kiadás: Budapest, Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, 1939.)

675. *Háború béke idején*. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után. Szerk. *Robert Gerwarth – John Horne*. Budapest, L'Harmattan, 2018. 285 o.

676. *Horváth Csaba*: Nemzeti hadseregből Magyar Királyi Honvédség (1919–1938). In: *Magyarország hadtörténete*. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 15–52. o.

677. *Pollmann Ferenc*: Forradalmak kora. / Age of Revolutions. In: *A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces*. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 127–139. o.

678. *Trianon és az olasz diplomácia*. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920. A forrásszövegeket válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Juhász Balázs*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 188 o. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentum és tanulmányok 1.)

679. *Varga Csaba Béla*: Tűzvarázs akció. Német vadászok Spanyolországban. *Aranyasas*. 2018. 1. 62–67. o.
680. *Vizi László Tamás*: Trianon – 100 years later. From Border Revision to National Cooperation (1920–2010). Budapest, CEPoliti Review, 2018. 267 o.

1939–1945

681. *Becze Csaba*: Magyar hadműveletek Kárpátalja visszacsatolása során, 1939. március. I. fázis. *Seregszemle*. 2018. 1. 100–116., 117–131. o.
682. *Becze Csaba*: Magyar hadműveletek Kárpátalja visszacsatolása során, 1939. március. II. fázis. *Seregszemle*. 2018. 2. 106–114., 3–4. 121–129. o.
683. *Beevor, Antony*: Arnheim. A hidakért vívott csata, 1944. Fordította: *Novák Gábor*. Debrecen, Gold Book, 2018. 463, 32 o.
684. *Bene János – Szebenyi István*: Vértes, a huszárok Doberdója. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2018. 128. o.
685. *Bene Krisztián*: Drávapálfalvától Kamerunig. A Szabad Francia Erők egy dél-dunántúli önkéntesének nyomában. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 74–81. o.
686. *Gulyás László*: A Horthy-korszak külpolitikája 5. A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés. Máriabesnyő, Attraktor, 2018. 268 o.
687. *Henderson, Bruce*: Üldözöttek és katonák. Fordította: *Miks-Rédai Viktória*. Budapest, Gabo Könyvkiadó, 527. o.
688. *Juharos Tamás*: Testvérháború. Amikor a brit flotta a franciákra támadt. *Regiment*. 2018. 2. 22–27. o.
689. *Kerekes András*: „Szigetvári Zrínyik” Budapest védelmében. A 10. rohamtüzér osztály harcai a magyar fővárosban és annak térségében 1944 decemberétől 1945 februárjáig. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 1. 42–69. o.
690. *Kershaw, Robert*: Egy utca Arnheimben. A megszállás és a felszabadulás drámája, 1940–1945. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 403, 21 o. (Hadiakadémia)
691. *Kiss Roland*: Visszakézből győzelem. A harmadik harkovi csata. *Regiment*. 2018. 5. 15–21. o.
692. *Luther, Tammo*: Waffenbrüder wider Willen? Deutsche und Ungarn als Verbündete an der Front. *Clausewitz*. 2018. 3. 24–26. o.
693. Magyarország a második világháborúban. Szerk. *Papp Gábor – Győrffy Iván – Litván Dániel*. Budapest, Ventus Libro Kiadó, 2018. 146 o.
694. *Mihályi Balázs*: Budapest ostromának I. kerületi krónikája (1944–1945). In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 13–62. o.

695. *Mihályi Balázs*: Honvédek és hungaristák a Budapest erődben, 1944–1945. Budapest, Budapest Ostroma 1944–1945 Kutatócsoport, 2018. 158 o.
696. *Mihályi Balázs*: Kihallgatások nyomában. Jegyzőkönyvek a kitörésben elfogottakkal. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 409–446. o.
697. *Oláh András Pál*: A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő Magyarországra vonatkozó felderítése, valamint a szövetséges légitámadások általános fotókiértékelése a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale*. 2018. 1. 146–168. o.
698. *Pritz Pál*: Veesenmayer útja a budai Várba. *BBC History*. 2018. 3. 24–36. o.
699. *Punka György*: Légihíd Budapestért. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 277–322. o.
700. *Ravasz István*: Mars megéri Tündérországot. A magyarországi harcok kezdete 1944-ben. In: Egy makói históriás. Tanulmánykötet dr. Halmágyi Pál nyugalmazott múzeumigazgató 70. születésnapjára. Makó, József Attila Múzeum, 2018. 73–78. o.
701. *Rohánszky Mihály*: Menekülés az Ördögárok-csatornában. In: A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 387–406.
702. *Szabó Péter*: Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 302 o.
703. *Szabó Péter*: A Magyar Királyi Honvédség részvétele a részleges terület-visszavételekben és a második világháború küzdelmeiben (1938–1945). / Participation of the Royal Hungarian Defence Forces in the Partial Recovery of the Territories Lost and in the Battles of World War II (1938–1945). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 159–213. o.
704. *Szabó Péter*: A Magyar Királyi Honvédség részvétele a terület-visszacsatolásokban és a második világháború küzdelmeiben (1938–1944). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 53–146. o.
705. *Szakály Sándor*: Kik bombázták Kassát? A magyar történelem örök rejtélye marad? A magyar hadba lépés háttere. *Rubicon*. 2018. 2. 62–67. o.
706. *Számvéber Norbert*: Magyarország német megszállása és szovjet elfoglalása (1944–1945). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 147–220. o.
707. *Számvéber Norbert*: Páncélosok a budapesti csatában. Páncélos-hadviselés a budapesti hadművelet első felében és a főváros ostromában. 1944. október 29. – 1945. február 13. Második bővített kiadás. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. 832 o. (Hadiakadémia)

708. *Számvéber Norbert*: Szovjet páncélosok a „Südwind” hadműveletben. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 533–541. o.
709. *Szente Zoltán*: A törvénytelen hadba lépés. *BBC History*. 2018. 6. 54–61. o.
710. *Szepesi József*: Ma már csak egy falu neve a térképen: Ilovszkoje. *Aranysas*. 2018. 1. 54–60. o.
711. *Tőrös István*: A Jericho hadművelet. A kőfalak leomlanak... *Aranysas*. 2018. 3. 50–53. o.
712. *Varga Csaba Béla*: A kínai ász titka. Támadnak a Polikarpovok. *Aranysas*. 2018. 4. 72–77. o.
713. *Varga Csaba Béla*: A megtévesztés mesterei. *Regiment*. 2018. 1. 28–33. o.
714. *Varga Csaba Béla*: A nagy visszatérés. MacArthur a II. világháborúban. *Regiment*. 2018. 1. 22–27. o.
715. *Varga Csaba Béla*: A pöröly hadművelet. Elsietett partraszállás. *Regiment*. 2018. 2. 34–37. o.
716. *Varga Csaba Béla*: Pusztító pörölycsapás. Csapda a Filippínó-tengeren. *Aranysas*. 2018. 3. 72–77. o.
717. *Varga Csaba Béla*: A Tannenbaum hadművelet. Német tervek Svájc elfoglalására. *Regiment*. 2018. 4. 27–31. o.
718. *Varga Csaba Béla*: A távolugrás akció. *Regiment*. 2018. 1. 12–17. o.
719. A Várnegyed ostroma. Buda 1944–45. Szerk. *Mihályi Balázs – Tóth Gábor – Tulok Péter*. Budapest, Budavári Önkormányzat–Litea Könyvesbolt, 2018. 507 o.
720. *Zamulin, Valerij*: Prohorovka. Legenda és valóság. Fordította: *Barnaky Péter*. Keszthely, PeKo, 2018. 691 o.
721. *Zima, Maria*: Magyar katonák és a varsói felkelés. Fordította: *Mitrovits Miklós*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 160 o.
722. *Zsig Zoltán*: Kárpátalja, 1941. június. Vörös csillagos repülőgépek. *Aranysas*. 2018. 1. 69–71. o.

1946–1989

723. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás a 31. harcokoszred összefoglaló jelentése alapján. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: *Csik Ádám Lajos*. Szeged, JATEPress, 2018. 107 o. (Documenta historica)
724. Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991. Szerk., a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat francia és angol nyelvről fordította és közli: *Kecskés D. Gusztáv*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum, 2018. 261 o.

725. *Bange, Oliver*: A „hosszú kivonulás”. A szovjet csapatok Németországból történő kivonásának politikai és katonai háttere, és az ehhez kapcsolódó társadalmi kihívások. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. 3. 702–718. o.
726. *Békés Márton*: Nemzeti forradalom – 1956. *Kommentár*. 2018. 5–6. 54–63. o.
727. *Domány András*: Fajvédő kommunizmus. A lengyel március. *BBC History*. 2018. 3. 70–74. o.
728. Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára. Szerk. *Fülöp Mihály*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 255, 94 o.
729. *Eörsi László*: A „budai srácok”. 1956. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018. 295 o.
730. *Herr, Michael*: Jelentések. Fordította: *Varró Attila*. Budapest, Gabo Könyvkiadó, 2018. 301 o.
731. *Horváth Antal*: A Vörös Hadsereg ellátása, jóvátétel Sopron vármegye és a Csepregi járás példáján keresztül. *Soproni Szemle*. 2018. 1. 62–94. o.
732. *Horváth Miklós*: Honvédségből Néphadsereg. A haderő újjászervezésétől 1956-ig. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 253–310. o.
733. *Horváth Miklós*: Honvédségből Néphadsereg. A haderő újjászervezésétől a forradalom és szabadságharc leveréséig. (1944–1956). / From Defence Forces to the People’s Army. From the Reorganization of the Armed Forces to the Suppression of the Revolution and Freedom Fight (1944–1956). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 215–265. o.
734. *Horváth Miklós*: A Kossuth téri sortűz az újabb források tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2018. Különszám. 226–248. o.
735. *Horváth Miklós*: A Magyar Néphadsereg a Varsói Szerződés egyesített fegyveres erőinek kötelékében (1957–1991). / The Hungarian People’s Army in the Unified Armed Forces of the Warsaw Pact (1957–1991). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 267–301. o.
736. *Horváth Miklós – Tulipán Éva*: Az 1956-os forradalom és szabadságharc története. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 311–376. o.
737. *Horváth Miklós – Solymosi József*: A Magyar Néphadsereg a Varsói Szerződés kötelékében (1957–1991). In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 377–458. o.

738. *Jagadics Péter*: 1968. Egy elfelejtett hadjárat. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2018. 311 o.
739. *Kiss Dávid*: Az 1947-es magyar béke-előkészítés az új haderő szervezésének és a határok kialakításának tükrében. In: Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára. Szerk. *Fülöp Mihály*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 123–137. o.
740. *Kiss Dávid*: A magyar haderő átalakítása 1987 és 1992 között. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 355 o. (Veritas Könyvek 14.)
741. *Marosvári Attila*: A nemzeti bizottságok Makón az 1956-os forradalom idején. *Belvedere Meridionale*. 2018. 1. 77–113. o.
742. *Máthé Áron*: Határokon túl ,68-ban. *Kommentár*. 2018. 5–6. 64–70. o.
743. *Nagy András*: Shattered Hopes amid Violent Repression. The Hungarian Revolution and the United Nations. Part 2. *Journal of Cold War Studies*. 2018. 4. 127–153. o.
744. *Sáry Zoltán*: Megkésett bocsanatkérés. Magyar katonák Csehszlovákiában. *Regiment*. 2018. 5. 50–53. o.
745. *Sáry Zoltán*: A szégyen napja. A Duna hadművelet. *Regiment*. 2018. 4. 50–53. o.
746. *Szabó Miklós, M.*: A „Duna,-hadműveletből levont főbb tapasztalatok, tanulságok – ahogy az előljárók látták. 1. rész. *Hadtudomány*. 2018. 3–4. 31–42. o.
747. *Szabó Miklós, M.*: A „Duna,-hadműveletből levont főbb tapasztalatok, tanulságok – a végrehajtó parancsnokok szemszögéből (1968. október). 1–2. rész. *Hadtudomány*. 2018. 1. 90–100. o., 2. 68–78. o.
748. *Szabó Miklós, M.*: A „prágai tavasz” és a katonai megszállás magyar diplomáciai iratok tükrében (1968. május–október). *Honvédségi Szemle*. 2018. 3. 141–153. o.
749. *Szabó Miklós, M.*: A szovjet Déli/Dél Hadseregcsoport tevékenységének főbb elemei a „Duna” gyakorlat/hadművelet során az 1968. április 8. – november 15. közötti időszakban. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 318–324. o.
750. *Tulipán Éva*: Az erőszak rítusai 1956-ban. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 594–600. o.

1990–2018

751. *Babos László*: Az amerikai tengerészgyalogság első véres napja Irakban. 1–2. rész. *Haditechnika*. 2018. 4. 19–22., 5. 2–6. o.
752. *Benes Károly*: A 2008-as orosz–grúz háború hatása az európai biztonságra. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 207 o.

753. *Dam, Nikolaos van*: Szíria. Egy nemzet romokban. A szíriai polgárháború indítékai és története. Budapest. Atlantic Press, 2018. 234 o.
754. Returning from Violence. How to Tackle the Foreign Fighters' Problem in the Western Balkans? Ed. *Anna Orosz*. Budapest, Institute for Foreign Affairs and Trade, 2018. 103 o.
755. *Végh Ferenc*: Honvédségünk a rendszerváltástól napjainkig. *Honvédségi Szemle*. 2018. 3. 27–47. o., 4. 3–32. o.
756. *Végh Ferenc*: Magyar Honvédség (1989–2017). / Hungarian Defence Forces (1989–2017). In: A Magyar Honvédség 170 éve. / 170 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 303–350. o.
757. *Végh Ferenc*: Magyar Honvédség 1991–2017. In: Magyarország hadtörténete. 4. kötet. 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018. 459–506. o.

IV. NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 450
 Ágoston Gábor 170
 Aldana, Bernardo Villela de 564
 Aldobrandini, Gianfrancesco 563
 Ambrus László 278
 Andaházi Szeghy Viktor 11, 12
 Anka László 577
 Aradi Gábor 279
 Arató Jenő 451
 Árpád Zoltán 171
 Asbóth Lajos 599
 Asztalos Csaba József 422
 Aubouin, Adele 478
 Aulich Lajos 594
- B**abos László 751
 Babucs Zoltán 667–669
 Baczoni Tamás 13, 96, 97
 Bagi Zoltán Péter 157, 452, 557
 Bajzik László 578
 Bakó Gábor 98
 Balás B. Dénes 315
 Balázs Béla 123
 Bálint Ferenc 14, 99–101, 173, 181, 259, 291, 316
 Bálint László 174, 392
 Balla Tibor 102, 175, 620–625
 Balogh Béni, L. 525
 Balogh Gábor 176
 Balogh Irén, Prevozná 509
 Balogh István 509
 Balogh Máté 15
 Bán Attila 16
 Bange, Oliver 725
 Barabás A. Tünde 188
 Barnaky Péter 276
 Basilone, John 517
 Bauer Ervin 123
- Beah, Ishmael 453
 Becze Csaba 681, 682
 Bedécs Gyula 303
 Beevor, Antony 683
 Békés Márton 726
 Bene János 684
 Bene Krisztián 685
 Benes Károly 752
 Benkei András 174
 Benkő Levente 454
 Berek Tünde, Havasné 34
 Béres János 211, 253
 Berkó István 214
 Bernhard, Alphons 177
 Bernstein Béla 579
 Besenyő János 257, 424
 Biczó Zoltán 393
 Bihari László 436
 Bihari Péter 178, 613
 Binder Tamás 235
 Bíró Andor 394
 Biszku Béla 174
 Biwald, Brigitte 627
 Bocz Géza 460
 Boda Sándor 425
 Bódán Zsolt 391
 Bogdán Melinda 103
 Bognár Zalán 395
 Boldizsár Gábor 179
 Bonhardt Attila 18, 396, 466, 670
 Borbáth László, száldobosi 305
 Boros István 455
 Boross Anna 456
 Bostridge, Mark 456
 Botlik Richárd 158
 Botos Máté 104, 648
 Boza Béla 426
 Brányi Bence 318

- Brewster, Ralph 105
 Brittain, Vera 456
 Bułhak, Władysław 180
- Cockle, Tom 320
 Czigány István 558, 559
 Czirók Zoltán 457, 628, 671
- Csákvári Kristóf 20
 Csarnai Márk 580
 Csatáry György 540
 Cseh Valentin 425
 Csík Ádám Lajos 723
 Csikány Tamás 182, 582
 Csorba György 458, 581
- Dam, Nikolaos van 753
 Damjanich János 459, 578, 586, 595, 602, 603, 604, 605
 Dávid Zsolt 460
 Deák István 183
 Deáky Zita 106
 Dékány István 672
 Demeter József 299, 300
 Dezső Sándor 184
 Diószegi György Antal 292
 Dobó Jenő 483
 Dobos Sándor 540
 Domány András 727
 Domján Dániel Ferenc 629
 Domokos Anna 428
 Domokos György 21
 Domonkos László 427, 462
 Dornik, Wolfram 630
 Drábik János 673
 Drót László 263
 Druzsinszki József 464
- Éder Katalin 105
 Eörsi László 729
 Etényi Nóra, G. 107
- Farkas Ádám 255
 Farkas Dénes 429
 Farkas Ferenc 465
- Farkas Gyöngyi 18, 22, 23
 Farkas Márton 508
 Farkas Zoltán 321, 322
 Fedeles Tamás 159
 Fedinec Csilla 430
 Fehrentheil Henriette 108
 Feith László 24–27, 294, 323, 324, 398, 466, 583, 632–638
 Fejérdy Gergely 639
 Fejes Erik 397
 Fekete Ildikó 37
 Fekete Krisztián 640
 Fekete Lajos 137
 Feld István 325
 Ferenc József 401, 492, 537, 616, 658
 Ferenczy László 521
 Finszter Géza 237
 Fitl, Peter 641
 Fiziker Róbert 399
 Fodor Veronika 17, 28
 Fónagy Zoltán 537
 Forgács Márton 29, 38, 186
 Forró Lajos 438
 Földesi Ferenc 274
 Frankó Károly 496
 Fricz Istvánné 115
 Fröhlich Dávid 187
 Futó Márton József 260
 Fülöp Mihály 728
 Fülöp Tibor Zoltán 295
 Füzfa Balázs 301, 302, 307
- Gál Gergely 467
 Gál Judit 502
 Gál Mária 468
 Gáll Gábor 179
 Gerő András 626
 Gerwarth, Robert 675
 Gockel, Eberhard 107
 Gondos László 30, 31, 327
 Gorcsa Oszkár 400
 Gottfried Barna 189
 Görgei Artúr 67, 68, 402, 458, 469, 474, 477, 478, 523, 539, 584, 594, 599, 606
 Gulyás Csaba 269

- Gulyás Géza 190
 Gulyás László 686
 Gulyás Martin 191
 Gulyás Sándor 470
- Gyalókay Jenő** 476
 Gyalokay Lajos 476
 Gyaraki Károly 192
 Gyökös Eleonóra 296
 Győrffy Iván 693
 György István 471
 Gyulai Orsolya, Pálné 125
- Habsburg József** 505
 Hajagos József 584
 Hajdú Ferenc 472, 473
 Hatala András 110
 Hatos Pál 642, 643
 Hazai Samu 464
 Házi Jenő 485, 486
 Healey, Jonathan 560
 Hegedüs Ernő 474
 Hegedüs János 475
 Hegyi Sándor Ferenc 445
 Heidler, Michael 328
 Héjjas Iván 462
 Henderson, Bruce 687
 Hermann Róbert 401, 402, 469, 475–478,
 523, 582, 585–592, 614, 615
 Hernády Zsolt 479
 Herr, Michael 730
 Hidán Csaba László 329
 Hideg István 181
 Hidvégi Lajos 480
 Hingyi László 431
 Hingyi Lászlóné 431
 Hintermeier, Heino 330, 331
 Hitler, Adolf 500, 506
 Hoff, Arne 332
 Holló József Ferenc 213
 Holmár Zoltán 298
 Holzschuh, Gottfried 481
 Horne, John 675
 Horváth Antal 731
 Horváth Csaba 676
 Horváth Fruzsina 333
 Horváth László 571
 Horváth M. Ferenc 502
 Horváth Miklós 164, 732–737
 Horváth Péter 36
 Horváth Zoltán 334
 Howard, Jim 531
 Höbelt, Lothar 644
 Höflinger József 261
 Hurt, David 495
- Illésfalvi Péter** 194, 195
 Illik Péter 158
 Isaszegi János 213
 Isolano, Giovanni Marco 562
 Istvánffy Miklós 157
 Isztin Gyula 181
- Jády Melitta, Palkóné** 428
 Jákó József 472
 Jagadies Péter 196, 461, 738
 Jamrich Viktor 39
 Jankó Annamária 40, 41
 János Albert 545
 Jójárt György 433
 Judik Dorottya, Szepessyné 434
 Juharos Tamás 262, 688
 Juhász Balázs 678
 Juhász Kálmán 499
- Kaba Eszter** 403, 404, 484
 Kalakán László 111, 112
 Kalavszky Györgyi, B 42, 43, 287
 Kapronczay Károly 113, 216
 Karacsay András 503
 Karczag Ákos 336
 Károly, IV. 492
 Kárpáti Endre 337
 Katona Csete 197
 Katona József 114
 Katona Tamás 469
 Katona Zsuzsa, Trukánné 303
 Kazareczki Noémi 434
 Kazinczy Lajos 588, 608
 Kázmér László 116

- Kecskeméthy Klára, Siposné 287
 Kecskés D. Gusztáv 724
 Kedves Gyula 44, 198, 593, 594
 Kelecsényi István 338
 Kemény Krisztián 45, 595–599
 Kenedli Tamás 184
 Kenyeres István 561
 Kerekes András 689
 Kershaw, Robert 690
 Kincses Katalin Mária 46, 160, 485, 486
 Király Elemér 232
 Király Pál 519
 Kis-Benedek József 200
 Kiss A. Péter 227
 Kiss Dávid 201–203, 739, 740
 Kiss Ernő 475
 Kiss Gábor 18, 47, 204, 205
 Kiss József, ittebei 457, 481
 Kiss Roland 340, 691
 Klesitz-Horváth Kinga 115
 Kohányi Kálmán 484
 Kohoutek, Carl 264
 Kókay László 489
 Kollár László 281, 282
 Kondorosi Ferenc 293
 Kondorosy Szabolcs 390
 Kontur Kata 117
 Kónya Béla 48
 Koppensteiner, Bruno W. 206
 Korpás Zoltán 161
 Koschorrek, Günter K. 487
 Kossuth Lajos 590
 Koszó-Stammberger Kinga 631
 Koszta István 488, 645
 Kosztasz, Panajotu 339
 Kottra Györgyi, Cs. 49
 Kovács Anna, R. 631
 Kovács Béla 341
 Kovács Ferenc 436
 Kovács S. Tibor 342
 Kovács Vilmos 50, 207, 208, 343–345
 Kozák-Kígyóssy Szabolcs László 346, 347
 Kozeschnik Bálint 524
 Kókény Andrea 600
 Körös Ákos 405
 Kövendy Gyula 490
 Kövendy Katalin 490
 Kövess Hermann 511
 Krámli Mihály 209, 210, 348, 491
 Kranzieritz Károly 394, 406, 541
 Kratochvil Károly 528
 Kreutzer Andrea 51, 52, 162
 Krisch András 437
 Krizbai János 280
 Kruppa Tamás 562, 563
 Kubinyi Tamás 541
 Kucher József 507
 Kunt Gergely 525
 Kuzman, Todorović 605
 Ladó Árpád-Gellért 543
 Lantos Győző 463
 Lázár Balázs 163
 Lázár Gyula 465
 Lázár Tibor Zoltán 407
 Leiningen-Westerburg Károly 584
 Ligeti Dávid Ádám 492, 493, 616
 Litván Dániel 693
 Lloyd, Nick 646
 Losonczy István 564
 Lönhárt Tamás 212
 Lőrinczi Dénes 118
 Lucich Károly 491
 Luck, Hans von 494
 Lukács Béla 488
 Lukács Fanni 43, 53
 Lukácsi Pálné 275
 Luther, Tammo 692
 Lübbecke, Wilhelm 495
 MacArthur, Douglas 714
 Mackensen, August von 493
 Magó Károly 54, 119, 463, 496
 Magyar István 215
 Makai Ágnes 55–58
 Makó Imre 520
 Malnig, Helmut W. 351
 Manhercz Orsolya 591
 Mária Terézia 286, 497
 Marossy Endre 408

- Marosvári Attila 741
 Martí Tibor 498
 Marton Gyula András 120
 Maruzs Roland 121, 218
 Máthé Áron 742
 Mecseri János 408
 Melis Katalin, Iránsné 432
 Mészáros Kálmán 572
 Mészáros Zoltán 265
 Mihályi Balázs 409, 431, 694–696, 719
 Mihók Sándor 122, 647
 Miklós Péter 304, 499
 Miklós Tamás 460
 Miklós Tamás, P. 423
 Mikó Zsuzsanna 410
 Misch, Rochus 500
 Miskolczy Ambrus 544
 Misnay József 473
 Mitrovits Miklós 721
 Moczok Péter 487, 494, 495, 500, 514
 Mohácsi Zoltán 17, 28, 34, 59
 Moharos István 333
 Molnár Andor 501
 Molnár Dániel Márton 564
 Molnár Eszter Edina 123
 Molnár Ferenc 172
 Molnár Péterné 501
 Molnár Tibor 266, 438, 439
 Molnár Zsuzsanna 141
 Móricz Péter 60
 Muhi István 124
 Mujzer Péter 353–355
- Nadas Egon 61, 527
 Nádori Attila 339
 Nagy Ágoston 296
 Nagy András 743
 Nagy Gábor 219
 Nagy Gergely 649
 Nagy Gyöngyi 62
 Nagy Janka Teodóra 441
 Nagy József 193, 195
 Nagy László 502
 Nagybaczoni Molnár Ferenc 267, 305, 504, 601
- Nagy-L. István 283, 503
 Nánay Mihály 505, 650
 Négyesi Lajos 213, 342
 Német Viktória 199
 Nemeth Gizella 497, 565, 618
 Németh István 222, 356
 Németh Linda 37
 Newman, John Paul 224
 Novák Béla 179
- Ocskay István 357
 Ocskay Zoltán 358
 Okos Márton 651
 Okváth Imre 225, 226
 Oláh András Pál 697
 Oláh Judit, Mészárosné 115
 Ormos Mária 506
 Oross András 566
 Orosz Anna 754
 Ortner, Mario Christian 652, 653
 Ozsváth Sándor 63
- Óri Zsuzsanna, Ruzsásné 115
 Ötvös István 185, 228
- Padányi József 342
 Pálffy Géza 561
 Pálinkó György Vince 654
 Pap Eliza 440
 Pap Péter 64, 359, 507
 Papo, Adriano 497, 565, 618
 Papp Barbara 126
 Papp Gábor 693
 Papp Mária 454
 Papp Sándor 567
 Parádi József 229, 230
 Pelyach István 459, 602–605
 Pethő Sándor 539
 Pető Andrea 411
 Pettkó-Szandtner Aladár 127
 Pintér István 655
 Pintér István, ifj. 655
 Pintér Tamás 489, 656
 Pokárdi László 333
 Pokorny Gábor 412

- Polgár Balázs 65, 66, 110, 128–130, 394, 568
 Pollmann Ferenc 231, 508, 657–660, 677
 Pongó János 510
 Pószán László 545
 Pöcher, Harald 546
 Pritz Pál 698
 Punka György 360–362, 699

Radetzky József 273
 Radnóti Klára 67, 68
 Rainer M. János 284
 Rainer Pál 483
 Rajos Sándor 196
 Rákóczi Ferenc, II. 575
 Rákóczi Katalin 69, 510
 Rákóczy Rozália. Bosznayné 19
 Rangel István 36
 Ráth Tamás 232
 Rauchensteiner, Manfred 413
 Ravasz István 36, 414, 700
 Réfi Attila 233, 268, 285, 286
 Reichl, Thomas 363
 Reichlin-Meldegg, Georg 511
 Reider Mónika 70, 71, 131
 Resperger István 220, 221
 Révész Béla 364
 Richtofen, Manfred von 467
 Riedel Miklós 469
 Rieder, Kurt 234
 Rindó Klára 560
 Robicsek György 512
 Rohánszky Mihály 701
 Romsics Ignác 661–662
 Rosonczy Ildikó 606
 Rostás Gábor 509
 Rubik László 235
 Rubint Dezső 607
 Rudel, Hans-Ulrich 513

 Sabjanics István 237
 Ságvári György 72, 617
 Sajer, Guy 514
 Sallay Gergely Pál 2, 73–75, 132–134
 Sándor Márta 37

 Sánta Ákos 365
 Sárhidai Gyula 338, 366
 Sarkady Sándor 135
 Sárly Zoltán 367-374, 513, 744, 745
 Sashalmi Endre 165
 Sayn-Wittgenstein, Heinrich zu 536
 Schmidt Anikó 525
 Schmidt László 375
 Schnauffer, Heinz-Wolfgang 530
 Scholtz Róbert Gergely 136, 482, 515, 663
 Schramek László Péter 573
 Schumacher, Hubertus 236
 Schuy, Joschi 376
 Schwarzenberg, Adolf von 452
 Schweidel József 479
 Sebők István 516
 Segeš, Vladimír 547
 Sereg András 293
 Seres István 415
 Seres László 137
 Shvoy Károly 664
 Simon László 196
 Skorzeny, Otto 535
 Snoj Péter 517
 Solymosi József 18, 166, 277, 608, 737
 Somkutas Róbert 238
 Somogyi Győző 138
 Somogyi László 518
 Soós Péter 76, 343
 Soós Zoltán 130
 Sőregi János 482, 515
 Sőregi Zoltán 239, 519
 Stark Tamás 416
 Stencinger Norbert 656
 Stokes, Neil 377
 Strauss Pál 139
 Suba János 77, 140
 Sudár Lászlóné 141
 Süli Attila 609, 610
 Süttő Mihály 142

Szabó Balázs 143
 Szabó Ferdinánd, márkosfalvi 504
 Szabó Géza 441
 Szabó János 261

- Szabó János, B. 167, 288, 548, 549, 569
Szabó Károly 196, 240
Szabó Károly, márkosfalvi 504
Szabó Miklós, M. 746–749
Szabó Péter 417, 418, 702–704
Szabó Péter 570
Szabó Sándor, P. 550
Szabó Tibor 419
Szabó Tibor 336
Szabó Tünde 442
Szakály Sándor 229, 241, 289, 705
Számadó Emese 144–147, 242, 243, 270–
273, 306, 378, 435, 443
Számvéber Norbert 706–708
Szántay Antal 574
Szántó Endre 37
Szántó Nóra 78
Szapolyai János 288
Szarka Lajos 512
Szatmári András Zoltán 379
Szebenyi István 684
Széchenyi István 615
Szecskó Károly 521
Szekér Imre Tibor 444
Szelke László 244
Szente Zoltán 709
Szepesi József 710
Szigetvári Oszkár 229
Szijártó József 446
Szikits Péter 43
Szilágyi Zsolt 551
Szilassy Géza 447
Szita Szabolcs 420
Szivák Petra, Demeterné 366
Szoleczky Emese 58, 79–82, 162
Szőke Diána 223
Szun-ce 245
Szuromi Kristóf 575
Szuvorov, Viktor 522
Szűcs Mihály, Sz. 520
Szűts Tamás 470
- Takács Bálint 524
Takács Róbert 656
- Tandari Erzsébet 438
Tangl Balázs 290
Tecuzo, Ivamoto 532
Teiszler Éva 552
Teleki Pál 450
Terék Tamás 246
Teshay Sába 453
Toldi Miklós 83, 84, 381
Torma Béla 247
Torma Margit 448
Tóth-Bencze Tamás 423
Tóth Dominik 168, 553
Tóth Ferenc 169
Tóth Ferenc 382
Tóth Gábor 431, 498, 719
Tóth Gergely 308
Tóth György 526
Tóth Györgyné 526
Tóth Norbert, C. 288
Tóth Orsolya 85, 86, 527
Tóth Sándor 148
Tóth Sándor László 554
Töll László 555
Tömösváry Zsigmond 248, 313, 314, 317,
319, 326, 349, 350, 352, 380
Török Róbert 109, 486
Törös István 87, 88, 149, 217, 309, 711
Törös István, ifj. 611, 619
Trautmann Balázs 383, 421
Trieber Péter 185, 249
Triznya Arnold 310
Tulipán Éva 736, 750
Tulok Péter 719
Turbucz Péter 528
Turcsányi Károly 384
- Udovecz György 150
Ujfalusi Éva, Bolyósné 17
Umbrai Laura 151
Ungvár Gyula 516
Urbán Aladár 612
Urbán Gyöngyi 152
- Ürmös Lóránt 153

- Vadas András 570
Vándor Ferenc 529
Váradí Mária 470
Varga Csaba Béla 250, 251, 385, 530–536, 679, 712–718
Varga György 311, 449
Varga Imre 89, 252
Várhelyi Gyula 386
Varró Attila 730
Vécsey Károly 538
Vedó Attila 230
Végh Ferenc 755–757
Vendrei (Aschermann) Ferenc 475
Veres Mátyás 105
Veres Mihály 254
Veszprémy László 90, 160, 556
Vetter Antal 595
Vig Emese 454
Vizi László Tamás 576, 680
Volgin, Alexander 387
Vukman Péter 224
Vukov Anikó 154
- Watson, Alexander 665
Woki Zoltán 312
Wolf Mária 155
Wood, Ian Michael 276
- Zakar Péter 538
Zamulin, Valeriy 720
Závodi Szilvia 1, 32, 33, 75, 91–95, 109, 156, 486
Závodszky Géza 539
Zeidler Miklós 666
Zetényi-Csukás Ferenc 256
Zetényi Zsolt 229
Zima, Maria 721
Zrinyi Ilona 540
- Zsák Ferenc 388, 389
Zsig Zoltán 722
Zsoldi Ibolya, Rédainé 391
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 533

V. TÁRGYMUTATÓ

- 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 130, 150, 198, 267, 504, 577–612
 1917-es oroszországi forradalmak 231, 403
 1956-os forradalom és szabadságharc 254, 275, 433, 454, 726, 729, 734, 736, 741, 743, 750
- A–Á
- állambiztonság 174
 Arad 604
 Aranyosszék 609, 610
 Arnhem 683, 690
 Auschwitz-Birkenau 420
- B
- Bács-Kiskun megye 440
 Bácskossuthfalva 426
 Balatonfüred 423
 Baranya megye 589
 Battonya 442
 békeszerződés 644, 655, 666, 678, 728, 739
 bibliográfia 17, 28, 59
 bizságpolitika 188, 200, 223, 227, 235, 237, 255, 293, 752, 754
 Breszt 644
 Budapest 105, 106, 409, 431, 460, 689, 694–696, 699, 707, 719
 Bukarest 655
- C–CS
- Caporetto 656
 Cattaro 641
 Cegléd 433
 Csanádapáca 391
- Csehszlovákia megszállása 277
 Csékút 449
 csendőrség 229
 Csongrád 104
- D
- diplomácia 567, 639, 678
 Doberdó 656
 Dolova 657
 Don-kanyar 120, 135, 394, 463
- E–É
- Eger 565
 egészségügy 110, 111, 113, 122, 127, 143, 144, 176, 204, 205, 216, 242
 egyenruha és felszerelés 96, 101, 150
 ejtőernyőzés 179, 201
 életrajz 450, 452, 457, 459, 462, 464, 466, 472–475, 477–479, 481, 482, 485, 490, 491, 492, 496, 503–508, 510, 511, 513–517, 519, 521, 527, 528, 530–533, 537, 615
 első világháború 102, 103, 104, 114, 121, 126, 129, 132, 136, 137, 139, 141, 142, 144–147, 151–154, 156, 162, 173, 176, 178, 190, 204, 206, 231, 236, 242, 243, 259, 260, 266, 270–274, 278, 291, 292, 304, 306, 311, 323, 348, 351, 398, 400, 404, 405, 407, 412, 422, 423, 426, 427, 428, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 451, 455, 461, 465, 482–486, 489, 490, 492, 499, 502, 515, 518, 520, 521, 529, 620–667
 emigráció 559, 593, 614
 emlékezetkultúra 301–304, 306, 307, 312

- emlékirat *lásd* visszaemlékezés
 emlékmű, emlékhely 292, 296–298, 311
 emberveszteség 398, 405, 407, 409, 415, 416, 419
 Erdély 661
 erődítmény 325, 336
 Észak-Afrika 200
- F
- Fehérgyarmat 298
 fegyver 100, 329–332, 339, 342, 343, 345–347, 359, 365, 376, 379
 fegyverletétel 578, 632
 Felvidék 667, 669
 fénykép 20, 135, 149
 folyóirat *lásd* sajtó
- G–GY
- gazdaság 161, 165, 168, 553, 561, 571, 573, 574, 647
 Gaznvida Birodalom 186
 gépjármű 89, 252, 321, 371
 gépkarabély 379
 géppuska 359
 Gorlice 645, 648
 gránátvető 318
 Gulag *lásd* kényszermunka
 Győr 393
- H
- hadifogság 110, 124, 162, 390, 393, 400, 403, 404, 410, 412, 417, 418, 421, 502, 524, 529, 606
 hadigondozás *lásd* egészségügy
 hadiipar 333, 344, 346, 347, 378
 hadisír 291
 hadisírgondozás 294, 310, 394
 haditechnika 322, 327, 351, 356
 haditengerészet 181
 hadkötelezettség 290
 hadművészet 245
- hadsergyszervezet 170, 175, 198, 207, 208, 213, 222, 249, 732, 733, 735, 737, 740, 755–757
 hadszíntérkutatás *lásd* régészet
 hadtörténetírás 90, 159, 160, 164, 166, 167, 169
 hagyományörzés 295, 308
 Hajdúdorog 407
 hajó 209, 210, 236, 323, 324, 334, 335, 348, 363
 harcokosi 313, 314, 316, 317, 319, 320, 326, 349, 350, 352, 353–355, 357, 375, 377, 380, 384, 387
 Harkov 691
 határország, határörvidék 182, 189, 193, 195
 hátsország 102, 109, 142, 151, 156, 428
 hírszerzés 180, 215, 225, 232, 235, 240, 241, 244, 247, 250, 253
 Hódmezővásárhely 436
 huszárság *lásd* lovasság
- I–Í
- idegenlégió 257
 ij 329
 internálás 518
 Irak 751
 Isonzó 656
- J
- Jugoszlávia 224
- K
- kalandozások 247
 Kápolna 590
 karhatalom 185, 191, 212, 218, 226, 228, 230
 Kárpátalja 430, 681, 682, 722
 Kassa 674, 705
 katasztrófavédelem 172
 katonai elit *lásd* tisztikar
 katonai elhárítás 171, 192, 196, 225
 katonai felderítés 232, 238, 247, 253

- katonai jog 397, 399, 408
 katonai pálya *lásd* életrajz
 katonai rendészet 258
 katonazene 99, 115, 148
 kényszermunka 395, 509
 képeslap 114, 118, 141, 153
 képzőművészet 103, 107, 117, 124, 139
 kényszermunka 339
 kiállítás 3–10
 kiképzés 199, 263, 280–282, 287, 299, 300
 Kiskunlacháza 446
 Kismarton 437
 Kiszombor 405
 kitüntetés 121, 132–134
 Kolozsvár 651
 Komárom 146, 173, 242, 243, 306, 378, 435, 443
 kommunizmus 392
 kórház *lásd* egészségügy
 Kotor *lásd* Cattaro
 Königsgrätz 616
 könyvtár 11, 12, 21, 22, 23, 24, 27, 34, 43, 51, 52, 64
 Közel-Kelet 200
- L
- laktanya 279
 légierő 217, 251
 légvédelem 254, 275, 389
 levelezés 137, 141, 153, 524, 525, 605
 levéltár 18, 23, 24, 27, 43, 45, 47, 90, 540
 lovasság 177, 187, 214, 233, 268, 273, 684
 löfegyver 330–332
 lőszer 246
 Ludovika 287
- M
- Magyarbánhegyes 422
 Makó 741
 Martonos 438
 második világháború 106, 120, 135, 178, 234, 244, 353–355, 391, 411, 416, 418, 419, 422, 425, 429, 431, 448, 460, 480, 487, 495, 500, 513, 514, 681–722
 menekültek 413
 Mesztegnyő 425
 mohácsi csata 128, 158, 288, 296, 569
 motorkerékpár 358
 Munkásőrség 194, 202, 203
 munkaszolgálat 396
 múzeum 1, 2, 13–16, 19, 23, 24–27, 29–33, 35–39, 42, 43, 44, 48–58, 60–65, 67–76, 78–88, 91–95
 műszaki csapat 243, 315
- N
- napló 139, 451, 455, 460, 463, 483, 484, 486, 489, 512, 520, 525, 529
 NATO 724
 nemesi felkelés 163, 576
 nemzetbiztonság 184, 211, 220, 221, 223, 227, 248, 255
 Nemzeti Hadsereg 256
 Nógrád megye 434
- O–Ó
- orosz-grúz háború 752
 Oroszország 632
 Ostffyasszonyfa 110
- Ö–Ő
- öszirózsás forradalom 642, 643, 662
- P
- páncélos hadviselés 261, 276, 353–355, 707, 708, 720, 723
 Pápa 153
 Piave 620, 621, 627, 634, 656
 Pereg 446
 pisztoly 328
 pontonhíd 315
 Poroszország 222
 prágai tavasz 723, 738, 742, 744–749

Prohorovka 720
Przemysł 129, 624

R

Rákóczi-szabadságharc 138, 572
regény 120
régészet 66, 128, 129, 130, 136, 155, 394, 432
repüléstörténet 119, 337, 340, 341, 360–362, 367–370, 372–374, 382, 383, 385, 386, 388, 530–536, 628, 679, 699
restaurálás 108, 117, 125
Rio de Oro 424
Románia 625, 655

S–SZ

sajtó 46, 85, 104, 107, 116, 145, 146
Solferino 616
sortűz 734
Spanyolország 679
Szabadka 427, 439
szablya 342
Szaboles-Szatmár-Berg megye 447
Szarajevó 660
Szent István csatahajó 323, 348, 363
Szekszárd 441
Szentés 586
Szentgál 445
Szerbia 629, 657
Szigetvár ostroma 157
Sziklakórház 111
szíriai polgárháború 753
Szolnok 596–598

T

tábori posta 152, 153, 219
tábori lelkeszet 499
Tápióbicske 592

tatárjárás 546, 548, 550, 551, 555
Tengelic 429
tengeralattjáró 338
tengeri hadviselés *lásd* hajózás
térképeszet 98, 140
térképtár 20, 23, 24, 27, 40, 41, 43, 77
területi visszacsatolás 667–669, 681, 682, 686, 703, 704
tisztikar 283, 284–286, 288, 289
Torda megye 609, 610
Trianon 525, 672–674, 678, 680
tüzérség 190, 239, 254, 270, 274, 275, 689

U–Ú

Udvarhelyszék 415
Újkér 448

V

Vác 607
vár *lásd* erődítmény
varsói felkelés 721
Varsói Szerződés 735, 737
vegyifegyver 100
vietnámi háború 262, 730
visszaemlékezés 452, 454, 456, 461, 465, 468, 471, 476, 480, 487, 494, 498, 500, 502, 509, 518, 522, 523, 525, 526

W

Waffen-SS 234

Z–ZS

Zalaszántó 444
zászló 131
zsidóság 289, 579, 687
zsoldosok 197, 559

VITA

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – SZALAI GÁBOR – GYENIZSE PÉTER

VÁLASZ B. SZABÓ JÁNOS „PAP NORBERT PÉCSI FÖLDRAJZOS KUTATÓCSOPORTJÁNAK A MOHÁCSI CSATÁVAL KAPCSOLATOS 'FELFEDEZÉSEI' HADTÖRTÉNÉSZ SZEMMEL” CÍMŰ ÍRÁSÁRA*

Az elmúlt év karácsonyán nem kis meglepetéssel olvastuk azt a B. Szabó János által jegyzett írást, amely 2019 végén jelent meg a *Hadtörténelmi Közleményekben*.¹ A folyóiratban megjelent cikk véleményünk szerint ugyanis egy lejárató írás. Az ilyen „művek” meglehetősen elterjedtek a szélsőséges nézeteket képviselő blogok világában, és az internetes trollok elszaporodása nyomán sajnálatos módon már szinte hozzájuk is szoktunk. Ebben a műfajban a célpontnak választott személyt sértegetik, gúnyolják. Esetünkben is erről van szó, a szerző elsősorban Pap Norbertet szemelte ki erre a célra.

A vitacikkek különösen nehéz műfajt képviselnek. Azokra az írásművekre gondolunk, amelyek más szakcikkkel vitatkoznak, jó esetben értelmezési kérdésekről. Olyan szakcikk viszont, amelyik a témában megjelent más szakcikk helyett a tudományos eredményekről szóló sajtóhírekkel, újságírói interpretációkkal polemizál, nos, az ilyen szerintünk nem elfogadott a tudományos publikálás világában. Úgy gondoljuk, ez az írás a legegyszerűbb emberi és szakmai korrektségnek sem felel meg. Az alábbiakban tételesen végigmegyünk a szerző állításain és azoknak a valósághoz való viszonyán. Kezdjük a címmel!

A „Pap-féle”, „pécsi” és ráadásul „földrajzos” kutatócsoport, ami a címben és később a szövegben is megjelenik, nem létezik. Ezzel szemben van egy Fodor Pál és Pap Norbert vezette interdiszciplináris Mohács-kutatócsoport, amelynek egész sor pécsi és nem pécsi tagja van, többek között maga B. Szabó János is. A címkézés persze itt nem néhányunk pécsi voltára vonatkozik, hanem inkább arra, hogy a szerző szerint vagyunk páran, akik a Mohács-kutatásba egyfajta „kivülállóként”, földrajzusként keveredtünk bele, amit helytelenít és így kigúnyol a szerző. Azonban ez sem igaz, hiszen az eddig megjelent cikkeket, mint a mohácsi Törökdombról,² vagy éppen a csata centrumtériségében elhelyezkedő Földvár településről szólókat³ is, több szakterületről érkező szerzői közösségek írták. A Törökdombról szóló írást a történész-turkológus Fodor Pállal, míg a Földvárról szólót a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kora újkoros régészével, Polgár Balázssal együtt jegyeztük. A pellengére állított földrajzosság, ami egyébként komplex diszciplínát fed, nem valami különös aberráció, hanem természetes a vizsgálatokban. Azt, hogy egy történelmi földrajzi rekonstrukciós feladat megoldásában geográfusok és térinformatikusok is részt vesznek, mi inkább alapvetőnek és nem furcsának gondoljuk.

* A közlemény az MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” kutatási projektnek keretében készült.

¹ B. Szabó 2019a.

² Pap et al. 2018.

³ Pap et al. 2019.

B. Szabó János felveti velünk kapcsolatban a tudósi felelősség kérdését, miszerint szabad-e előzetes nyilvános előadás vagy megjelent publikáció nélkül a nyilvánosság elé állni egy-egy eredmény közlésével. Ezt követően rátér írása lényegi kiindulópontjára: úgy állítja be, mintha a „Pap-féle pécsi földrajzos kutatócsoport” korábban nem állt volna ki eredményeivel szakértői közönség elé, és nem jelentek volna meg tudományos publikációi, így azok híján kénytelen a sajtóban megjelent „láncinterjúkból” tájékozódni. Az állítás egyébként tudatos csúsztatás, amit az alábbiakban igazolok.

A mohácsi csatával kapcsolatban topográfiai, történeti földrajzi vizsgálatokat a kutatócsoporton belül több esetben is megvitattuk, a kutatásvezetők véleményeket kértek a Mohács-kutatásban résztvevő kollégáktól, beleértve B. Szabó Jánost is. A Törökdombmal kapcsolatos cikkünkéről szóló vitára 2018. június 25-én,⁴ a Földvárról szóló cikkünk vitájára 2019. február 8-án került sor Budapesten, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében. Földvár-cikkünk kéziratát a 2019. februári vita előtt Fodor Pál előzetesen köröztette, többekkel együtt B. Szabó János is megkapta, majd a vitán kommentálta. A 2019-es, például a II. Lajos halálával, a csata környezeti rekonstrukciójával kapcsolatos kutatási eredményeink sem voltak számára ismeretlenek. A vizsgálatokat bemutató kéziratunkat Fodor Pál – ahogyan korábban is – megküldte nemcsak számára, hanem a szakértői kör más tagjainak is.

Így láthatóan teljesen alaptalan az állítása, hogy más lehetőség híján „kénytelen” a sajtómegjelenésekből tájékozódni. Cikke 1. jegyzetében olvashatjuk, hogy „A pécsi földrajzos csapat kutatási eredményeinek első ismertetése alkalmával, 2018. november 7-én Pap Norbert szólított fel, hogy alkalmazzam a csatára vonatkozó ismereteimet az általuk megkonstruált földrajzi képre.”⁵ A kutatásvezetés (Fodor Pál és Pap Norbert) számára a kezdetektől egyértelmű volt, hogy csapatmunkára van szükség, és javasoltuk az erők egyesítését, a közös gondolkodást, de erre sajnos (legalábbis B. Szabó Jánossal) nem került sor. Arra viszont biztosan nem biztattuk, hogy sajtómegjelenések alapján írjon kritikát mohácsi kutatásainkról.

B. Szabó János alaptézise: „immár nyilvánvaló, hogy ezek a sajtó-megnyilvánulások, valamint nyilvános előadások hűen tükrözik Pap Norbert és szűkebb kutatócsoportja nézeteit”.⁶ Ezt követően a sajtó-megnyilvánulásokra reagál a cikk további részében.

Le kell szögeznünk, hogy sajtó-megjelenéseink nem tükrözik feltétlenül hűen a nézeteinket, ugyanis az újságíró több forrásból dolgozik. „Eladja” a történetet, átalakítja, saját meglátásokkal egészíti ki. Az újságcikk az ő szellemi terméke, megállapításaiért ő a felelős. Ebben az esetben is erről van szó: egyes részeiben, mint a szó szerinti interjúk, pontosság és a véleményünket tükrözik, bizonyos leegyszerűsítésekkel. Más esetekben pedig akár teljesen ellentétesek is lehetnek a mi álláspontunkkal, ami az újságíró szabadsága, hiszen nem mi, hanem ő írja a cikket.

A továbbiakban a következő gunyoros megállapítást olvashatjuk írásában: „Mivel a megelőző háttér munka még a Mohács 1526–2026 kutatócsoport többi tagjai előtt is titokban folyt – és folyik –, egyelőre ezekből (mármint a sajtóból) lehet a leginkább tájéko-

⁴ <http://mohacs.btk.mta.hu/galeria/workshop-budapest-en-az-mta-btk-ban-2018-junius-25>. (A letöltés időpontja: 2020. április 15.)

⁵ B. Szabó 2019a. 943. o.

⁶ Uo.

zódni a szemünk láttára formálódó új 'opus magnum' mondandójáról.⁷ Fentebb világossá tettük, hogy nemcsak hogy nem folyt és nem folyik titokban a kutatómunka, de az előrehaladásról B. Szabó Jánosnak nagyon is pontos és részletes képe volt és van. Nézzük tehát az általa említett konkrétumokat, abban a tagolásban, ahogy az írásában is szerepel!

A Duna-part szerepe

Citálja az *Origón* Elter Tamás, valamint a *Demokratában* Lass Gábor nevével jegyzett sajtócikkek⁸ egy-egy bekezdését a Duna szerepéről, illetve a keresztény tábor helyéről a mohácsi csata idején, majd ezekkel az olvasók számára írt leegyszerűsített megállapításokkal vitakozik.

Magunk a tábor fekvésének meghatározását összetett kérdésnek látjuk. A táborozási „helyet/helyeket” dinamikusan változónak gondoljuk. Nem egyetlen tábornak, hanem többnek a helyét keressük. Úgy véljük ugyanis, hogy a csata előtti napokban többször is megváltozott a táborozás rendje. A kérdéssel véleményünket szakcikkekben⁹ írtuk meg, amit egyébként B. Szabó János 2019 őszén kézhez kapott.

A táj szignifikáns elemei: a Törökdomb és a „nagy árok”

Ezt követően az *Origo* nevű hírportálon Elter Tamás újságíró tollából megjelent beszámolókat citál a „Törökdombról” és a „nagy árokról”, majd a következő megállapítást teszi: „Valljuk meg, az oszmán győzelmi emlékhely történetével kapcsolatos egyes kérdések pontosításán túl, magának az emlékhely feltételezhető helyének „fellelése” nem tartozik a magyar kutatástörténet legnagyobb bravúrjai közé, lévén, hogy eddig is éppoly jól tudható volt, hogy a hagyomány szerint ez az úgynevezett Törökdombon lehetett – már ha ez érdekelt volna bárkit a szűk szakmai berkeken túl.”¹⁰

Meglepő sorok, ugyanis 2018. június 25-én az MTA BTK-n lefolytatott workshopon B. Szabó János még élénken amellet érvelt, hogy a Törökdomb nem lehetett azonos a Császárdombbal, azaz az oszmán győzelmi emlékhellyel. Az 1920-as években Gergely Endre, aki ásatásokat folytatott a Törökdombon, úgy gondolta, hogy a török források Császárdombját nem ott, hanem Majstól délkeletre, mintegy másfél kilométer távolságra, egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.¹¹ Az 1960-as években Papp László úgy vélte, hogy a Császárdomb a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat.¹² A Kuti–Újvári szerzőpáros az 1980-as években Tobias von Hasslingen vezérőrnagy 1687. évi naplójából közölt részleteket, és a visszaemlékezés alapján arra jutott, hogy a kioszk leírt helyszíne a nyárádi Töröksáncnál lehetett.¹³ A fenti felsorolásból látható: egyáltalán nem igaz, hogy „eddig is épp oly jól tudható volt, hogy

⁷ B. Szabó 2019a. 943. o.

⁸ Elter 2018a.; Lass 2018.

⁹ Pap et al. 2020a.

¹⁰ B. Szabó 2019a. 944. o.

¹¹ Gergely 1926. 358. o.

¹² Papp 1961. 215–216. o.

¹³ Kuti – Újvári 1989. 79. o.

a hagyomány szerint ez az úgynevezett Törökdomb lehetett a Császárdomb”.¹⁴ Persze mindez részleteiben is kiderül a témában írt és általa figyelmen kívül hagyott szakcikkünkől, amely a *Történelmi Szemle* 2018/2. számában jelent meg.¹⁵

B. Szabó János következő felvetése az általunk vizsgált, a csata során fontos szerepet betöltött „nagy árok” kérdését érinti. Ebben az esetben is Elter Tamásnak az *Origón* megjelent interpretációját választotta támadása célpontjául. Itt sem szorul azonban rá a kutató, hogy az *Origóról* tájékozódjon, mivel a kutatási eredményeket a Földvárról írt tanulmányunkban már megjelentettük.¹⁶ Így több ponton félreérti vagy félre akarja érteni az árok helyét, szerepét és méreteit illető megállapításainkat, ami vélekedésünk szerint a jóhiszeműség teljes hiányát jelzi. A kérdéses árkot a kutatócsoport Brodarics beszámolója alapján¹⁷ azonosította. A török krónikaíró, Lutfi ennek nem mond ellent,¹⁸ a területen az 1570-es években járt Gerlach beszámolója¹⁹ pedig összekapcsolható a brodaricsi leírással. Ezeket a szakcikkeinkben²⁰ alaposan körbejártuk, azonban ez az *Origón* természetesen nem jelenik meg, ezek a kérdések annak olvasóközönségét ilyen mélységben már nem érdeklik, így az újságíró nem is tért ki rájuk.

B. Szabó János – az *Origón* megjelent újságcikk alapján – felveti, hogy mi helytelenül használjuk Gerlach leírását, és kijavít bennünket, hogy az nem a „nagy árokra” utal, hanem „árkokat” említ. Ezzel szemben a mohácsi Törökdombról szóló cikkünkben²¹ így szerepeltetjük és pontosan adjuk vissza az „árkok” kifejezést, a kritikája így alaptalan. Ugyanígy beleköt a Lutfi tudósításában szereplő, a csatateret keresztülszelő hosszú árok interpretációjába, jelezve, hogy az egy mesterséges, kiásott árok (handak), és így az nem lehet a „nagy árok”.

Mi a publikációnkban Lutfit pontosan idéztük, jelezve, hogy a török forrás mesterséges árokról írt: „egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok, azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”²² A kérdéses árok vagy völgy erősen elütött a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező völgyeitől. A közel öt kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe ívet leíró, 50-70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára. Kitértünk elemzésünkben arra, miképpen fordulhatott elő, hogy „handak”-nak írták le ezt az árkot. Ugyanakkor felhívtuk a figyelmet, hogy lehetetlen a csata előtt, az oszmán lovasság portyázásai mellett, egy-két nap alatt egy olyan árkot ásni, amelyik a medenceperemtől (Nyárádtól) a Dunáig a teljes síkságot átszeli mintegy öt kilométer hosszán, és sáncként használni, miközben a csata leírásaiban ennek nincs nyoma. Erre sem idő, sem munkaerő nem állt rendelkezésre. Amit leírtak, elsősorban Brodarics, az egy természetes völgy/árok. Fontos leszögezni, hogy azonosításunk alapja Brodarics szövege, és az azzal

¹⁴ B. Szabó 2019a. 944. o.

¹⁵ Pap et al. 2018.

¹⁶ Pap et al. 2019.

¹⁷ Brodarics 1983. 52. o.

¹⁸ Lutfi pasa 2006. 227. o.

¹⁹ Szalay 1859. 222. o.; Ungnád 1986. 121. o.

²⁰ Pap et al. 2018.; Pap et al. 2019.; Pap et al. 2020a.

²¹ Pap et al. 2018.

²² Lutfi pasa 2006. 227. o.

tartalmilag egybevágó cseh szemtanúé.²³ A török forrásnak²⁴ ezekhez képest csak kiegészítő szerepe van.

Ezt követően B. Szabó János folytatja a kutatásainkra vonatkozó, sajtóból szerzett értesüléseinek kommentálását: „Ennek a jelenleg tehát átlagosan 50-70 méter széles, alig egy méter mély őskori Duna-medernek az 500 évvel ezelőtti mélységének megállapítására sajnos a projekt eddigi időtartama alatt még – legalábbis tudtommal – nem készült el a geológiai vizsgálata, a pécsi professzor azonban egy helyütt azt is állította, hogy ebben lelt fedezéket a hátráló magyar lovasság, ehhez pedig kétség kívül tekintélyes mélységűnek kellett volna lennie.”²⁵

Analogiaként az olvasók figyelmébe ajánljuk, hogy az a védelmi árok, amelyet 2014 óta egy másik helyszínen, a Szigetvár melletti Turbékon, Szulejmán szultán sírkomplexumánál kutatunk, a XVII. század végén még átlagosan 5 méter széles és 2,6 méter mély volt,²⁶ jelen pillanatban pedig mindössze 35 cm mélységű a földművelés betöltő hatása következtében. Azt, hogy fedezékként szolgált, nem mi, hanem Brodarics állítja, ahogy a tanulmány szövegében is szerepel: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt. Egyébként azok is visszatértek, akik a völgybe húzódtak le, hogy újra kezdjék a harcot, de sem az ágyúk erejét és füstjét nem lehetett már elviselni, meg nagyrészt a hadsereg is menekülőben volt már, tehát ők is futni kényszerültek.”²⁷

B. Szabó János ezt követően felveti, hogy ez a ma már csekély mélységű árok a XVIII. században sem volt jelentős, mert nincsen rajta az első katonai felmérés térképlapjain. Ennek alapján úgy gondolja, nem játszhatott olyan szerepet, mint amit mi tulajdonítunk neki.

A területet bemutató korai térképek meglehetősen kezdetlegesek, kevésbé részletgazdagok. Számos történeti térképet összegyűjtöttünk, amelyeken találtunk figyelemre méltó topográfiai támpontokat. Az első katonai felmérésen szereplő, a Törökdombtól induló út például vizsgálható abban a tekintetben, hogy egyik szakaszán a nagy árok nyomvonalát követi-e. Az említett felmérés ugyanakkor nem jó minőségű, sok tekintetben elnagyolt és hiányos (összehasonlításképpen: a fentebb említett jelentős méretű turbéki védelmi árkok nyomai sem kerültek feltüntetésre rajta). Van tehát térképi lenyomat a korból. Ugyanakkor a geomorfológiai jelenségekben nem az a perdöntő, hogy szerepel-e írott forrásokban vagy kezdetleges régi térképeken, hanem hogy mérhető-e. Az üledékrétegek vizsgálatából nyerjük a jellegére, változó méretére és korára vonatkozó egzakt adatokat. Mivel a szóban forgó hosszú, egyenes árkot a műszerek egyértelműen mutatják, nem értjük, hogy miről is szól ez a vita.

B. Szabó János okfejtését azzal folytatja, hogy nem világos, miért gondoljuk, hogy a brodaricsi leírás vagy a cseh szemtanú leírása pont erre a völgyre/árokra, és nem valami másik helyre vonatkozik.

²³ Egy cseh úr levele 2006. 124. o.

²⁴ *Lutfi pasa* 2006.

²⁵ *B. Szabó* 2019a. 946. o.

²⁶ *Hancz* 2017. 110. o.

²⁷ *Brodarics* 1983. 52. o.

A „nagy ároknak” nem önmagában van lokalizációs jelentősége. Az ártér nyugati kitérkedésével, a hadiúttal, az ártéri mocsár mély és meredek beszakadásával együtt játszik szerepet: így jelenik meg Brodaricsnál és a cseh szemtanúnál is. A csata minden fontos régészeti jelensége is ennek mentén szerepel, ahogy a népi emlékezet is ezt a helyet őrizte meg. Az oszmánok éppen az árok, meredek oldalú mocsár és a hadiút hármásának találkozását jelölték meg a csata helyeként, az oszmán „vértanúk” nyughelyeként. Az árok tehát nem önmagában fontos, hanem azért, mert összekötöttestét teremt a csata összes ismert jelensége között, amint az kiderül az általunk írt szakkikkből.²⁸

A szerző ezt követően tovább folytatja kalandozásait az Origo hasábjain: „Egyúttal csodálkozásunknak is hangot kell adnunk, hiszen ha a pécsi kutatócsapat által vízzel teli völgyként/árokként interpretált forrásrészletek valóban erről az ősi Duna-mederről szóltak volna, akkor hogyan lehetséges az, hogy míg a magyarok számára szerintük már a Borza-patak is leküzdhetetlen akadállynak tűnik a szemükben, eközben a törökök augusztus 29-én – a magyarok orra előtt – menetből minden további nélkül megbirkóztak a feltevezésük szerint megáradt, nehezen átjárható Borzával, majd át kellett kelniük a vízzel teli ősi Duna-medren is, sőt, még a Lajmér-patakon is, hogy végül a Mohácstól délre fekvő mocsarakba és a Mohács mellett csordogáló Szakadék-Dunába szoríthassák szegény menekülő magyarokat.”²⁹

A Vizslaki-rét nevű mocsár mellett, a Mohácsi-síkon keresztülhúzó egykori folyómederben, a csata idején víz a korábbi esőzések miatt csak közvetlenül a mocsár felőli részen volt. A törökök ide szorították be a magyar sereg egy részét (egy szemtanú cseh forrás beszámolója szerint).³⁰ B. Szabó János többi felvetésére pedig a tanulmányunkban megtalálhatók a válaszok: a Borza-patak jelentős vízfolyás volt és a síkság nyugati oldalán szétterült, azért volt nehezen leküzdhető. A síkság keleti, magasabb oldalán definiált mederben haladt, így könnyebben át lehetett kelni rajta.³¹ A Lajmér-patak egy a Borzánál jóval kisebb vízgyűjtővel rendelkező, időszakos vízfolyás, amely nehézséget csak a síkság nyugati oldalán okozhatott volna (a kiterjedt posványos részein), a keleti oldalon pedig nem. A Szakadék-Duna³² ezekhez a patakokhoz képest sokkal jelentősebb vízfolyás volt, ugyanakkor zátonyos. Magas vízállás esetén veszélyes volt az átkelőkre, száraz időben könnyű volt leküzdeni. A mocsaras, iszapos gödrökkel tagolt keleti oldala viszont valóban nehezen volt leküzdhető.

Ezt követően B. Szabó János felveti, hogy történészként nehéz követnie állításainkat, hiszen a szemtanú, Brodarics kancellár azt állította, hogy „ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal benöve, ahol később sokan odavesztek.”³³ A folytatásban felveti, hogy ezt a „szakmai berkekben közismert mondatot azonban hiába is keressünk a pécsi kutatócsoport interjúiban, közleményeiben, jóllehet 2019. március 5-én maga Pap Norbert olvasta

²⁸ Pap et al. 2020a.

²⁹ B. Szabó 2019a. 947. o.

³⁰ Egy cseh úr levele 2006. 124. o.

³¹ Pap et al. 2019.; Pap et al. 2020.

³² „Szakadék Duna”, vagyis a nagy (eöreg) Duna mellékága. A „szakadék Duna” a XVI. században ismert és használt kifejezés. Szakadék fn’ <folyómederből kiszakadt, kiágazó> mellékág. Kiss 2012. 445. o.

³³ Brodarics 1983. 46. o.

fel ezt a részletet egri előadásán”.³⁴ Majd kijelenti, hogy a szövegből fakadó konzekvenciák levonásával adósak maradtunk.

Ez a fentebbi idézet szó szerint szerepel a *Történelmi Szemlében* megjelent, *Sátorhely vagy Majs?* című cikkünkben.³⁵ A szóban forgó fátlan és víztelen mezőség együtt azzal a brodaricsi méretezéssel, hogy a csata helye egy mérföldre (körülbelül 7-8 km) fekszik Mohács akkori városától, és fél mérföldre (3,5-4 km) a Dunától, éppen arra a területre illik, amelyen az árok, a Vizslaki-rét, a sátorhelyi tömegsírok, a Törökdőmb fekszik, és a hagyomány is csatamezőként tartja számon. A Bertók Gábor vezette régészcsapat által vizsgált majsai kutatási terület³⁶ mintegy 11 kilométerre van a középkori Mohácstól, ami másfél mérföld, és 8 km-re a Duna legnyugatibb ágától, ami egy mérföld. A délebbre fekvő Udvar község, amely még szintén száraz síkvidéken fekszik, szintén több mint 11 km-re húzódik a régi Mohácstól, ugyanakkor ez nem fátlan, hanem erdős hely volt. Ez az, amire B. Szabó János az utóbbi időben mint alternatív csatahelyre utal.³⁷ Ez is mind olvasható az elemzésünkben, ily módon a konzekvenciákat levontuk.

A két szembenálló sereg állásai

A következő eszmefuttatás a *Demokrata* című hetilap infografikáját és az *Origó* oldalán megjelent Elter Tamás-cikk állításait idézi. Ezúttal az 1526-os csatarendet, a sátorhelyi tömegsírokban nyugvók hovatartozását és a szultánnak a csata idején elfoglalt helyét illeti kritikával, és támadja vitriolba mártott tollal az újságírók írásait (ezúttal is forrásuknak tulajdonítva a „Pap-féle pécsi földrajzos kutatócsoportot”). Anélkül, hogy az általa felvetettek kapcsán részletekbe menő vitát kezdenénk, szeretnénk leszögezni, hogy az *Origó* újságírója, Elter Tamás a saját intuíciója, valamint a török források (jóval későbből, a XVII. századból való) állításai alapján írta azt, amit írt. Mi soha nem állítottuk, hogy a szultán a Törökdőmben tartózkodott volna, vagy onnan irányította volna a csatát; ellenkezőleg, ezt határozottan el is vetettük több szakmai fórumon. A Törökdőmböt a mohácsi csatához kapcsolódó első oszmán emlékezeti helynek tartjuk, egy alapvető landmarknak (tájékoztató objektumnak): ezt írtuk meg.³⁸ Ami pedig a csatát illető értelmezést illeti, erről szaktanulmányban írtuk meg, amit közölni kívántunk.³⁹ Ez pedig köszönő viszonyban sincs azzal, amit B. Szabó János velünk kapcsolatban vélelmez.

B. Szabó János írt egy olyan felvetést is, amelyről végre van értelme vitatkozni. Így hangzik: „Sőt, mivel a törökökről tudjuk, hogy ők 1526. augusztus 29-én végül nem csatázní, hanem táborozni szerettek volna, a török csatarend mellett a legalább 60 ezer harcos és a köztudottan igen népes tábori kisegítő személyzet befogadására képes török tábor helyét is meg kellene találni a Borza- és az őskori Duna-meder közötti térségben. Ahová ugye Pap Norbert szerint a visszavert támadó magyarok fedezékét keresve vonultak visz-

³⁴ B. Szabó 2019a. 947. o.

³⁵ Pap et al. 2019. 223. o.

³⁶ Bertók 2018.

³⁷ B. Szabó 2019b.

³⁸ Pap et al. 2018.

³⁹ Pap et al. 2018.; Pap et al. 2019.; Pap et al. 2020a; Pap et al. 2020b.

sza – tehát nem lehetett túlonúl közel a török vonalakhoz. Ám mekkora terület is maradt volna így a táborozásra és a csatarend felállítására a szultán tengernyi emberének?⁴⁰

A kérdésre a válaszuk az, hogy igen, elegendő hely volt. Kiszámoltuk, hogy (60 ezer fővel számolva az oszmán sereget) harcosonként 200 négyzetméter táborhely jut úgy, hogy nem számoltuk bele a rendelkezésre álló területbe az utakat és a térségben fekvő vizes peremeket. Ebbe még az is jól belefér, ha a kísérőkkel együtt kétszer annyian voltak. Egyébként arra is mutatnak jelek, hogy a mai Udvar környékén, a Borza keleti szakaszától délre is kiterjedhetett a török tábor, így nem kellett mindenkinek a kérdéses helyszínre vonulnia. Az területre készített terepmodellt, ami a magassági viszonyokat és a terület korabeli vízzel boritottságát is mutatja, többször bemutattuk szakértői közönség előtt, így azt B. Szabó János is megismerte.

Merre is futott a magyar?

A fejezetben B. Szabó János a csata utáni menekülés útvonalával és a király halálával kapcsolatos újságírói interpretációkat tűzi tolla hegyére. Érvelésének lényege, hogy – szemben azzal, amit mi állítunk, pontosabban: amit az újságírók írtak – kelet felé nem menekült senki, de ha így tettek volna, akkor a Mohácsi-szigeten tökéletes csapdába kerültek volna. Pécsre és Buda felé ment mindenki. Továbbá, ebben a szakaszban megjelennek nála a futás közben kétségbeesésükben magukat a Dunába ölő menekülők.

Nem ismert olyan adat, hogy különösebben magas lett volna a szuicid hajlam a mohácsi seregben. A kérdéssel kapcsolatos szakmai álláspontunkat jelen esetben is szakcikkekben közöltük.⁴¹ Egyébként sem állítottuk, hogy csak kelet felé menekült mindenki. Éppen ellenkezőleg fogalmaztunk: minden ésszerű irányba futottak. A menekülés lehetséges útjait pedig több irányba is leírtuk. A keleti irány sem volt ideális, de az egyik irány volt. Azok közül, akik ezt választották, voltak, akik vízbe fűltek, voltak, akiket megöltek, de olyanok is akadtak, akiknek sikerült elmenekülniük.

Ebben a fejezetben B. Szabó János szót ejt továbbá arról, hogy szerinte a török flotta a csata idején már uralta a Dunát, és ezért sem lehetett kelet felé menekülni: Mohács fontos flottaállomás volt, és ez ellentmond annak, hogy itt egy „állítólagos keskeny átgázolható Duna-ág”⁴² folyt csak.

Valójában a folyó nyugati oldalán nem állítólagosan volt keskenyebb a Duna ága, hanem Brodarics szerint is az volt: „A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlso-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot”⁴³. A mederváltozás (az, hogy akkoriban a Mohácsi-sziget keleti oldalán volt a főág és csak később helyeződött át a nyugati oldalra) pedig nem történeti rejtély, hanem földtudományi evidencia, egy nagyon jól körülírt, tektonikai okokra visszavezethető jelenség. Ez nem valami új felismerés, hanem már az 1970-es években is világos volt: a Duna medre(i) az elmúlt évszázadok során jól körülírt módon változtak.

⁴⁰ B. Szabó 2019a. 949. o.

⁴¹ Pap et al. 2019.; Pap et al. 2020a; Pap et al. 2020b.

⁴² B. Szabó 2019a. 950. o.

⁴³ Brodarics 1983. 32. o.

A tényyszerűség kedvéért szeretnénk jelezni, hogy a Duna a csatától mindenképpen kelet felé feküdt. Akik arra menekültek, még ha közülük egyesek a Dunába veszttek is, szükségképpen kelet felé haladtak. Mi pontosan azt írtuk le, hogy a törökök a menekülők után átmentek a szigetre is. Tudjuk, hogy merre, azt is, hogy ennek halálos áldozatai lehetnek, régészeti leletek és néprajzi adatok is ezt támasztják alá. A török flotta helyzete ezzel szemben pontosan nem ismert, csak az, hogy majd észak felé halad. Azt viszont tudjuk, hogy a magyar hajók ott vannak a Dunán, és azt is, hogy augusztus 29-én este nagy zivatar tört ki. Ez adott sokaknak esélyt a menekülésre. A magyar hajók egy része az ellenség kezébe került (például azok, amelyeken az ágyúk voltak), míg más hajók megszöktek. A török flotta a zátonyos folyószakaszokon, ismeretlen vizeken aligha manőverezett biztonsággal. A később eleredt esőben, éjszaka pedig aligha látták a menekülőket, ha egyáltalán elértek északra. A csata ismert kortárs beszámolóit nem is írunk a török flotta műveleteiről: vagy azért, mert nem voltak ilyenek, vagy azért, mert nem érintették a menekülteket. A források ezzel szemben az üldöző lovasokat hangsúlyozzák, nem pedig a hajókat. A két fél által használt hajókról, azok ismert mozgásairól, valamint az ezekről szóló kortárs és emlékezeti forrásokról szakkikkünkben írtunk részletesen.⁴⁴

Ebben a szakaszban is találunk egy „csemeget” B. Szabó János „forráskezelésére”: Ahogy írja: „2019. augusztus 29-i interjújában a Duna mohácsi ágának méretére nézve Pap Norbert még azt emelte ki, hogy »...a 18. század első éveiben a nyugati ág még olyan keskeny volt, hogy szárazabb időben gyalog is át lehetett gázolni rajta«, itt már inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy »A Duna védelmet is nyújthatott számukra, ráadásul a folyó mentén volt még katonaság, például a sajkások, akikről tudjuk, hogy nem vettek részt a csatában, de segíthették az átkelést.«⁴⁵”

B. Szabó János ebben az esetben is csúsztat. Nem mindegy, hogy a folyó melyik szakaszáról és mely időszakról esik szó. Vannak helyek, amelyek kisvíz idején sekélyek, míg árvíz idején mélyek, és természetesen a főágak és a mellékágak között is van ilyen tekintetben különbség. 1526. nyár végén magas volt a vízállás, amint írtuk is. A Duna ugyanúgy védelmet nyújthatott a menekülőknél, mint Tomorinak, aki Pétervárad ostroma után éppen azért kelt át a bal partra, mert a jobb parton reménytelennek látta a harcot. Ezúttal azonban, amikor a Dunáról írunk, akkor nem a keskenyebb Szakadék-Dunáról, hanem a keleti főágról esik szó.

B. Szabó János végül tesz egy utalást arra, hogy a király halála kapcsán is ellentmondásba keveredtünk, természetesen megint csak az újságcikkekre hivatkozva. Erre most nem reagálunk, csak figyelmébe ajánljuk az olvasóknak a *II. Lajos halálának helye* című írásunkat,⁴⁶ hogy eredményeinkről ennek alapján alakítsák ki álláspontjukat.

Összegzés

Érvelésünkkel azt támasztottuk alá, hogy B. Szabó Jánosnak a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent írása, a sajtóban megjelent újságírói interpretációkkal folytatott vitája csupán a mi lejáratásunkat szolgálja. Őszintén reméljük, hogy nem az olva-

⁴⁴ Pap et al. 2020a.

⁴⁵ Pap et al. 2020b.

⁴⁶ Pap et al. 2020b.

sók szándékos megtévesztése és félrevezetése volt a célja. Nemcsak a mohácsi csata, de egyetlen fontos, a magyar hadügy történetét illető téma sem érdemli meg azt, hogy ilyen hangnemben és módszertannal folyják róla tudományos diskurzus. Mindemellett a tudományos etika is azt követelné meg, hogy egy vitát csak tiszta eszközökkel, egymás álláspontját és személyét respektálva folytassunk le.

BIBLIOGRÁFIA

- Bertók* 2019. *Bertók Gábor*: „Már két lehetséges csatater is van Mohácsnál” <https://zoom.hu/hir/2018/12/19/mar-ket-lehetseges-csatater-is-van-mohacsnal/+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> „Megtalálhatták hol dőlt el a mohácsi csata”. http://www.muemlekem.hu/magazin/mohacsi_csata_csatater_kutatas_majs (A letöltés időpontja: 2020. február 3.)
- Brodarics* 1983. *Brodarics István*: Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról. Ford. *Kardos Tibor*. Budapest, 1983.
- B. Szabó* 2019a. *B. Szabó János*: Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténész szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 132. (2019) 4. sz. 943–956. o.
- B. Szabó* 2019b. *B. Szabó János*: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye”. (Egy évszázados kirakós játék darabjai.) In: Hunyadi Mátyás és kora. Szerk. *Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente*. Debrecen, 2019. 143–159. o.
- Egy cseh úr levele 2006. Egy cseh úr levele a Santa-Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: Mohács. Szerk. *B. Szabó János*. Budapest, 2006. 121–131. o.
- Elter* 2019a. *Elter Tamás*: Karnyújtásnyira vagyunk a mohácsi tömegsírok megtalálásától. *Origo*, 2019. április 18. (<https://www.origo.hu/tudomany/20190418-bizonyosnak-tekintheto-hogy-nem-ottzajlotta-mohacsi-csata-mint-ahol-eddig-veltek.html>, a letöltés időpontja: 2020. február 25.)
- Elter* 2019b. *Elter Tamás*: Újabb történelmi legenda dőlt meg: nem a Cselepatákba veszett II. Lajos király. *Origo*, 2019. augusztus 29. (<https://www.origo.hu/tudomany/20190829-a-mohacsi-csatater-jelenlegi-kutatas-a-sok-mindenben-atirhatja-a-tortenelemkonyveket.html>, a letöltés időpontja: 2020. február 3.)

- Gergely* 1926. *Gergely Endre*: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: Mohács emlékkönyv 1926. Szerk. *Lukinich Imre*. Budapest, 1926. 349–360. o.
- Hancz* 2017. *Hancz Erika*: Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbe-palánkjának régészeti feltárása (2015–2016). In: Szulejmán szultán Szigetváron. Szerk. *Pap Norbert – Fodor Pál*. Budapest, 2017. 89–130. o.
- Kiss* 2012. Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata. Szerk. *Kiss Gábor*. Budapest, 2012.
- Kuti – Újvári* 1989. *Kuti István – Újvári András*: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1989. 75–96. o.
- Lass* 2018. *Lass Gábor*: Mohács titka. *Demokrata*, 2018. december 14. (<https://demokrata.hu/magyarorszag/mohacs-titka-111429/>, a letöltés időpontja: 2020. február 3.)
- Lutfi pasa* 2006. *Lutfi pasa*: Az Oszmán-ház története (a kezdetektől 1554-ig). 1550-es évek. Részlet]. In: Mohács. Szerk. *B. Szabó János*. Budapest, 2006. 226–230. o.
- Pap et al.* 2018. *Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter*: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle*, LX. (2018) 2. sz. 325–345. o.
- Pap et al.* 2019. *Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs*: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtárságának lokalizálása. *Történelmi Szemle*, LXI. (2019) 2. sz. 209–246. o.
- Pap et al.* 2020a. *Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor*: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle*, LXII. (2020) 1. sz. XX–XX. o.
- Pap et al.* 2020b. *Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor*: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle*, LXVII. (2020) 1. sz. (Kézirat).
- Papp* 1961. *Papp László*: A mohácsi csatatér kutatása. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. Pécs, 1961. 197–253. o.
- Szalay* 1859. *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1859.
- Ungnád* 1986. Ungnád Dávid Konstantinápolyi utazásai. Ford. *Kovács József László*. (Magyar ritkaságok.) Budapest, 1986.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SUDÁR BALÁZS	Egy harcművész a végeken: Mürtezá pasa	259
CSERVENKA FERDINÁND	A szlovák Gyorshadosztály létrehozása és részvétele a Kijev környéki harcokban	275

KÖZLEMÉNYEK

JUHÁSZ BALÁZS	Az első világháborús osztrák–magyar hadifoglyok és az olaszországi egészségügyi rendszer	301
---------------	--	-----

MŰHELY

KISS GÁBOR	Az I. világháború osztrák–magyar veszteségi adatainak kezelése 1914-től napjainkig	325
------------	--	-----

FARKAS KORNÉL	A második világháború következménye a magyar nemzeti műkincs állományra, a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága tevékenysége (II. rész)	351
---------------	--	-----

BIBLIOGRÁFIA

HEGEDŰS ANNAMÁRIA – MOHÁCSI ZOLTÁN	A 2018. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája	373
------------------------------------	---	-----

VITA

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – SZALAI GÁBOR – GYENIZSE PÉTER	Válasz B. Szabó János „Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos »felfedezései« hadtörténész szemmel” című, a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent írására	439
---	---	-----

TABLE OF CONTENTS

	RESEARCH ARTICLES	
Balázs Sudár	An Artist of War at the Edge: Pasha Mürtezá.....	259
Ferdinánd Cservenka	The formation of the Slovakian Mobile Division and Their Participation in the Fight near Kiev.....	275
	PUBLICATIONS	
Balázs Juhász	The Austro-Hungarian Prisoners of War of World War One and the Italian Health Care System	301
	WORKSHOP	
Gábor Kiss	Handling the Data of Losses of World War One from 1914 until Now	325
KORNÉL FARKAS	The Consequences of the World War Two as for the Hungarian National Treasures, the Activity of the Ministerial Committee of the Affairs of Artworks Kidnapped from Public and Private Collections (Part 2).....	351
	BIBLIOGRAPHY	
ANNAMÁRIA HEGEDŰS– ZOLTÁN MOHÁCSI	The Selected Bibliography of the Literature of Military History of 2018	373
	DEBATE	
NORBERT PAP – MÁTÉ KITANICS – GÁBOR SZALAI – PÉTER GYENIZSE	Response to the article by János B. Szabó The “Discoveries” of the Mohács Geographical Research Group Lead by Norbert Pap with the Eye of a Military Historian” edited in Quarterly of Military History ...	439

A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

A *Hadtörténelmi Közlemények* kizárólag a magyar és a magyar hadtörténelemhez kapcsolódó egyetemes hadtörténet körébe tartozó, első közlésnek számító publikációkat közöl 1-1,5 (kivételes esetekben 2) szerzői ív (legfeljebb 80 000 leütés) terjedelemben. A *Hadtörténelmi Közlemények* referált folyóirat, melynek rovataiban csak két független lektor és a folyóirat impresszumában olvasható Szerkesztőbizottság tagjai által jóváhagyott írások jelenhetnek meg. A Szerkesztőség csak névvel, címmel és elérhetőséggel ellátott kéziratokat fogad el, melyeket kérünk a kézirat elején föltüntetni.

A Tanulmányok, Közlemények, Műhely és Forrásközlemények rovatok valamelyikébe szánt íráshoz magyar nyelvű rezümét kérünk csatolni. A képeket, grafikonokat, térkép-vázlatokat külön (számozott, jól azonosítható) fájlokban, 300 DPI felbontásban, lehetőség szerint JPG fájlként mellékeljük.

Recenziók beküldésénél kérjük, hogy a szemlézett könyv teljes címléírását közöljék (szerző, cím, sorozatcím, ha van, megjelenés helye, kiadó, megjelenés éve, oldalszám, ISBN-szám).

A folyóiratban megjelentetendő írásokhoz (a krónikák, könyvszemlék, nekrológok kivételével) bibliográfiát és szükség esetén (külön) rövidítésjegyzéket kérünk csatolni az írás végén.

A jegyzetekben az idézett műveket, forrásokat rövidítve, a szerző (szerkesztő) vezetéknevével és a megjelenés évszámával kérjük megadni, amit az írás végére helyezett Bibliográfiában kell feloldani, a rövidítés és annak feloldása között Tab. leütés alkalmazandó (pl.: *Farkas* 2012. → *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 41–90. o.).

A *Hadtörténelmi Közlemények*ben kiemelésre a dőlt betűs szedés (kurzíválás, italic), kivételesen a félkövér szedés (bold) szolgál, aláhúzást és ritkítást ne használjanak. Művek, szakirodalmi írások szövegének átvételét idézőjelek közé foglalásuk jelzi, az idézetek egészének kurzív szedéssel való közlését kérjük mellőzni. A főszövegben kurzívval emelik ki a műcímeiket, az idegen nyelvű terminus technicusokat így: (*terminus technicus*), és ahogyan a jegyzetekben, úgy a főszövegben is kurzíválják a folyóiratok elnevezését.

A szerző család- és keresztnéve kurzívval szedendő. A keresztnévet mindig ki kell írni, nem kezdőbetűvel rövidíteni (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző keresztné- és családnévének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg. Társszerzők nevei között nagyködtőjelet kell használni. A szerző(k) neve után mindig kettőspont következzen, kivétel, ha a név genitivusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. *Erasmii Opera omnia*; *Zrínyi Miklós* Válogatott művei).

A mű címét a jegyzetekben nem kell kurzíválni. Ha a műnek alcíme is van, közéjük pont kerüljön, akkor is, ha az alcím zárójelben van. A cím után, zárójel nélkül következik a kötet szerkesztőjének neve, előtte a Szerk. szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; Ed., ha angol, olasz vagy latin; Éd., ha francia; Hrsg. vagy Hg. (=Herausgeber), ill. hrsg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézések az Ed. helyett a többes számot jelző Eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagyködtőjel van (nem vessző).

A kiadás helye, a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A kiadás helyét mindig eredeti nyelven és teljes egészében ki kell írni (pl. Wien vagy Budapest). A kiadó nevét csak akkor kell megadni, ha az valamilyen szempont miatt feltétlenül szükséges (hely nélkül, csak kiadóval megjelent kötetek, könyvtörténeti tanulmányok stb. esetén) – ekkor a kiadás helye és a kiadás éve közé, vesszővel elválasztva kerül.

Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben kérjük. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét csak akkor kell megadni, ha a címnegyedben kiemelten szerepel a könyvben.

Folyóiratok esetében a folyóirat kurzívval szedett neve után vessző áll, majd normállal szedve az évfolyam, zárójelben megadva a megjelenés éve, majd a folyóirat száma következik és az oldalszámok.

Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után az o. rövidítés áll. Több egymást követő lapra hivatkozás esetén közéjük nagyköjtőjelet kell tenni (33–59. o.), több egymással nem érintkező lapszám esetén ezek közt pont és vessző áll, és az utolsó lapszám után is pont áll (33., 52., 97. o.).

Az évszázadokat – az idézetekben és hivatkozott címekben lévő eltérő változatok kivételével – római számokkal írják.

A jegyzetekben az alábbi rövidítéseket kérjük alkalmazni (másokat nem): vö.: ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); Uő: ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, de pont nincs utána); ti. (tudniillik); sz. (szám); ill. (illetve); jegyz. (jegyzet, jegyzetek); pl. ('például'); stb. (és így tovább); r. ('recto'); v. ('verso'); fol. ('folio').

A személynevek között a nagyköjtőjelet betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén kérjük, adják meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát ebben az alakban, pl.: <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/>; a letöltés időpontja: 2020. január 1., az utolsó megtekintés időpontja: 2020. január 1.

Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége

ÉLET
AZ ARCVONAL
MÖGÖTT

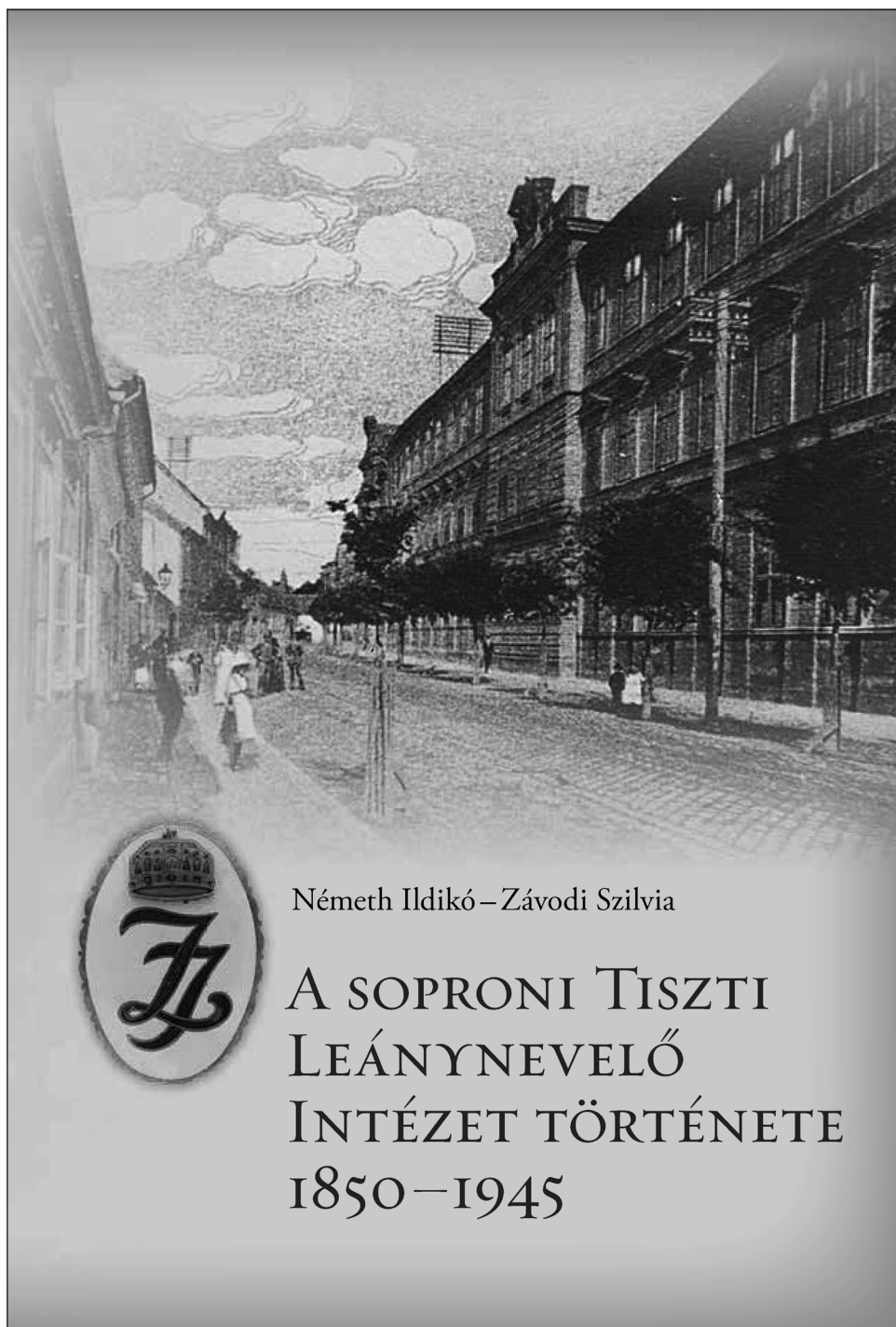
Tanulmányok

Szabó Péter

hadtörténész

tiszteletére

Németh Ildikó–Závodi Szilvia

A SOPRONI TISZTI
LEÁNYNEVELŐ
INTÉZET TÖRTÉNETE
1850–1945